

OD OSMIČKY K OSMIČKE

**Premeny slovenskej spoločnosti
v rokoch 1918 – 1938**

Jaroslava Roguľová a kol.

Jaroslava Roguľová a kol.

Od osmičky k osmičke

**Premeny slovenskej spoločnosti
v rokoch 1918 – 1938**

Historický ústav SAV

Bratislava

2009

Kniha vyšla s finančnou podporou Centra excelentnosti výskumu kľúčových otázok moderných dejín Slovenska pri Historickom ústave SAV a Literárneho fondu.

Jaroslava Roguľová a kol.

OD OSMIČKY K OSMIČKE

Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938

Recenzenti:

PhDr. Valerián Bystrický, DrSc.

PhDr. Ivan Kamenec, CSc.

© Juraj Benko, Vladimír Draxler, Anna Falisová, Ľudovít Hallon, Matej Hanula, Roman Holec, Vlasta Jaksicová, Ľubica Kázmerová, Dagmar Podmaková, Juraj Podoba, Jaroslava Roguľová, Miroslav Sabol, Katarína Strapcová, Milan Zemko, Pavol Žigo

© V spoločnosti Garamond, spol. s r. o., Trnava vydal Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Grafický návrh, typografia a tlač: Garamond, spol. s r. o., Trnava

Jazyková redaktorka: Gabriela Písecká

Redakcia anglických textov: Mgr. Matej Hanula, PhD.

Návrh obálky: Mgr. Juraj Benko, PhD.

ISBN: 978-80-970060-4-4

Bratislava 2009

Obsah

ÚVOD / Jaroslava Roguľová	5
1. KAPITOLA Pravidlá parlamentnej demokracie a obmedzenia v ich uplatňovaní v slovenskej spoločnosti 20. rokov 20. storočia / Milan Zemko	7
2. KAPITOLA Štát a jeho ľud. Politická socializácia slovenského obyvateľstva po vzniku ČSR / Juraj Benko	17
3. KAPITOLA Jeden z porazených. Šľachta na Slovensku po roku 1918 / Roman Holec	31
4. KAPITOLA Kontinuita a zmena: architektúra a bývanie na slovenskom vidieku v medzivojnovom období / Juraj Podoba	49
5. KAPITOLA Technický pokrok v slovenských domácnostiach v medzivojnovom období / Miroslav Sabol	59
6. KAPITOLA Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938 / Ľudovít Hallon	73
7. KAPITOLA Inštitucionálne rámce modernej slovenskej kultúry / Vlasta Jaksicsová	89
8. KAPITOLA Problémy školstva na Slovensku v rokoch 1918 – 1939 očami členov Spolku profesorov Slovákov / Ľubica Kázmerová	101
9. KAPITOLA Tendencie v spisovnej slovenčine v medzivojnovom období / Pavol Žigo	109
10. KAPITOLA Knihy a spoločnosť na medzivojnovom Slovensku / Jaroslava Roguľová	117

11. KAPITOLA	
Slovenské rozhlasové vysielanie v rokoch 1926 – 1938 / Vladimír Draxler	137
12. KAPITOLA	
Divadlo na Slovensku 1918 (1920) – 1938 / Dagmar Podmaková	153
13. KAPITOLA	
Kino na Slovensku v medzivojnovom období / Katarína Strapcová	163
14. KAPITOLA	
Odvrátená stránka života mládeže v medzivojnovom období / Anna Falisová.....	175
15. KAPITOLA	
Futbal na medzivojnovom Slovensku / Matej Hanula.....	185
ZÁVER / Jaroslava Roguľová	199
SUMMARY	200
OBRAZOVÁ PRÍLOHA	201
VÝBEROVÁ LITERATÚRA	216
MENNÝ REGISTER	220

Úvod

Pri sledovaní krátkych a relatívne pokojných dejinných úsekov môžu pokusy o uchopenie záchytných bodov v ich historickom vývoji spôsobovať ťažkosti. Napr. vznik štátov, revolúcie alebo štátne prevraty zväčša sprevádza veľká budovateľská aktivita, prestavba spoločnosti, obrana nového stavu voči cudzine či reformy v mnohých oblastiach. Efekt a kontinuitu týchto javov však preveria až desaťročia, čo je pri krátkom trvaní týchto fenoménov často problematické. V slovenských dejinách je takýmto príkladom dvadsaťročné medzivojnové obdobie. Dole je ohraničené prevratom roku 1918, rozpadom Rakúsko-Uhorska a vznikom Československej republiky, jeho horný medzník tvoria zásadné územné revízie a straty Československa po Mníchovskej konferencii a Viedenskej arbitráži na jeseň 1938, po ktorých nasledovala zmena štátoprávneho usporiadania štátu po vyhlásení autonómie Slovenska a postupný odklon spoločnosti od demokratických zásad. Obdobie trvania Československej republiky charakterizovalo úsilie jej predstaviteľov o udržanie štátu, jeho pevnosti a obhájenie jeho samotnej existencie voči expanzívnym susedom i nestálym veľmociam. Vo vnútornej politike bolo nevyhnutné zabezpečiť podmienky na tieto ciele v národnostnej, administratívnej, legislatívnej oblasti a v mnohých iných sférach. V záujme naplnenia týchto zámerov sa podniklo mnoho krokov, ktoré si vyžadovali kompromisy i taktizovanie, pričom aj tu platí, že efekt a kontinuitu niektorých z nich preveria až desaťročia.

Odhliadnuc od týchto úskalí, sa odborná i laická verejnosť zrejme zhodne na tom, že dvadsať medzivojnových rokov pod vplyvom demokratizačných, nacionálnych, kultúrnych, inštitucionálnych, modernizačných, technických, hospodárskych a iných faktorov prinieslo v živote spoločnosti na Slovensku veľmi dôležité a zásadné premeny, ktoré v mnohých smeroch určovali jej ďalší vývoj. Zvlášť to platí pre slovenskú spoločnosť, ktorá sa po prevrate začala aktívne zapájať do kultúrno-spoločenského života a postupne sa aktivizovala a zviditeľňovala aj v politike. Práve zacielenie odborného výskumu na spoločnosť má v spojení s politickými či hospodárskymi dejinami neoceniteľný prínos a je ich mimoriadne plastickým doplnkom. Prostredníctvom vtiahnutia do bežného života vie priblížiť mnohé jeho stránky veľmi zrozumiteľne a adresne, umožňuje skúmať vplyvy a účinky prijatých ustanovení na život ľudí, pomáha dešifrovať a pochopiť správanie i reakcie spoločnosti, ako aj jej záujmových, národnostných, profesijných či náboženských skupín. Domnievam sa, že bez výskumu spoločnosti nemožno komplexne pochopiť obdobie, ktorým sa vedec zaoberá.

Pri vzniku tejto knihy teda stáli všeobecnejšie i konkrétnejšie otázky súvisiace s premenami spoločnosti na Slovensku v medzivojnovom období: Ako sa menila spoločnosť na Slovensku? Ako sa menilo jej

vnímanie politiky, kultúry, verejného života a ako sa na tom podieľala? Ako sa vyrovnávala s novou politickou skutočnosťou v štáte, ako sa do nej zapájala a ako ju ovplyvňovala historická skúsenosť z predchádzajúceho života v rámci Uhorska? Ako do jej života zasiahli technické vymoženosti či demokratické prvky v spoločnosti a v politike? Ako trávila voľný čas a aké zmeny nastali v tomto smere?

Táto publikácia hľadá odpovede na tieto a mnohé ďalšie otázky prostredníctvom širokej škály pohľadov aj interdisciplinárnych prístupov – historických, etnologických, lingvistických, pohľadov z dejín vedy a techniky a pod. Položili si ich nielen historici, ale aj odborníci z iných spoločenskovedných odborov či pedagogických inštitúcií, ktorí sa zaoberajú historickými súvislosťami predmetu svojho skúmania. Kapitoly knihy hovoria o vývoji slovenskej spoločnosti smerom k uplatňovanej demokratickej politickej kultúry a jej limitoch po roku 1918, o zmene postavenia a úlohy spoločenských skupín, o elektrifikácii, technickom vybavení domácností, o bývaní, rozvoji kultúrnych a spoločenských inštitúcií, ako je divadlo, kino či rozhlas, o športových aktivitách obyvateľstva, o vzdelanosti, o školstve prostredníctvom spolkovej činnosti pedagógov, o vývoji slovenského jazyka, ďalej poukazujú na podnikateľské aktivity v oblasti reštauračných služieb či knižného trhu, ako aj na úlohu národne slovenského kapitálu.

Takáto publikácia je v našej historiografii zaoberajúcej sa medzivojnovým obdobím slovenských dejín novinkou. Ide vlastne o priekopnícky pokus pozrieť sa na túto tému prostredníctvom nových pohľadov a sond do jednotlivých oblastí života spoločnosti. Kniha prináša veľa podnetov, otvára ďalšie témy a otázky, ktoré potvrdzujú, že tento smer bádania má vo výskume našich dejín svoje dôležité a neoceniteľné miesto.

Bratislava, júl 2009

Jaroslava Rogulová

Pravidlá parlamentnej demokracie a obmedzenia v ich uplatňovaní v slovenskej spoločnosti 20. rokov 20. storočia*

Milan Zemko

Politická kultúra vo všeobecnosti spája formovanie, resp. deklarovanie hodnôt, noriem a pravidiel konania v istom politickom systéme a režime s ich praktickým uplatňovaním v každodennej praxi, teda s „politickou kultúrnosťou“. Znamená to, že politickú kultúru nemôže tvoriť len abstraktný systém politických hodnôt a pravidiel, ale aj ich reálne uplatňovanie v politickom živote, a teda aj výsledky tejto politickej praxe, ktoré spätne ovplyvňujú onen abstraktný, či vzorový svet noriem a hodnôt.¹

Historická skúsenosť ukazuje, že osobitne prežitie demokratických režimov, resp. parlamentnej demokracie do vysokej miery závisí od praktického rešpektovania ústavných, zákonných, ale aj nepísaných demokratických pravidiel, teda od toho, či a nakoľko sa v politickej kultúre, v uplatňovaní jej „ducha“ spájajú formálne aj neformálne pravidlá a spoločenské normy, na ktorých spočívajú, s ich účinným každodenným uplatňovaním v politickom živote. Čím viditeľnejší je nesúlad medzi verejne deklarovanými hodnotami, normami a prostriedkami, ktoré sa vnímajú ako súznejúce s demokratickým režimom, a reálnym výkonom politickej moci na všetkých úrovniach spoločensko-politického života, tým väčšími prepadá spoločnosť, resp. jej významná časť dezilúziám, nevôli z pomerov a je náchylná akceptovať údaje „jasné“, „jednoznačné“, a preto vraj „ozdravujúce“ koncepcie a prax autoritatívnych, či totalitných hnutí a strán. Odmietanie demokratického spôsobu politiky býva ešte väčšími podnecované celkovou nepriaznivou sociálnou situáciou širokých vrstiev obyvateľstva v dôsledku hospodárskych kríz.²

*Štúdiá bola vypracovaná v rámci projektu VEGA – 2/0122/09: Občianska spoločnosť na Slovensku počas 1. ČSR.

¹ Pozri VAJDOVÁ, Zdenka. Politická kultúra – teoretický koncept a výzkum. In Sociologický časopis, 1996, roč. 32, č. 3, s. 339 – 351. Autorka odkazuje na široko uplatňovanú definíciu G. A. Almonda a S. Verbu, podľa ktorej sa politická kultúra spoločnosti vzťahuje k politickému systému, ako je internalizovaný v poznani, čínení a hodnotení členov tejto spoločnosti. (Porov. Almond, G. A., Verba, S. *The Civic Culture*. Princeton, NJ 1963, Princeton University Press, s. 14 – 17).

² Tak sa to vyvinulo v dvoch mocnostiach medzivojnovej Európy. Najprv v Taliansku viedla povojnová hospodárska kríza spojená s krízou demokratického režimu k uchopeniu moci fašistami roku 1922 a uprostred veľkej hospodárskej krízy a opäť aj krízy režimu prevzali legálne moc roku 1933 v Nemecku nacisti. (Pozri PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. Praha 1997, Nakladatelství Lidové noviny, s. 333 – 338; MANN, Golo. *Dějiny Německa 1919 – 1945*. Praha 1993, Český spisovatel, s. 76 – 140). Spojenie hospodárskej a politickej krízy vyústilo roku 1933 do diktatúry aj v podstatne zredukovanom, a teda malom štáte, akým bolo Rakúsko. (Pozri VEBER, Václav a kol. *Dějiny Rakouska*. Praha 2002, Nakladatelství Lidové noviny, s. 507 – 525).

Nazdávam sa, že v Európe sa to veľmi názorne ukázalo v medzivojnovom období, teda v 20. a 30. rokoch minulého storočia. Prvá svetová vojna sa síce podľa niektorých významných politických mysliteľov a politikov – v Československej republike (ČSR) napr. podľa obidvoch prezidentov, Tomáša Garrigua Masaryka a Edvarda Beneša – niesla v znamení boja medzi demokratickými mocnosťami a mocnosťami s „teokratickými“ (nedemokratickými) režimami a vyústila do víťazstva demokracie.³ Nedemokratické tendencie sa však mali už krátko po vojne a potom v priebehu 20. rokov nielen prejavovať, ale postupne aj presadiť a zväzť vo viacerých východoeurópskych a juhoeurópskych štátoch.⁴ Tento protidemokratický vývin pokračoval aj v nasledujúcom desaťročí a koncom 30. rokov bola už väčšina európskych krajín, pôvodne s demokratickým politickým zriadením, ovládaná autoritatívnymi alebo vyslovene totalitnými režimami. Po mníchovskom verdikte v septembri 1938 a rýchlom páde demokracie v pomníchovskej ČSR sa demokratické režimy udržali len v západnej Európe (v užšom slova zmysle), v severnej Európe a stredoeurópskom Švajčiarsku. Len 11 samostatných európskych štátov malo v tom čase funkčný demokratický režim.⁵ Uvádzam tieto číselné údaje o celoeurópskom politickom vývine preto, aby boli zrejmejšie aj zahraničnopolitické súvislosti, a najmä trendy, v akých sa formovala a uplatňovala politická kultúra československej parlamentnej demokracie v medzivojnovom období a osobitne v 20. rokoch, o ktorých budem hovoriť.

Vnútropolitické pomery ČSR formovala jednak politická minulosť predovšetkým českých krajín v rámci Predlitavska, ale aj Slovenska, resp. Podkarpatskej Rusi v rámci Zalitavska, čiže Uhorského kráľovstva, jednak nové politické a právne pomery formálne zakotvené v dočasnej a následne definitívnej ústavnej listine republiky a v zákonoch, ktoré na ňu nadväzovali.

Pre Slovensko bola charakteristická uhorská tradícia politických strán honorácií a volebný systém významne limitujúci počet voličov, takže v uhorskom parlamentarizme hrali postupne sa formujúce masové strany (predovšetkým sociálnodemokratická strana) okrajovú rolu.⁶ O to väčšmi vynikala politická hra panských vrstiev a ich strán, prejavujúca sa rôznym stranickým preskupovaním, zlučováním a trieštením podľa záujmových cieľov aj osobných ambícií vedúcich predstaviteľov strán. Do tejto politickej hry nemali zástupcovia nižších vrstiev prakticky žiadnu možnosť vstupu a aj preto sa bežnému uhorskému smrteľ-

³ Pozri MASARYK, T. G. *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914 – 1918*. Praha 1928, Orbis a Čin, X. kapit. Demokracie a humanita, passim; BENEŠ, Edvard. *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*. Praha 1927, Čin a Orbis, II. sv., XX. kapit. Smysl světové války a náš boj o osobození, passim.

⁴ V 20. rokoch 20. storočia sa v stredovýchodnej a južnej Európe presadili diktátorské či autoritatívne režimy v Taliansku, Poľsku, Litve, Portugalsku, Španielsku, dočasne v Bulharsku, ale aj v malodohodovej, spojeneckej Juhošlávií.

⁵ Na prelome rokov 1938 a 1939 patrili medzi európske demokratické štáty už len tieto krajiny: Švajčiarsko, Francúzsko, Belgicko, Holandsko, Luxembursko, Veľká Británia, Írsko, Dánsko, Nórsko, Švédsko a Fínsko. V Španielsku sa viedli záverečné boje medzi republikou a Francovým režimom smerujúce k porážke republiky.

⁶ V uhorskom parlamente neboli zastúpení v dôsledku volebného zákona ani sociálni demokrati ani predstavitelia maloroľníckych vrstiev.

níkovi musela táto hra javiť ako „panské huncútstvo“, ktoré nemôže prakticky nijako ovplyvniť. Táto tradícia sa na Slovensku mentálne, sociálnopsychologicky preniesla do istej miery aj do éry medzivojrovej republiky, napriek značnému nárastu členstva niektorých strán v nových politických pomeroch.⁷

V českých krajinách sa už od konca 19. storočia postupne formovali moderné politické strany, väčšina z nich masové, ktoré sa zásadným rozšírením volebného práva stali súčasťou rakúskeho parlamentarizmu.⁸ Išlo bezpochyby o demokratizáciu politického a verejného života brzdenú zákonne sankcionovanou silou štátnej exekutívy a samotného mocnára. Silná exekutíva však brzdila aj hrozbu partokracie, keďže politické strany nemali v tom čase rozhodujúci vplyv na exekutívu. To sa malo podstatne zmeniť po páde habsburskej monarchie a vzniku československého štátu.⁹

V novej ČSR sa právnym základom demokratického parlamentarizmu stala dočasná ústava z novembra 1918 a po nej vôbec prvý volebný zákon o voľbách do obecných zastupiteľstiev z roku 1919. Parlamentná demokracia ako politický systém nového štátu bola potvrdená v definitívnom znení ústavy a volebnými zákonmi do poslaneckej snemovne a do senátu z februára 1920.¹⁰ Pravidlá československého parlamentarizmu boli určené a otázka znela, nakoľko budú rešpektované tak, aby sa neotriasol – ako v nových i starších európskych štátoch – sám demokratický politický systém. História potvrdila, že systém vydržal až do prijatia Mníchovskej dohody československou vládou a prezidentom, no bez súhlasu parlamentu, čo znamenalo vážne porušenie ústavného poriadku republiky vo veci územnej integrity štátu.

Vo svojom príspevku by som chcel poukázať na niektoré faktory v uplatňovaní demokratickej ústavnosti a zákonnosti, ktoré mohli evokovať a aj evokovali vo verejnosti otázky, či politické strany a ich činitelia skutočne a ak áno, do akej miery rešpektujú princípy a pravidlá, ktoré si sami reprezentanti ľudu uložili pre svoj vlastný výkon politiky, či skutočne ide o transparentnú demokratickú politiku, alebo sa za formálnym rešpektovaním pravidiel opäť skrýva politika ako „panské huncútstvo“.

Pochybnosti o princípoch formovania politiky vzbudzovalo najmä ambivalentné postavenie politických strán. Ústava nehovorila nič o politických stranách ani v súvislosti so zastupiteľskými zbormi – poslaneckou snemovňou a senátom. Členovia Národného zhromaždenia (NZ), poslanci a senátori, mali pod-

⁷ Súvisí s tým aj rola politických vodcov najväčších strán, síce často spochybnovaných, ale pevne ovládajúcich svoje strany – predovšetkým Andreja Hlinku v Slovenskej ľudovej strane a Milana Hodžu v slovenskej časti agrárnej strany, ale aj Ivana Dérera v slovenskej časti sociálnodemokratickej strany.

⁸ Pozri URBAN, Otto. *Česká společnost 1848 – 1918*. Praha 1982, Svoboda, s. 451 – 452, 524 – 531; tiež URBAN, Otto. *České a slovenské dějiny do roku 1918*. Praha 1991, Svoboda, s. 214, 219 – 221.

⁹ Velký význam strán a stranictva v novej republike sa prejavil už pri prijímaní dočasnej ústavy a v ďalšom formovaní politického režimu, pretože „stranický klíč je jednou z politických tradic, jež se nejpěvněji ujaly v této zemi, pevněji, než v kterémkoliv státě jiném“. PEROUTKA, Ferdinand. *Budování státu, I. sv. 1918 – 1919*. Praha 1991, Lidové noviny, s. 160.

¹⁰ Zákon č. 121/1920 Zb. z. a n. z 29. 2. 1920, ktorým sa uvádzala ústavná listina Československej republiky a súčasne zákon č. 122/1920 z toho istého dňa, tvoriaci súčasť ústavnej listiny, ktorým sa určili zásady jazykového práva v ČSR. Toho istého dňa boli prijaté aj volebné poriadky do Poslaneckej snemovne NZ a Senátu NZ.

la jednoznačného príkazu ústavy vykonávať svoj mandát osobne a nesmeli od nikoho prijímať príkazy,¹¹ prax však bola podstatne odlišná. Napr. vedenia vládnych strán záväzne určovali na základe politických dohôd v tzv. Päťke, resp. v nasledujúcich neformálnych orgánoch koalíčných strán, ako majú koalíční poslanci hlasovať o predlohách zákonov. Prostredníctvom volebného súdu ovládaného opäť politickými stranami a vopred podpísaných rezignácií na poslanecký mandát mali vedenia strán aj represívne mechanizmy voči „neposlušným“ poslancom. Viazané volebné listiny navyše bránili voličom, ktorých mali poslanci zastupovať, akýmkoľvek spôsobom prejavíť svoje personálne preferencie voči kandidátom na poslanecký mandát.¹² Takéto faktické, ale právne nedostatočne upravené postavenie politických strán v mocensko-politickom systéme republiky vzbudzovalo už od 20. rokov nevôľu časti spoločnosti spochybňujúcej vskutku demokratický charakter štátu a na krajnej pravicí politického spektra vyvolalo aj praktické politické kroky, napr. v založení Ligy proti viazaným kandidátkam.¹³

K neodmysliteľným predpokladom zastupiteľskej demokracie patria pravidelne sa konajúce slobodné voľby na všetkých úrovniach volených orgánov. V štandardných demokraciách platí, že – až na mimoriadne situácie, napr. vojnu – sa rešpektujú ústavou alebo zákonom určené volebné obdobia. Za ich porušenie sa nepovažujú predčasné voľby, predovšetkým do celoštátneho zákonodarného orgánu, teda skrátenie volebného obdobia parlamentu.

Za prvej ČSR sa voľby do NZ konali štyrikrát, z nich všetky tri po prvých voľbách boli predčasné.¹⁴ To z hľadiska demokratických politických štandardov nebol problém, aj keď signalizoval istú politicko-stranícku labilitu vnútropolitických pomerov v republike. Ako politicky problematický možno však považovať fakt, že s voľbami do poslaneckej snemovne sa vždy konali aj voľby do senátu, hoci volebné obdobia obidvoch komôr sa podľa ústavy odlišovali – v poslaneckej snemovni bolo volebné obdobie šesťročné, v senáte osemročné, teda už autori ústavy predpokladali, že voľby do obidvoch komôr sa nebudú konať v rovnakom čase. Ak vezmeme do úvahy, že do obidvoch komôr sa volilo rovnakým, pomerným volebným systémom, znamenalo to, že obidve komory NZ mali v podstate rovnaké stranické zloženie, čo podstatne znižovalo možnosť vzájomnej kontroly týchto zákonodarných telies v ich legislatívnej činnosti a odsúvalo senát na fakticky vedľajšiu kolaj.

Za ešte vážnejšie zásahy do zastupiteľskej demokracie možno považovať legislatívne a politické rozhodnutia o voľbách do regionálnych a miestnych zastupiteľských orgánov a o formovaní zastupiteľských grémii týchto orgánov.

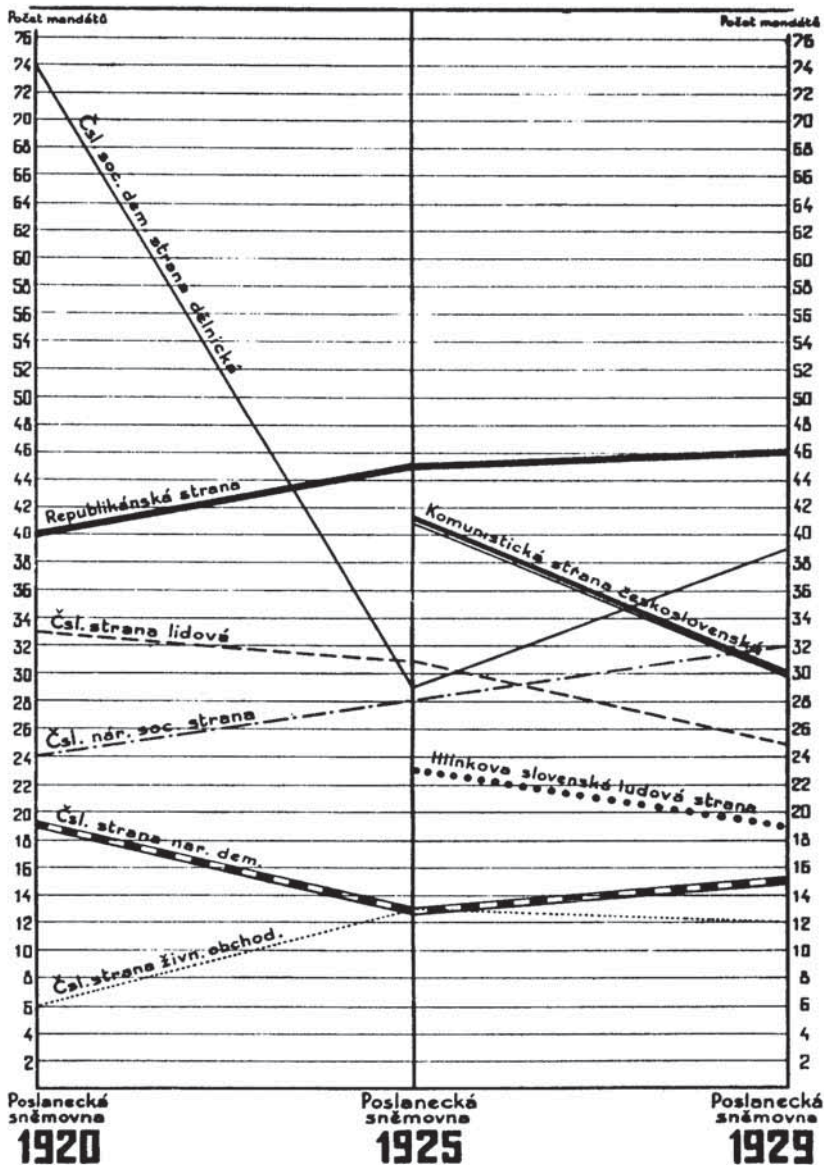
¹¹ Pozri čl. 22 (1) ústavy: „Členové Národního shromáždění vykonávají svůj mandát osobně, nesmějí od nikoho přijímat příkazy.“

¹² V zákone č. 123/1920 Zb. z. a. n. o poriadku volenia do poslaneckej snemovne a aj v jeho novelizáciách sa v čl. 40 uvádzalo, že škrtý, výhrady a iné zmeny nemajú účinok, čo platilo v zmysle zákona č. 124/1920, čl. 2 aj pre voľby do senátu. Paradoxne a proti duchu ústavy, volebný súd zbavoval poslancov mandátu aj za to, že vôbec prestali byť členmi strany, resp. že konali proti záväzkom v podpísaných stranických reverzoch, a nie iba za to, že prestali byť členmi strany z dôvodov nízkeho a nečestného konania. Takže s odstupom času F. Peroutka konštatoval: „Československé politické strany ve věci mandátů už ani nepolemizují s ústavou, kterou si kdysl samy dali: nedbají jí prostě.“ PEROUTKA, ref. 9, sv. IV, s. 1758.

¹³ Zápasu proti viazaným kandidátkam sa však ujali politicky nedôveryhodní či pred verejnosťou kompromitovaní politici, takže Liga v parlamentných voľbách roku 1929 získala celoštatne necelé jedno percento hlasov a 3 mandáty v poslaneckej snemovni.

¹⁴ Parlamentné voľby sa konali v apríli 1920, v novembri 1925, v októbri 1929 a v máji 1935.

Tendencia výsledkov niektorých politických strán v parlamentných voľbách v rokoch 1920, 1925 a 1929

Prevzaté z publikácie ZÁDĚRA Vladimír. Politické strany v Národním shromáždění. Praha, b. r., s. 38.

Ako vôbec prvý zákon o voľbách do zastupiteľských orgánov nového štátu bol 31. januára 1919 prijatý zákon č. 75/1919 Zb. z. a n. o voľbách do obecných zastupiteľstiev, podľa ktorého sa v českých krajinách uskutočnili voľby v júni 1919. V tom čase sa na Slovensku viedla vojna proti maďarskej boľševickej armáde, preto voľby do obecných zastupiteľstiev nebolo možné uskutočniť. Prvé voľby do obecných zastupiteľstiev na Slovensku sa však uskutočnili až v roku 1923 spolu so župnými voľbami, hoci do parlamentu sa volilo, ako v celej republike, už v apríli 1920. Do obecných volieb rozhodovali v obciach na Slovensku len úradníci bez volených zástupcov občanov, čo bola iste nezvyklá situácia v demokratickom štáte. Vážnym porušením právneho poriadku v štáte bolo odmietnutie českej politickej elity zaviesť župné zriadenie v českých krajinách napriek riadne prijatému zákonu č. 126/1920 Zb. z. a n. o zriadení župných a okresných úradov v republike Československej, hoci vytvorenie žúp v celom štáte malo posilniť integráciu Slovenska do novej republiky, a síce cestou jeho „rozpustenia v župách“.¹⁵ Politická svojvôľa vplyvnej časti českej politickej elity zaviedla tak v rokoch 1923 – 1927 protiprávny, zvláštny druh administratívneho dualizmu. Ten sa odstránil až zrušením žúp na Slovensku a zavedením krajiniského zriadenia roku 1928 v celom štáte.¹⁶

Za nedemokratické prvky v demokratickom režime treba považovať aj oficiálne nepublikovanie volebných výsledkov vo voľbách do obcí a menovanie nevolených členov do župných zastupiteľstiev a po zrušení žúp do krajiniských a okresných zastupiteľstiev. Menovaní členovia zastupiteľstiev sa mali vyberať spomedzi odborníkov, no títo museli deklarovať, s ktorou politickou stranou budú v zastupiteľstvách hlasovať. Väčšina menovaných členov zastupiteľstiev pripadla vládnym stranám, čím sa značne menil výsledok volieb, teda vyjadrená vôľa voličov. Išlo tak o obnovenie svojho druhu systému virilistov, uplatňovaného (samozrejme podľa iných zásad) v bývalých uhorských obecných a župných zastupiteľstvách. Navyše funkčné obdobie členov zastupiteľských okresných a krajiniských zborov zvolených roku 1928 sa predĺžilo až do roku 1935. Na všetky tieto opatrenia, nezvyklé v demokratickom politickom režime, našla výkonná moc „dobré dôvody“¹⁷, to však nemohlo odstrániť podozrenie, že vládna väčšina manipuluje s orgánmi verejnej správy.

Ďalším vážnym faktorom na úrovni celého štátu spochybňujúcim fungovanie politických strán v záujme spoločnosti a voličstva bolo mnohostranné prepojenie politických strán s ich záujmovými organizáciami, čo najmä v prípade agrárnej strany, ale aj ďalších strán znamenalo priame väzby s finančnými a hospodárskymi subjektmi.¹⁸ Takéto prepojenia predovšetkým väčších vládných strán a súčasne podmienenie kariérnych možností občanov viac-menej priamou stránickou podporou viedli k rastu a posilňo-

¹⁵ „Rozložení zemí na župy, odstranění zemských hranic mělo pěstovat ve všech pocit soundělosti. Župy nemohou být separatistické, avšak celé země mohou. Hlavně záleželo na tom, aby zmizelo Slovensko jako zvláštní individualita.“ PEROUTKA, ref. 9, sv. III, s. 1009.

¹⁶ Túto administratívnu reformu vítala po prijatí zákona roku 1927 aj HSĽS, v tom čase koaličná strana, ako prvý krok k politickej autonómii Slovenska. Tento ilúzie sa však musela rýchlo zbaviť, keď sa krajiniský systém začal v nasledujúcom roku uplatňovať v praxi.

¹⁷ O dôvodoch posunu termínu krajiniských a okresných volieb, ako aj o prehlbení rozdielu medzi voličskými hlasmi a získanými mandátmi pozri ŠUCHOVÁ, Xénia. Problémy organizácie politickej správy na Slovensku v predmnichovskej republike. In ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). Slovensko v Československu (1918 – 1939). Bratislava 2004, Veda, s. 116 – 117.

¹⁸ O prepojení politických strán s hospodárskymi organizáciami za prvej ČSR pozri MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004. I. díl: období 1861 – 1938*, s. 553 – 987, podkapitoly o satelitných organizáciách veľkých politických strán.

vaniu partokracie, čo vo svojej protidemokratickej a protisystémovej propagande využívali aj zneužívali radikálne orientované strany na oboch krajoch politického spektra.

Od roku 1923 sa ako dôvod na spochybňovanie skutočne demokratického charakteru republiky využívalo najmä uplatňovanie zákona č. 50/1923 Zb. z. a n. na ochranu republiky. Umožňoval trestne stíhať činy, ktoré do tých čias neboli zahrnuté pod pojem trestných činov. Na základe tohto zákona mohli byť napr. zastavené vydávanie periodík, alebo trestne stíhaní zodpovední redaktori novín a časopisov, pričom išlo predovšetkým o opozičné periodiká. Tieto periodiká bývali často postihované cenzúrou, zanechávajúcou v tlači „vybielené“ miesta v článkoch alebo aj celé články.

Na Slovensku sa ako dôvod spochybňovania demokratickosti režimu a demokratickej politickej praxe využívalo v politickom boji a ideologickom ovplyvňovaní verejnosti aj postavenie politických strán dané unitárnym charakterom štátu. Po rozštiepení sa sociálnodemokratickej strany, po voľbách roku 1920 jednoznačne najsilnejšej politickej strany, sa v roku 1923, po voľbách do obecných zastupiteľstiev a župných zastupiteľstiev na Slovensku stala voličsky najsilnejšou Slovenská ľudová strana. Dominujúce postavenie v správe Slovenska zostalo však v rukách centralistických strán s ústredným vedením v Prahe, a predovšetkým agrárnej strany, ktorá bola na Slovensku voličsky podstatne slabšia ako ľudová strana.¹⁹ Takáto situácia, trvajúca až do konca prvej republiky, podnecovala politický boj, ktorého intenzita a často neférové spôsoby z každej strany patrili podľa môjho názoru medzi tie faktory, ktoré ohrozovali nielen štátnu jednotu ČSR, ale aj budúcnosť demokracie na Slovensku.

Paradoxne, tento trend sa zreteľne prejavil v druhej polovici 20. rokov, za vlády tzv. panskej, resp. kongruovej či občianskej koalície. Koalícia dvoch agrárnych strán, troch ľudových, resp. kresťansko-sociálnych strán, národných demokratov a živnostníkov mala predstavovať alternatívu k tzv. celonárodným vládam občianskych strán so socialistickými stranami, no jej inovačná politická sila sa vyčerpala už v druhom roku vlády, po prijatí niekoľkých zákonov, neprierodných za predchádzajúcich vlád.²⁰ Navyše aj vnútrokoalíčné konflikty založené na ťažko zlučiteľných predstavách o štátoprávnom usporiadaní republiky medzi Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (HSĽS) a čechoslovakistickými stranami, za ktorými sa skrývali zreteľné mocensko-politické záujmy, nasmerovali koalíciu k predčasnému ukončeniu experimentu s vládou koalíciou bez socialistov už na jeseň roku 1929, po sotva troch rokoch existencie.

¹⁹ Volebný rozdiel sa dramaticky a najväčšmi prejavil v parlamentných voľbách roku 1925, keď HSĽS získala na Slovensku 34,31 % hlasov, kým vládni agrárci 17,40 % a sociálni demokrati, ďalšia opora dovtedajších koalícií, skromných 4,25 %, čo ľudákov viedlo k pasovaniu seba samých za jediných oprávnených reprezentantov Slovákov.

²⁰ Parlamentná koalícia občianskych strán, ktorá vznikla ešte počas druhej úradnickej vlády, prijala kongruový zákon a colný zákon. Už počas vládnej koalície občianskych strán bolo prijaté nové územné usporiadanie štátu (krajinské zriadenie) a niekoľko zákonov týkajúcich sa ozbrojených síl vrátane nedemokratickej novely volebného zákona, ktorá zbavila príslušníkov ozbrojených síl aktívneho aj pasívneho volebného práva do všetkých zastupiteľských orgánov v republike. Opozičné ľavicové strany síce hlasovali proti tejto novele, ale keď sa opäť stali členmi koalície, nepresadili jej zrušenie.

O politickej kultúre tých čias svedčia politické hry okolo organizovania vlády panskej koalície a získavania HSĽS pre túto koalíciu, keď sa za tvrdými, takmer nezmieriteľne znejúcimi vzájomnými útokmi ľudákov a agrárnikov spriadali koalíčné nitky, čo opäť muselo vo verejnosti vzbudzovať pocit, že ide o staré známe „panské huncútstvo“.²¹ A tento pocit pretrvával aj počas koalície najmä z pôsobenia ľudovej strany, ktorá vo svojej neskúsenosti a neobratnosti sľubovala svojim prívržencom a slovenskej verejnosti pred vstupom do koalície oveľa viac, než mohla splniť.²² Potom, už ako súčasť koalície, propagačne preceňovala svoje koalíčné úspechy a súčasne na verejnosti neraz postupovala ako fakticky opozičná strana, kritizujúc aj to, za čo ako člen koalície niesla spoluzodpovednosť.

Takúto dvojitvárnú politickú hru HSĽS v koalícii však nedokázali prežriť ani mnohí jej prívrženci, čo dali strane najavo najprv vo voľbách do obecných a okresných zastupiteľstiev v roku 1927, potom do prvého krajinšského zastupiteľstva roku 1928 a nakoniec v predčasných parlamentných voľbách roku 1929. Vo všetkých týchto voľbách HSĽS značne stratila oproti parlamentným voľbám v roku 1925, v ktorých bola vôbec najúspešnejšia v celej ére prvej republiky.²³ Pre ľudákov to bola tvrdá lekcia z politických a volebných dôsledkov, ktoré prináša čo len čiastková vládna zodpovednosť, navyše vo voľčskom prostredí nabudenom veľkými očakávaniami. Keď sa k tejto politickej situácii pridružila aj aféra okolo významného, no rozporného predstaviteľa HSĽS Vojtecha Tuku, strana upadla do ďalšej vnútrostraníckej krízy, znamenajúcej odchod ďalších dôležitých členov strany (medzi nimi odchod takej známej osobnosti, akou bol poslanec už v uhorskom sneme Ferdiš Juriga) a faktické oslabenie HSĽS, čo sa najvýraznejšie prejavilo v parlamentných voľbách v októbri 1929.²⁴

Politický kolorit 20. rokov v ČSR vytvárali však aj veľké aféry vplyvných osobností na celoštátnej úrovni, z nich napr. Jiří Stříbrný patril medzi päťicu politikov, ktorá vyhlásila vznik československého štátu a Radola Gajda bol veľkým legionárskym hrdinom a krátky čas viedol generálny štáb československej armády. V oboch prípadoch bol zaangažovaný aj tzv. Hrad, pričom dodnes trvajú oprávnené pochybnosti, či sa

²¹ Už v čase pôsobenia občianskej koalície a intenzívnych rokovanií o vstupe HSĽS v jesenných mesiacoch 1926 sa na stranách ľudáckeho *Slováka* a agrárnického *Slovenského denníka* a ďalších straníckych novín viedol propagačný boj, ktorý napriek svojej ostrosti dost nečakane skončil vstupom ľudákov do koalíčnej vlády 15. 1. 1927.

²² Základným príslubom voľičom bolo dosiahnutie samosprávy Slovenska ako náhrada za zrušenie župy, pričom za vzor sa kladla autonómia Chorvátska v Uhorsku (Slovák 1. 1. 1927, č. 1; 8. 1. 1927, č. 5). Po vstupe do vlády sa ľudáci zaprisahávali, že autonómie sa nikdy nezrieknu (Slovák 19. 1. 1927, č. 23; 5. 2. 1927, č. 28), no skutočnosť krajinšského usporiadania musela svojou „bezzubosťou“ rozladiť aj najpevnejších prívržencov ľudáckej politiky.

²³ Vo voľbách do krajinšského zastupiteľstva v decembri 1928, ktoré sa konali na celkom Slovensku, stratili ľudáci oproti parlamentným voľbám roku 1925 vyše 160-tis. hlasov, aj keď si s 24,64 % udržali prvé miesto pred agrárnikami s 20,54 %.

²⁴ K odchodu, resp. vylúčeniu poslancov Ferdiša Juriga a Floriána Tománka z ľudovej strany pozri Slovák 29. 1. 1929, č. 24; 30. 1. 1929, č. 25; 13. 2. 1929, č. 36; 16. 2. 1929, č. 39. F. Juriga si založil vlastnú stranu, no tá v októbrových parlamentných voľbách 1929 celkom prepadla. HSĽS stratila v týchto voľbách oproti voľbám roku 1925 vyše 85-tis. hlasov, zostala však stranou s najsilnejšou voľičskou podporou na Slovensku.

voči obidvom politikom postupovalo aj zo strany prezidenta skutočne korektne.²⁵ Akokoľvek, tieto dve politické osobnosti, podobne ako agrárnický predseda senátu Karel Prášek, kompromitovaný v tzv. liehovej afére, skončili na periférii (Stříbrný a Gajda medzi extrémnou pravitou), resp. mimo československej politiky (Prášek).²⁶ Politický príbeh „stálice“ československej politickej scény – Milana Hodžu, spájaný s mnohými politickými aférami, ako aj s nevlôu samotného prezidenta k jeho osobe, mal celkom odlišné, totiž premiérské smerovanie. Hodža sa síce od februára 1929 do októbra 1932 musel uspokojiť len s poslancovým kreslom, no v prvej Malypetrovej vláde opäť prevzal ministerský post a po ďalších troch rokoch už sám predsedal československej vláde. Jeho kariéra zaznamenala opäť vzostupný vývin aj z toho dôvodu, že bez ohľadu na postoj Hradu k jeho osobe, dokázal spoľahlivo kontrolovať slovenskú časť agrárnej strany, ktorá bola nezastupiteľná v budovaní a upevňovaní dominujúcej celoštátnej pozície agrárnikov.

Nespočetné aféry politikov a ľudí okolo politiky v medzivojnovom Československu, ale aj pôsobenie straníckej tlače, ktorá konflikty skôr vyhocovala, než aby ponúkala všeobecne zrozumiteľné riešenia, vyvolávali vo verejnosti nielen nevlôu, ale aj rastúce pochybnosti o možnostiach a budúcnosti demokratického režimu v medzivojnovom období, keď zo všetkých stredoeurópskych strán vôkol ČSR sa ponúkali rôzne, no vždy nedemokratické, ba vyslovene diktátorské politické „riešenia“ krízy demokracie.

Československá politická elita, resp. jej prevažná časť, však dokázala (hoci aj nedôsledne) rešpektovať základné pravidlá demokratickej vlády a nachádzať politické východiská zásadne nepopierajúce princípy a fungovanie parlamentnej demokracie. V tomto politickom smerovaní slúžil československej demokracii – trochu paradoxne – aj na štandardný demokratický režim nezvykle intenzívne a všestranne podporovaný kult živého, úradujúceho prezidenta T. G. Masaryka, ktorý sa stal (aj vo svojom kulte) doslova stelesnením československého demokratického režimu.²⁷

Na výzvu vyvolanú krízou a rozpadom tzv. panskej či občianskej koalície odpovedala „štátotvorná“ politická elita ešte v závere 20. rokov vytvorením tzv. širokej alebo koncentračnej koalície, ktorá opäť spojila československé a nemecké strany ľavého a pravého streda a previedla krajinu búrkou svetovej hospodárskej krízy. Niektorým vládnym stranám (predovšetkým nemeckým) to však prinieslo značné volebné a vôbec politické straty, čo sa ukázalo v posledných parlamentných voľbách roku 1935.²⁸

²⁵ K afére J. Stříbrného a R. Gajdu pozri KÁRNÍK, Zdeněk. *České země v éře První republiky (1918 – 1938), díl první Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929)*. Praha 2000, Nakladatelství Libri, s. 392 – 396; KLÍMEK, Antonín. *Velké dějiny země Koruny české, sv. XIII. (1918 – 1929)*. Praha – Litomyšl 2000, Paseka, s. 534 – 575; LIŠKA, Vladimír. *Causa Edvard Beneš*. Praha 2005, Fontána, s. 49 – 68.26 K afére Karla Práška pozri KLÍMEK, ref. 25, s. 404 – 409.

²⁷ O systematicky budovanom kulte prezidenta Masaryka, ktorý vrcholil v roku 1930, pri prezidentových 80. narodeninách a potom po jeho smrti roku 1937, pozri ZEMKO, Milan. *Obraz prezidenta T. G. Masaryka v knižných publikáciách vydaných pri jeho významných životných jubileách a v roku jeho smrti*. In LEIKERT, Jozef (ed.). *Politik s dušou filozofa. Miesto T. G. Masaryka v česko-slovenských dejinách*. Bratislava 2007, Spoločnosť Pro historia a HÚ SAV, s. 204 – 214.

²⁸ V májových parlamentných voľbách roku 1935 výrazne stratili predovšetkým nemecké koalíčné, resp. aktivistické strany (agrárnici, kresťanskí sociáli a sociálni demokrati) v prospech opozičnej Sudetonemeckej strany.

Ani takáto vláda, resp. vládna koalícia však už nedokázala previesť krajinu búrkou medzinárodnej krízy vyvolanej nacistickým Nemeckom v závere 30. rokov. Československo tak nedostalo príležitosť, aby mohlo na poli vnútornej politiky vskutku dôkladne testovať platnosť myšlienky prvého zo zakladateľov štátu, prezidenta Masaryka, vyjadrenej v jeho abdikáčnom liste, podľa ktorej sa štáty udržujú tými ideálmi, z ktorých sa zrodili,²⁹ ani jeho názor, že republika potrebuje 50 rokov, aby spoločnosť demokraticky dozrela.

ABSTRACT

The Parliamentary Democracy Principles and Limits of their Application in the Slovak Society in the 1920s

Milan Zemko

The Czechoslovak Republic was, besides Switzerland, until the Munich Agreement in September 1938, the only parliamentary democracy of the Central-Eastern Europe in the period between the two world wars. However, it does not mean that the Czechoslovak democracy did not show any democratic practices shortfalls which were not usual in the traditional Western democracies. These shortcomings of democratic politics weakened the trust of the Czechoslovak citizens into the democratic regime at that time.

The paper studies symptoms of that deficit in the three areas of the political life at the time: 1) insufficient respect to valid laws and democratic rules of the Czechoslovak political life, 2) the unfair ways of the political struggle among political parties and, 3) personal scandals of prominent and influent politicians and, often, their obscure solutions, which also spread in the public doubts about the correctness and purity of the Czechoslovak politics at that time. Anyway, the Czechoslovak political elite were able to preserve the parliamentary democracy in Czechoslovakia. The factors of its decline, after Munich, were primarily external.

PhDr. Milan Zemko, CSc.

Roku 1966 absolvoval Filozofickú fakultu Univerzity Komenského v Bratislave, odbor filozofia – história. Od roku 1998 je vedeckým pracovníkom Historického ústavu SAV. Výber zo svojich štúdií a článkov publikoval v knihe *Slovensko – krajina v medzičase* (Bratislava 2002). Bol spolueditorom kolektívnej monografie *Slovensko v Československu 1918 – 1939* (Bratislava 2004) a spoluautorom knihy *Volby do zákonodarných orgánov na území Slovenska 1920 – 2006* (Bratislava 2008).

²⁹ MASARYK, T. G. *Cesta demokracie, sv. IV.* Praha 1997, Ústav T. G. Masaryka, s. 451.

2. KAPITOLA

Štát a jeho ľud.

Politická socializácia slovenského obyvateľstva po vzniku ČSR*

Juraj Benko

V záujme stability každého politického systému je formovať politickú kultúru obyvateľstva v súlade so svojimi základnými princípmi a hodnotami. Prostredníctvom dostupných možností sa snaží zásadne určovať rámec pre vytváranie politických hodnôt, noriem, očakávaní a vzorov správania individuálnych a skupinových účastníkov tohto systému. V kontrolovanom procese nepretržitej politickej socializácie si zabezpečuje ich lojalitu i aktívnu podporu v krízových okamihoch, stimuluje politickú a sociálnu súdržnosť ako aj integráciu v občiansky alebo národne definovanej spoločnosti a, naopak, usiluje sa predchádzať konfliktom a napätiam medzi spoločenskými skupinami a sociálnej anomii.¹

Rovnaké úlohy stáli aj pred novým československým štátom, ktorý sa v priebehu „národnej revolúcie“ koncom októbra 1918 objavil na mape Európy.

Formovanie novej, republikánskej, demokratickej a zároveň národne orientovanej politickej kultúry obyvateľstva, ktorá by spätne predstavovala základný pilier existencie štátu a jeho štátnej formy, bolo v republike plnej vnútorných sociálnych a nacionálnych napätí eminentným záujmom jeho elít. Nastolený režim bol nútený v záujme vlastnej konsolidácie a dlhodobej stálosti zabezpečiť prenos adekvátnych informácií do každodenného života obyvateľstva. Mali nielen oboznamovať s politickými symbolmi, normami, inštitúciami a procedúrami nového režimu, ale následne na individuálnej, rovnako v komunitnej rovine zaistiť internalizáciu hodnotového systému a ideológie podporujúcej nastolený *status quo*. Proces začatej politickej socializácie obyvateľstva v novom štáte mal rovnako prispieť k osvojeniu si sociálnych vzorcov korešpondujúcich so spoločenskou pozíciou a k legitímite nerovnosti v prerozdelení moci a majetku v spoločnosti.

* Štúdiá vznikla v rámci Centra excelentnosti výskumu kľúčových otázok moderných dejín Slovenska.

¹ Úvodný odsek stručne určuje pojem „politická socializácia“, a v tomto kontexte sa ním zaoberám aj v ďalšom texte. Bližšie k pojmu pozri napr.: GORDON MARSHALL. „Political socialization“ *A Dictionary of Sociology*. 1998. Encyclopedia.com. 23. 6. 2009 <<http://www.encyclopedia.com/doc/1088-politicalsocialization.html>>.

Bezprostredne po vzniku Československej republiky (ČSR) sa ukazovalo, že práve v otázke úrovne politickej kultúry, lojality a podpory obyvateľstva situácia na Slovensku predstavovala závažný problém. Vo všeobecnosti môžeme podľa postoja voči novým politickým pomerom hovoriť o troch základných skupinách obyvateľstva:

1. Nepočetná slovenská národná inteligencia a jej publikum vnímala vznik ČSR so sympatiou ako výrazný krok k realizácii národno-emancipačného politického projektu. I táto pomerne úzka politicko-kultúrna vrstva, ktorá tvorila oporu pre konsolidáciu novej štátnej moci na Slovensku, bola vo vzťahu k novému štátu a jeho ideológii vnútorne diferencovaná. Od toho sa odvíjala i rôzna miera bezprostrednej spolupráce s režimom. Zo strany štátneho režimu existovali k tejto názorovo i ideologicky pestrej skupine dva (v zásade pragmatické) prístupy. Tí, ktorí požívali dôveru štátnych elít, boli mocensky saturovaní a zapojení do štátnych a verejných štruktúr nového režimu na Slovensku. Naopak, v podozrení zo strany novej moci – či už oprávnene alebo neoprávnene – a bez saturovania pri rozdeľovaní mocenských pozícií zostal najmä slovenský katolícky klérus, napriek svojej nezanedbateľnej úlohe pri prevrate a prvotnému nadšení časti kňazstva zo vzniku štátu. Či už pri prevrate alebo neskôr, obe tieto podskupiny slovenskej inteligencie spolu so sociálne omnoho rôznorodejším, no politicky zomknutým tzv. českým živlom v politickom boji predstavovali významnú skupinu nositeľov novej politickej kultúry a agentov politickej socializácie širších vrstiev obyvateľstva.

2. Rôzne podoby prvotnej antipatie poznačili počiatočný postoj pomerne veľkej a výrazne rôznorodej skupiny, previazanej so starým režimom a štátom – sociálne, ekonomicky, politicky, ideologicky, hodnotovo, psychologicky či statusovo. Patrili k nej nielen dovtedajšie politické a verejné elity, ale z rôznych dôvodov (napr. nacionálnych) aj maďarské či nemecké stredné mestské vrstvy a inteligencia, zo socioekonomických dôvodov početná vrstva štátnych a verejných zamestnancov. Najmä na východe Slovenska zase integritu Uhorska otvorene podporoval a v tomto smere za ňu aj agitoval katolícky klérus.² Protičeskoslovenské, integračné snahy našli oporu aj medzi sčasti nacionálne asimilovaným slovenským či priamo maďarským robotníctvom organizovaným v uhorskej sociálnej demokracii s centrom v Budapešti. Jeho postoj k novému štátu bol daný jednak organizačnou disciplínou a jednak dovtedajšou interpretáciou internacionalizmu zo strany uninacionálneho diskurzu elít socialistického hnutia v Uhorsku.³ Postoj celej tejto skupiny obyvateľstva nebol ideologicky fixný, ale sčasti ambivalentný, pragmatický, poznačený úsilím zachovať sociálnu pozíciu a status aj v novom politickom režime a štáte. Z toho dôvodu bolo správanie tejto skupiny rôznorodé, od rýchlej reorientácie na nový štát až po aktívny odpor proti nemu. Každopádne, vzťah nových elít, štátneho a bezpečnostného aparátu k týmto vrstvám bol podozrievavý a v krízových situáciách neváhal

² NURMI, Ismo. *Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity: Manifestations of the National Identity of the Slovaks, 1918 – 1920*. Helsinki 1999, Suomen Hist. Seura, s. 109.

³ Vedenie uhorskej sociálnej demokracie dovtedy nacionálnu otázku bagatelizovalo ako anachronizmus, odsúdvalo ju mimo „programu dňa“, ak sa priamo nestavalo v krajných prípadoch proti nej. Malá, tzv. panslávska organizácia slovenských sociálnych demokratov bola zoskupená okolo *Robotníckych novín*, ktoré vychádzali od roku 1905. Po prevrate 1918 sa zaradili jej predstavitelia k novým, prorožijným politickým elitám a v procese štiepenia sociálnej demokracie pod vplyvom ruského boľševizmu ostali takmer bez výnimky na jej pravom „štátotvornom“ krídle.

internovať ich predstaviteľov ako rukojemníkov režimu.⁴ Internačná prax bola pre režim bežným spôsobom prevencie v krízových situáciách ako predtým (mobilizácia 1914), tak i potom (mobilizácia 1938).

3. Tretia, početne najväčšia skupina obyvateľstva predstavovala pre nové politické elity záhadu: tzv. slovenský ľud. Táto nepresná a stereotypizujúca sociálna kategória zostávala aj pri vzniku ČSR určujúcim pojmom elit a verejnosti pri vnímaní najnižších a zároveň najširších vrstiev slovenského etnika. Malo to aj svoje opodstatnenie – toto etnikum malo oproti českému či maďarskému natoľko málo diferencovanú sociálnu štruktúru, že do veľkej miery pretrvávalo jeho vnímanie verejnosťou, zloženou najmä zo stredných vrstiev a elit, ako homogénnej, nerozlišenej sociálnej skupiny. Hoci skutočnosť bola taká, že obyvateľstvo, ktoré táto kategória zahŕňala, bolo vo svojej konkrétnej totalite konfesionálne, kultúrne i ekonomicky rozrôznené, pri istom zovšeobecnení zdieľalo viaceré spoločné určenia. Predovšetkým išlo o horizontálne vymedzenie – etnické, resp. jazykové (slovenčina vo svojich dialektoch), ďalej o vertikálne sociálne ohraničenie (najnižšie sociálne vrstvy) a nakoniec určenie na základe vzťahu centra (mesta) a periférie (vidiek), teda sídelné. Okrem etnicky pomerne homogénneho – slovenského – vidieka sem možno zahrnúť i robotnícke štvrte a kolónie na periférii miest, kam migrovalo za obživou obyvateľstvo rovnako z vidieka. K trom určeniám sa pripája ďalšia podstatná charakteristika – ekonomická, ktorá mala okrem iného nezanedbateľný podiel pri dlhodobom formovaní mentality: vysoký podiel manuálnej práce v živote drvivšej väčšiny slovenského obyvateľstva. Tento ekonomický prvok, pretrvávajúci z agrárnej epochy, zostal zároveň nezanedbateľným činiteľom pri formovaní vzorov správania a koniec koncov i sociálnych ideí najnižších vrstiev.⁵

Obraz „slovenského ľudu“ mal predovšetkým homogenizačnú funkciu. Homogenizoval a zároveň redukoval rozmanitosť určení reprezentovaného obyvateľstva Slovenska a presnejšie v rámci neho Slovákov na jednoduchú mentálnu reprezentáciu s určitým konečným počtom stereotypných znakov.⁶ V neanalytickej, reduktujúcej a zjednodušujúcej podobe figuroval tento obraz vo verejnom diskurze, vytváranom a reprodukovanom vyššími spoločenskými vrstvami, ako aj inými etnikami, a stal sa aj východiskom pre prax politickej propagandy, resp. osvetovej činnosti; pre politizujúcu agendu, prichádzajúcu zvonka tohto prostredia.

O politickej zrelosti „slovenského ľudu“ nepanovali medzi československými politickými elitami, ako aj medzi slovenskou a českou rozvažujúcou verejnosťou vôbec veľké ilúzie.

⁴ „Inštrukcia čs. jednotiek počas obsadzovania záp. Slovenska: Posádkam nariadené internovanie vedúcich predstaviteľov v každom obsadenom meste (pováčšine „vedúcich židov“) a verejné vyhubovanie, že za každého usmrteného čs. vojaka bude zastrelený jeden rukojemník. Ak by sa rukojemníci vzpierali a kladli odpor, je dovolené ich aj zviazať, no zastréliť len výslovne na základe rozkazu veliteľstva v Hradišti.“ Správa z cesty členov NZ Emila Špatného, Cyrilla Duška a Jana Pociška o ceste na Slovensko 23. listopadu – 1. prosince 1918. Národný archiv České republiky (NA ČR) Praha, fond (ďalej f.) PMV-AMV 225, kartón (ďalej k.) 43, signatúra (ďalej sign.) 43, fol. 10 – 11. Tak to bolo koniec koncov i pri mobilizáciách v roku 1914 i 1938.

⁵ K tomu: MATĚJČEK, Jiří. Pět idejí lidových vrstev. K zapomenutému projektu profesora Grosse. In *Věstník grantu KSČ a radikální socialismus v Československu 1918 – 1989*, 12/2005. Praha 2005, Ústav soudobých dějin, s. 61.

⁶ K tejto otázke pozri tiež: VÖRÖS, László. Premeny obrazu Slovákov v maďarskej hornouhorskej regionálnej tlači v období rokov 1914 – 1918. In *Historický časopis*, roč. 54, č. 3/2006, s. 419 – 421.

Tab. č. 1: Základné údaje o Slovensku na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. februára 1921

Katégoria	Údaj
Rozloha (v km ²)	48 936
Počet obyvateľov	3 000 870
Hustota obyvateľstva na km ²	61
Mužov	1 459 540
Žien	1 541 330
Na 1 000 mužov pripadalo žien	1 056

Statistická príručka republiky Československé III. Praha 1928, s. 275.

Tab. č. 2: Povolanie obyvateľstva Slovenska na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. februára 1921

Povolanie	Počet obyvateľov	Podiel na 100 osôb
Polnohospodárstvo	1 818 848	60,6
Priemysel	530 192	17,7
Obchod	230 638	7,7
Verejná služba	148 007	4,9
Ostatné	273 185	9,1

Statistická príručka republiky Československé III. Praha 1928, s. 309.

Tab. č. 3: Gramotnosť obyvateľstva Slovenska nad 5 rokov na základe výsledkov sčítania ľudu z 15. februára 1921

Pohlavie	Počet nad 5 rokov	Vedeli čítať a písať	Vedelo len čítať	Nevedelo čítať ani písať	Neznáme
Muži	1 291 590	1 104 445	16 231	169 959	955
Ženy	1 376 918	1 087 402	57 381	231 051	1 084

Statistická príručka republiky Československé III. Praha 1928, s. 294.

Pri obmedzenom poznaní Slovenska prevládala medzi českými národnými elitami zväčša obraz Slovákov ako jazykovo príbuzného, ale kultúrne izolovaného a nehybného ľudu, ktorý sa blížil v kontexte osvieteniského myslenia až k vnímaniu typického Slováka ako archaického slovanského „ušľachtilého divocha“.⁷ Slovensko v prvých rokoch republiky aj vzhľadom na nízku dynamiku slovenského politického života pred vojnou bolo zo strany českých politických elit vnímané trochu ako exotikum.⁸

Prirodzene, obrovské deficity boli aj v poznaní Čiech zo strany Slovákov, ako opisuje stav vzájomného poznania českého národa zo strany Slovákov na konci prvej svetovej vojny Emo Bohúň: „...predtým o čes-

kom národe vedelo sa na Slovensku veľmi málo. Niektorí slovenskí literáti, nadšení vlastenci, malá skupina slovenských politikov, čo mala osobné styky s niektorými podobnými českými ľuďmi, tá o Čechoch už mala svoje predstavy, ale masy slovenského ľudu práve že vedely, kde leží Praha, ale potom nič viac... Svet v Uhrách sa končil niekde pri Holíči, lebo Skalici, ale čo je ďalej na západ v českých krajinách, o tom sme mali len hmlistú predstavu. Tisíc rokov nás dokonale rozdelilo.⁴⁹

Obraz „slovenského ľudu“ v povedomí českých i slovenských elit býval poznačený romantizmom a perspektívnym optimizmom. Na jednej strane tradičný romantický obraz Slováka z ľudu ako „ušľachtitého divocha“ dodával reálnej politickej zaostalosti veľkej časti slovenského etnika pozitívny punc politickej čistoty a neskazenosti minulosťou, čo predstavovalo zase na druhej strane zdravý, nepoškvrnený základ, do ktorého možno zaštepíť demokratické, republikánske a národné ideály nového štátu.

Pokiaľ však išlo o otázku aktuálnej zrelosti na vážne rozhodnutia, teda o rovinu politického realizmu a pragmatizmu, v obraze neskazeného ľudu na Slovensku vystúpili do popredia výstražné črty „infantility“, „inferiority“, „nezrelosti“, „nevedomelosti“, „zaostalosti“ a „mrákotného stavu“ toho ľudu vo vzťahu k najzávažnejším otázkam doby – k otázkam politickým. Typickou ukážkou bol postoj nových československých elit k otázke plebiscitu o pričlenení slovenských regiónov k ČSR alebo k susedným štátom, zhrnutý v Masarykovom vyjadrení (koncom roku 1919): „*Plebiscit pokladám za dvojsčnú zbraň. Kto agituje, ten vyhrá. A čo sa týka zvlášť Slovenska, tam sa vôbec nedá pripustiť hlasovanie, pretože Slovákov tak potlačovali, že nikdy nemali príležitosť politicky myslieť a ani by nevedeli, ako rozhodnúť o svojom osude. Za takých okolností treba prijať stanovisko vodcov ľudu.*“⁵⁰

Proti takémuto obrazu „politickéj nevyzrelosti a nezrelosti“ Slovákov sa najviac po vzniku republiky ohradzoval politický katolicizmus a jeho hlavný politický reprezentant – Slovenská ľudová strana (SĽS). Jej snahou bolo, naopak, predstaviť autentickú – konzervatívnu – politickú tradíciu na Slovensku ešte pred založením ČSR, predovšetkým z jedného dôvodu: vyhlásiť sa za jej dediča a reprezentanta v období nastávajúceho kultúrneho boja a importu politickej kultúry z českého prostredia.⁵¹ V konečnom dôsledku

⁷ HASLINGER, Peter. Madarské motívy pri vzniku a rozpade československého národného príbehu. In Forum Historiae. Odborný internetový časopis pre históriu a príbuzné spoločenské vedy, roč. 1, č. 1/2007; 7. 3. 2009 http://www.forumhistoriae.sk/FH1_2007/texty_1_2007/haslinger.pdf.

⁸ Bystrý pozorovateľ Emo Bohúň tieto poznávacie stereotypy opísal v spomienkovej čрте Český paprikáš, na margo prvej oficiálnej návštevy delegácie slovenskej inteligencie v Prahe v roku 1920: „...vtedy sme sa s Čechmi ešte len spoznávali, oňuchávali... cítil som sa ako exotické zvieratko, ktoré udivovalo Pražanov... myslím, že sme bodrých Pražanov tak trochu i sklamalí. Očakávali statných drotárov s valaškami a masťnými klobúkmi, a tu prídu ľudia, ktorí nosia čierne šaty od dobrých krajcírov, tvrdé goliere a kravaty... V Ružomberku, Martine a Mikuláši naložili nás, tých niekoľko slovenských inteligentov, do pekného extraviaku, ktorý mal nás zaviesť do Prahy na mustru, aby sa tým Pražanom ukázalo, že podíivate sa len, prosím vás pekne, na túto vyberanú spoločnosť, takto vyzerajú tí vaši bratia pod Tatrami, o ktorých s tolkou láskou básnili českí „pevci“ pred prevratom a o ktorých tolko nezmyslov po prevrate napísala ctihodná slečna Fastrová.“ BOHŮŇ, Emo. Český paprikáš. In *Zaprášené historky*. Bratislava 1971, Tatran, s. 171 – 172.

⁹ BOHŮŇ, ref. 8, s. 108 – 109. „My“ v tejto konkrétnej literárnej spomienke predstavuje osobu Ema Bohúňa a ďalších troch slovenských vojakov, neskoršieho tovármika, notára a učiteľa, prevelených v roku 1917 do Kutnej Hory.

¹⁰ Cit. in: PEROUTKA, Ferdinand. Budování státu, II. Praha 1991, Lidové noviny, s. 780 – 781.

¹¹ „Este nebolo na Slovensku ani slychu ani chýru o ľahkých pokrokároch v rokoch 1896 a katolícki Slováci už ukázali tolko politickej zrelosti, ako vy nikdy neukázete. Ktorý že z vás stál na zime, v blate a mraze v novembri na volbišti o hlade a smáde ako náš Kysučan, Varínčan, Bystričan alebo Čacán?“ In *Slovák 1919, marec. Iný článok: „Slovenský ľud neraz dokázal svoji politickú zrelosť a statočnosť...“* (Organisujeme sa!)

vyrukoval diskurz politického katolicizmu s vlastným stereotypným obrazom slovenského obyvateľstva, ktorý sa v určitých aspektoch prekryval s českým: najmä v predstave jeho čistoty a neskazenosti.

Každopádne, či už sa obraz nových štátnych elit približoval, prekryval, alebo vzdaloval realite, bol východiskom pre prax: pre politickú socializáciu obyvateľstva a formovanie jeho politickej kultúry.

V prvých mesiacoch existencie československého štátu, v čase konsolidovania povojnových pomerov a celkovej nestability nového štátno-politického režimu na Slovensku, boli možnosti politickej socializácie takto vnímaného obyvateľstva obmedzené. Štát poveroval politickou agendou všetky lojálne kádre, ktoré mal vo svojich službách k dispozícii tak, ako sa jeho moc a inštitúcie usadzovali na území Slovenska. V prvých mesiacoch po vzniku republiky túto úlohu na bedrách nieslo prichádzajúce československé vojsko, ním zverbovaní študenti,¹² roztrúsené Národné rady, ako aj časť kléru v jednotlivých regiónoch a obciach Slovenska.¹³ Program širokej propagandy na celom Slovensku z februára 1919 definoval ďalších agentov politickej socializácie obyvateľstva i ich agendu: minister, referenti, župani, politici z Čiech, duchovní i vojaci a veliteľmi vojsk určení civilisti, ktorí by výchovne pôsobili prostredníctvom permanentnej agitácie – nedeľných táborov ľudu, prednášok, schôdzí i kázni v kostoloch a s podporou masovokomunikačných médií v podobe časopisov, brožúr, plagátov, písaných či ilustrovaných letákov.¹⁴

V marci 1919 pribudli nové oporné kádre režimu – agitačné zbory slovenských legionárov, ktoré mali „nakláňať ľud na Slovensku k novému režimu, ako i bdiieť nad chovaním takých, ktorí by sa s novým režimom nesmierili... Legionárske propagačné družstvá si nechali bubnom zhromažďovať ľud, rečnily mu o získanej slobode, rozširovaly spústy propagačných letákov, plakátov a brožúr a pri tom zisťovali nespôhlavých ľudí pre nový štát.“¹⁵ V jednotlivých obciach oboznamovali zhromaždené davy o rozdieloch medzi starým a novým režimom, o republike, všeobecnom hlasovacom práve, o krvavo vykúpenej slobode, ale aj o lacnejších potravinách, o plánoch skončiť s pitím liehu, ako aj o dôvodoch, „prečo slovenský ľud má sa vyhýbať maďarónskym, maďarským a židovským bankám“.¹⁶ No i obyčajné spievanie slovenských piesní legionármi predstavovalo efektívny impulz pre vzbudzovanie sympatií k novému štátu.¹⁷ V mestách a dedinách organizovali zbory dôverníkov, tzv. Ligy slobody, na príslušníkov ktorých, označených odznakmi a opatrených legitimáciami, delegovali propagačnú agendu. Každý takýto „patriotický“ zbor mal zostať v spojení s ústrednou Propagačnou kanceláriou v Bratislave, odkiaľ získaval i propagačné materiály.¹⁸ Legionári,

¹² *Správa z cesty členov NZ Emila Špatného, Cyrilla Duška a Jana Pociska o ceste na Slovensko 23. listopadu – 1. prosince 1918.* NA ČR Praha, f. PMV-AMV 225, k. 43, sign. 43, fol. 11.

¹³ MEDVEČKÝ, Karol, Anton. *Slovenský prevrat I.* Trnava, s. 365 – 366. O podiele kléru v agitačnej práci na plebiscitnom území pozri tiež MATULA, Pavol. Úloha cirkvi v zápase o národnú identitu obyvateľstva severného Spiša a Oravy v rokoch 1918 – 1938. In *Človek a spoločnosť*. Internetový časopis pre pôvodné, teoretické a výskumné štúdie z oblasti spoločenských vied, roč. 10, č. 2/2007. 31. 3. 2007 <http://www.saske.sk/cas/4-2007/04-matula.html>.

¹⁴ ŠROBÁR, Vavro. *Oslobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918 – 1920.* Bratislava 2004, AEP, s. 31.

¹⁵ Dubnický, Jozef Honza: Fragmenty z francúzskej légie československej zpoza hraníc a z domova. Slovenský národný archív Bratislava, Zb. Československé légie (1890) 1914 – 1920 (1948), k. 2, sign. 1b – Rukopisy legionárov.

¹⁶ Tamže, Úpravy pre legionárov.

¹⁷ DULOVIČ, Erik. Osudy a postavenie legionárov na východnom Slovensku v rokoch 1919 – 1929. In *Historický časopis*, roč. 48, č. 1/2000, s. 55.

hoci aj roľníckeho pôvodu, prešli v légiách pomerne intenzívnou politickou výchovou už pred koncom vojny. Po návrate do Československa patrili k najspoláhlivejším oporám režimu a v rámci jeho prvého, improvizáčného obdobia na Slovensku boli poverovaní najrôznejšími úlohami, nielen priamo vojenskými, ale i agitačnými a spravodajskými, ako aj zaisťovaním plynulého fungovania strategických komunikačných sietí – pôšt a železníc.

Pomoc vo vytváraní nielen verejnej mienky, no vôbec pri vyvolaní záujmu obyvateľstva o existenciu a osud novej republiky, sa, samozrejme, vyžadovala od každého „národné uvedomelého“ človeka nachádzajúceho sa na Slovensku – čo boli vo veľkej miere na Slovensko exponovaní českí úradníci, učitelia, četníci, železničiar, vojaci i obchodníci.

Celkom prirodzene, ako v každej modernej spoločnosti, bola pre agendu politickej socializácie predurčená ako špecifická sociokultúrna vrstva predovšetkým inteligencia – inteligencia v najširšom zmysle ľudí pracujúcich so symbolickými jazykmi, schopnými sprostredkovať idey novej republiky, teda nielen tí, ktorí narábali slovom ako spisovatelia, básnici, novinári, teoretici, učitelia, rečníci v službách politických strán, ale aj umelci pracujúci s obrazom ako maliari, sochári či filmári. V tomto ponímaní písal v 30. rokoch klasik českej sociológie Arnošt Bláha o jej funkcii ako o „*hospodárení s ideálnymi statkami spoločnosti... Ideálnymi statkami sa tu rozumie nielen to, čo je vytvárané v oblasti vedeckého bádania, v oblasti umenia, v oblasti mravného myslenia a čítania života, ale i také hodnoty, ako je rád, poriadok, spravodlivosť, rovnováha spoločenská, znášanlivosť, mier, a pod. duchovnú väzbu spoločnosti udržiavať a posilňovať, jej sociálne ovzdušie stále naplňovať prvkami duchovnými, to je práve úloha inteligencie a jej sociálna funkcia.*“¹⁹ Pri zaoštrení na slovenské pomery sa vynárala skutočnosť, že slovenskej inteligencie, využiteľnej pre politické a ideologické úlohy konvenujúce s novým režimom, bolo ako šafranu. Väčšinu tejto nevelkej skupiny „*bližších osamotených svetiel*“²⁰ nad sociálne málo diferencovaným etnikom zastupovalo predovšetkým kňazstvo.

Pred vznikom ČSR bol v slovenskej spoločnosti značný vplyv najmä katolíckej cirkvi. Neúplná sociálna štruktúra slovenského etnika, nedostatok vzdelávania v materinskom jazyku, na druhej strane osobitosti výchovy a postavenie kňazov spôsobovali, že kňazi tradične tvorili významnú súčasť národnopolitických elit – vďaka vzdelaniu, relatívnej ekonomickej nezávislosti, úzkemu spojeniu s ľudom v prostredí lokálnych komunít a morálnej autorite, ktorú požívali. Organizovali spolkovú činnosť, z ich radov pochádzali nielen

¹⁸ V úpravách pre legionárov, ktorí boli vyslaní do slovenských obcí, sa písalo: „*Solidne, ale mužne vystupovať v mestách a obciach. Každá separátna družina pre župu nech má spomedzi seba rečníka; jestli je rečníkov v družine viacej, každý taký nech stále hovorí na jedno, alebo viacej predmetov. Prv, než by sa družina pustila v obci do agitácie alebo rečnenia, nech sa dobre oboznámi u patričných slovenských kruhov a národu slovenskému verných jednotlivcov o pomeroch a nutnosti toho, čo ľud má znať, a všetkých podrobnostiach, o ktorých treba mať vedomie... Neodídte ani z jednej obce bez toho, žeby ste nevyhľadali niekoľko spoľahlivých Slovákov a nedoposlali ich mená do ústredne v Bratislave*“. Tamže; pozri tiež: MANNOVÁ, Elena. Zmeny vo vedomí slovenskej spoločnosti za prvej svetovej vojny. In *Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby*. D. Kováč – M. Podrimavský (eds). Bratislava 1999, Historický ústav SAV, s. 355.

¹⁹ BLÁHA, Arnošt. *Sociologie inteligence*. Praha 1937. Cit. in ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie Slovenska*. Bratislava 1944, Slovenská akadémia vied a umení, s. 101.

²⁰ PEROUTKA, Ferdinand. *Budování státu I*. Praha 1991, Lidové noviny, s. 134.

kultúrne elity (vydavatelia, redaktori, spisovatelia), ale suplovali aj ostatné vrstvy modernej spoločnosti, nehovoriac o tom, že stáli i na čele bánk a akciových spoločností.²¹ Od 90. rokov 19. storočia sa z radov katolíckeho kňazstva grupovala i významná časť uhorskej i slovenskej konzervatívnej politickej elity ako jeden z dôsledkov reakcie cirkvi na sekularizačné pohyby. Plne sa zapojila do moderných sociálno-politických štruktúr a „jej vplyv na formovanie občianskej spoločnosti cez jednotlivé vrstvy nepochybne vzrástol, hoci tákáto spoločnosť nebola pre ňu prioritou.“²² O to menej ňou bola spoločnosť, ktorá sa mala sformovať v rámci československého štátu, s jeho antiklerikálne orientovanými elitami, sekularizačnými tendenciami, republikánskou a demokratizačnou politickou kultúrou a takmer neobmedzenou pluralitou politického priestoru.

Vtiahnutie nižších vrstiev do silového poľa politiky a radikálna politizácia ich života urýchlila eróziu tradičného svetonázoru s jeho stáročnou duchovnou inštanciou – cirkvou. Strata jej monopolu pri vysvetľovaní sveta za horizontom všedného dňa s jeho neproblematickou samozrejmosťou znamenala vpád najrôznejších a navzájom sa spochybnujúcich konceptov politického dobra do každodenného života „ľudu“. To bol, okrem iného, faktor, ktorý popri niektorých všeobecnejších modernizačných trendoch (sekularizácia, urbanizácia, industrializácia) skôr oslaboval ako posilňoval spoločenskú súdržnosť. Cirkve v demokratizovanom a pluralizovanom politickom prostredí Československa stratila svoj dovtedajší vplyv na formovanie občianskych štruktúr a prebral ho sekulárny štát a vplyv českej spoločnosti. Sama „katolícka cirkev vníma negatívne tézu o ľuďe ako zdroji práva a moci, lebo ľud nie je neodvislý od Boha, aby mohol byť prameňom práva bez ohľadu na Boha.“²³ Napriek tomu zostal katolícky klérus ako významná zložka inteligencie veľmi blízko k „dušiam“ Slovákov ako k svojim farníkom – spovede prinášali kňazom poznatky zo všetkých sfér rodinného i komunitného života. Práve u najnižších vrstiev ako roľníci, robotníci i remeselníci mali výraznú dôveru a podporu.²⁴

Elity štátu sa každopádne aj bez ohľadu na stav a postoje (katolíckej či nekatolíckej) inteligencie nemohli spoliehať vo výsostne dôležitej otázke pre nový režim – politickej výchove obyvateľstva – len na iniciatívu a dobrovoľnosť jednotlivcov alebo obcí, rôznych spolkov, nehovoriac o politických stranách, ktoré rýchlo smerovali k vyhranenému záujmovému partikularizmu. Hlavným garantom „občianskej výchovy“, ktorá mala demokratickým spôsobom orientovať nielen poznanie, ale i cítenie a vôľu obyvateľstva, mal byť predovšetkým štát.²⁵ A to nielen finančnými stimulmi pre uvedených individuálnych či inštitucionálnych agentov politickej socializácie. Svoju snahu o sformovanie novej politickej kultúry mali podporiť bez-

²¹ HOLEC, Roman. Úloha katolíckej cirkvi pri formovaní občianskej spoločnosti na Slovensku. In *Československá historická ročenka* 2006, s. 158.

²² Tamže, s. 161.

²³ Tamže, s. 168.

²⁴ NURMI, ref. 2, s. 118.

²⁵ „Štát sám jest povinen vzíti ve svou péči jako jeden ze svých nejpřednějších a nejvznešenějších úkolů politickou výchovu veškerého občanstva státního. Úkolem této politické výchovy jest napřed překlenouti onu propast mezi státem a občanstvem, která se působením byrokratického Rakouska v myslích našich lidí vytvořila, přesvědčiti je o tom, že stát jsme nyní v podstatě my sami, že instituce státní jsou našimi národními institucemi, co dáváme nyní státu, že dáváme jen sobě samým, a oč ochuzujeme stát, ochuzujeme samy sebe.“ Zo správy kultúrneho výboru Revolučného Národného zhromaždenia RČS o zákone o organizácii ľudových kurzov občianskej výchovy z 22. 1. 1919. 1. 2. 2009 http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t0428_00.htm.

prostredne po vzniku republiky aj legislatívne opatrenia na pôde Revolučného národného zhromaždenia, predovšetkým zákon o organizácii ľudových kurzov občianskej výchovy z februára 1919,²⁶ ako aj zákon o verejných obecných knižniciach z júla 1919 (v Európe ojedinelý svojim všeludovým charakterom).²⁷

Korunou prvotného úsilia štátu získať ľud na Slovensku na svoju stranu a imunizovať ho proti vplyvu prouhorskej propagandy bolo začiatkom roku 1920 založenie Slovenskej tlačovej kancelárie. V prvých mesiacoch svojho pôsobenia usporiadala vyše tisíc prednášok, pôsobiacich v duchu čechoslovakizmu a apologetiky národnej vedy, morálky a propagandy. Prednášky sa konali na témy: Americká a naša demokracia, O podmienkach národného šťastia, O peniazoch a cedulovej banke, O oslobodení národa československého, O Masarykovom pôsobení za hranicami atď.²⁸

V ďalších rokoch po konsolidovaní nového režimu na Slovensku nadobudla politicko-socializačná agenda štátu ustálené inštitucionálne rysy a zároveň prechádzala pod určitou kontrolou a patronátom štátu na ďalších štátnych, verejných a súkromných činiteľov. Stala sa agendou vzdelávacieho systému, médií, verejných organizácií, spolkov a združení, spoločenských či umeleckých podujatí.

V krízových okamihoch pre režim však boli elity štátu otvorené možnosti modelovať priamymi zásahmi verejný diskurz v záujme stability režimu a prechádzali od dlhodobej osvetovej stratégie k prostriedkom propagandy, resp. kontrapropagandy. Či už v prvých alebo v posledných rokoch medzivojnovej republiky sa nevyhýbali priamym dotáciami prerežimnej tlače²⁹ a jej šíreniu medzi najnižšími vrstvami, alebo priamo politikov³⁰, rýchlym budovaním štedro dotovaných propagačných a kultúrnych inštitúcií.³¹

Jednoznačne najhlbšie prenikla do každodenného života ľudu agenda politických strán spojená s procesom straníckej identifikácie obyvateľstva. Jeho pozornosť na seba strhla uhrančivou rétorikou s atrak-

²⁶Starosť o ľudovú výchovu prevzali na základe zákona na úrovni okresov osvetové zbory, ktoré podliehali oddeleniu ľudovú výchovy na Ministerstve školstva a národnej osvetly.

²⁷PAŠKA, Pavol. Otázky kultúrneho vývoja východného Slovenska v revolučnom robotníckom hnutí v rokoch 1918 – 1938. In *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava 1964, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, s. 322.

²⁸NA ČR, f. PMV, 1919 – 1924, IV/Slov/1, 3153/20.

²⁹S výraznou podporou štátu vychádzali noviny Slovenský východ či Slovenský ľud – v roku 1922 išlo napr. o čiastku 50 000 korún mesačne (Archív ústavu TGM Praha, f. TGM, R – Tisk, k. 444, spis Tisk 1922, zložka 4). No i iné periodiká mohli počítať so štátnou podporou, na rozdiel od novín radikálnych strán. Tie sa však obracali so žiadosťou o subvencie inde. Komunistickej funkcionár H. Taussig v Košiciach písal v októbri predstaviteľovi Kominterny Matyášovi Rákosimu, že „*Kassai Munkás a slovenské komunistické denníky môžu sa finančnou silou na Slovensku žijúceho proletariátu pretlkať zo dňa na deň len s ťažkosťami. Z 12 buržoáznych a sociáldemokratických novín je 8 subvencovaných štátom a sú medzi robotníkov pri obzvlášť účinných... príležitostiach kolportované zadarmo...*“ Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialnoj i političeskoj istorii, Moskva, f. 495, opis 71, delo 35, list 11.

³⁰E. Beneš, ale aj ministerský predseda M. Hodža poskytovali v roku 1938 politickým stranám i konkrétnym poslancom, dennikom a ich redaktorom tajné finančné dotácie zo svojich osobných fondov, aby neboli odkázané na získavanie financií predovšetkým zo zahraničia. BYSTRICKÝ, Valerián. Eduard Beneš a Slovensko. In *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava 2008, Historický ústav SAV, s. 146, pozn. 28; TENŽE. Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938. In *Tamže*, s. 123, pozn. 13.

³¹Pozri napr. pripomienky Ivana Déreka k návrhu na úpravu pomerov medzi českými krajinami a Slovenskom z leta 1938. Dokumenty o postoji Eduarda Beneša k česko-slovenským vzťahom koncom tridsiatych a začiatkom štyridsiatych rokov. Dokument č. 2. *Tamže*, s. 263, pozn. 8.

tívnou zmesou prísľubov a fóbii. Boj jednotlivých strán o moc zároveň stanovil limity pre nadstranícke a svojím spôsobom idealistické snahy o formovanie adekvátnej politickej kultúry, ktorá by sa stala pevným fundamentom pre prejavy akejkoľvek aktivity v rámci demokratickej politickej súťaže.

Medzi straníckou identifikáciou a osvojením si všeobecných noriem a hodnôt týkajúcich sa politického správania neexistovala žiadna kauzálna väzba. Motívy pre inklinovanie k tej-ktojej politickej strane a spôsoby manifestovania straníckej identity mohli nanajvýš len odrážať aktuálny stav politickej kultúry obyvateľstva. Neobyčajne rýchlemu podľahnutiu ľudového publika straníckej agitácii v prvých povojnových rokoch nepredchádzala ani dlhodobá, ani príliš hlboká politická socializácia, ktorá by docielila internalizáciu republikánskych a demokratických hodnôt.³² „Slovenský ľud“ vo svojej väčšine za svoje politické práva nebojoval v politických a hospodárskych bojoch, ak, tak len vo svojej menšine. Bol nimi obdarený, preto aj vzťah k hodnotám nového politického režimu bol poznačený do veľkej miery ľahostajnosťou.

Najnižšie vrstvy slovenského obyvateľstva, pochádzajúce z agrárneho prostredia, boli už tradične výchovou v rodine, lokálnej komunite a v kostole orientované skôr k metafyzickému chápaniu vlastného osudu – k fatalizmu, ktorý sa najčastejšie vyjadroval opakujúcou sa „mantrou“ o viere v božiu vôľu, božie ruky a pod. Aj z poznania tohto základného životného postoja „ľudu“ k možnosti aktívne meniť svoj osud vychádzala jedna z mobilizačných formúl antiklerikálnej osvety, ako aj osvety politického katolicizmu, a to rovnako pred vojnou ako i po vojne: „*Pomôž si človeče, aj Pánboh ti pomôže.*“ Vyjadrovala snahu vtiahnúť ľud do kompetitívnej politiky, obrátiť ho k vnímaniu svojho osudu nie ako nemenného, ukotveného v nábožensky interpretovanom univerze, ale ako politického osudu v spoločnosti radikálne otvorenej zmene.

Z pohľadu klasickej typológie politickej kultúry stála veľká väčšina obyvateľstva Slovenska niekde na pomedzí patriarchálnej a poddanskej politickej kultúry.³³ Ich uvedomovanie si prítomnosti politického systému končilo prevažne pri vnímaní a pasívnom rešpektovaní štátu a jeho inštitúcií, sporadicky zasahujúcich do ich každodenného života. Ešte na začiatku prvej svetovej vojny bol existujúci systém spojený s nespochybniteľnou autoritou cisára a vierou v odvekú platnosť a nemennosť spoločenského poriadku, bez ohľadu na jeho pozitívne či negatívne hodnotenie.³⁴ Naopak, povedomie o možnostiach riešiť svoju nespokojnosť so spoločenskými pomermi existujúcimi politickými a organizačnými prostriedkami (v Uhorsku i tak silne obmedzenými) zostávalo slabé. Tým sa táto skupina líšila od skupín obyvateľstva, ktoré napriek diametrálnym odlišnostiam vo vzťahu k vzniknutému štátu a jeho politickému režimu spájalo práve to, že sa k nemu nejako vzťahovali – a boli schopní na jeho vznik individuálne alebo kolektívne reagovať – od rôznych politických foriem odporu či súhlasu s ním (od štrajku či manifestácie po čítanie

³² Kolektívnu výnimku spomedzi najnižších vrstiev predstavovali azda predprevaratí členovia sociálnej demokracie, formovaní jej osvetou a prodemokratickým programom.

³³ Troma prototypmi politickej kultúry – patriarchálnou, poddanskou a aktivistickou – sa zaoberá klasická práca amerických sociológov Almonda a Verbu. ALMOND, Gabriel – VERBA, Sydney. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. New Jersey 1963, Princeton University.

³⁴ HRONSKÝ, Marián. Slováci na frontoch prvej svetovej vojny. In Ref. 18, s. 278.

konkrétne politicky a ideologicky zafarbenej tlač) až po chameleónske a obranné reakcie na nové politické pomery – vstup do režimom rešpektovaných strán.

Zákonnosti politickej súťaže tlačili strany vo svojej agitácii viac k podliezaniu danej latky i tak nízkej politickej kultúry ľudu a k následnému rýchlemu politickému exploatovaniu obrovskej sféry jeho sociálnych frustrácií, tráum, stereotypov a fóbii. Partikulárny stranický pragmatizmus aj napriek deklarovaným ideálom nenechával v agitácii veľa priestoru pre kultivovanie politických postojov, hodnôt a správania sa publika.

Obzvlášť radikálne socialistické a nacionalistické hnutia príliš neprispievali k šíreniu princípov a hodnôt československého štátu a formovaniu občianskej spoločnosti. Najmä pôvodne významný zástoj politického katolicizmu pri politizácii najnižších, najmä vidieckych vrstiev a formovaní občianskych štruktúr, po vojne rapídne klesal. Hlavný reprezentant politického katolicizmu na Slovensku – nacionalistická, autonómne orientovaná SĽS – „*v plnej miere využíval deficity občianskeho vedomia slovenského voličstva, ktoré v celom medzivojnovom období volilo konfesijné a nie stavovské*“.³⁵ Podobnou cestou prechádzala aj časť socialistického hnutia. Pred rokom 1918 jeho antisystémový postoj voči uhorskému režimu sa vo všeobecnosti niesol v znamení boja za demokratické princípy a organizačnou a agitačnou prácou vťahovalo robotníctvo do boja za rozšírenie politickej demokracie, za náboženskú slobodu, práva menšín a medzinárodný mier. Po prvej svetovej vojne, no v zásadne zmenených, demokratických podmienkach, antisystémový radikalizmus prebralo komunistické hnutie. Prispievalo k šíreniu *a priori* negatívneho postoja voči režimu a spolu s hlásaním nekompromisného triedneho boja uprostred spoločnosti volalo po odstránení nastoleného systému. Elity oboch týchto hnutí – ľudáckeho i komunistického – vo svojej demagogickej agitácii medzi obyvateľstvom už od prvých rokov existencie republiky podporovali a tepali archaickú intoleranciu, xenofóbiu a rôzne podoby náboženskej, triednej, etnickej či rasovej neznašanlivosti.

Ak zo strany štátno-politických elit už pred prvými všeobecnými voľbami v roku 1920 vychádzali apely na „*toleranciu k politickému presvedčeniu spoluobčana a slobode slova dožičenej politickému protivníkovi*“,³⁶ malo to svoje opodstatnenie. Netolerancia voči inému názoru bola pre tradičnú ľudovú mentalitu ľudových vrstiev prirodzená. Úroveň politickej diskusie medzi ľuďmi, či už to bolo v krčme alebo na zábave, mala viac charakter hádky a posledným argumentom, ktorý však na seba zvyčajne nenechal dlho čakať, bývala skôr fyzická sila jednotlivca či zhromaždeného davu. Vyústenie verejných či spoločenských podujatí do hromadnej bitky a násilia nebolo výnimkou, skôr pravidlom. Naopak, výnimkou bolo, ak sa spoločenská udalosť zaobišla bez bitky ako dôsledku rôznej politickej príslušnosti. Ako opisoval tanečnú zábavu dopisovateľ *Trenčanských novín* z Hložie (učiteľ v penzii): „*Čo na mňa veľmi milý dojem učinilo, bola tá okolnosť, že hoci sme tu boli Česi, Slováci, roľníci, ľudáci, socialisti, katolíci, evanjelici, židáci, predsa sme sa, – buď Bohu chvála a našej pokojamilovnej a sebazapret' vediacej povahe, – nepobili, lež sme sa navzájom*

³⁵ HOLEC, ref. 21, s. 168.

³⁶ *Trenčanské noviny*, roč. 2, 1920, č. 5, s. 1 z 1. 2. 1920, „Minister Šrobár v Trenčine“: Po príchode vlakom do Trenčianskej Teplej predniesol vtedajší minister s plnou mocou pre správu Slovenska prejav, v ktorom hovoril o občianskych povinnostiach pred voľbami, o tom, ako vláda bdie nad slobodou politického a náboženského presvedčenia, o tolerancii k politickému presvedčeniu spoluobčana a slobode slova dožičenej politickému protivníkovi.

jeden druhého uctili, a ani naše politické, ani náboženské presvedčenie do predu netisli... Ej bóľno je také správy čítať, že tam lebo tam Slováci Slovákov, teda bratia bratov, len preto insultovali, že k inej politickej stránke patria, nežli oni.³⁷ Náhla demokratizácia spoločnosti a následné vťahnutie dovtedy kultúrne a politicky marginalizovaného obyvateľstva do sféry kompetitívnej politiky poznamenala prejavy politiky v každodennom živote. Najmä v predvolebných zápasoch boli sprevádzané krvavými stretnutiami a násilnosťami „vyúsťujúcimi až k osobnému nezvládnutiu emócií prejavujúcemu sa búraním plotov susedov.“³⁸

Politika nedelila len komunitu, delila aj rodinu. Volebné právo získali i ženy, čo do istej miery narúšalo starý model jedného autoritatívneho názoru v rodine. Pred prvými parlamentnými a vôbec prvými všeobecnými voľbami na Slovensku, minister s plnou mocou pre správu Slovenska Vavro Šrobár v prejave v Trenčianskej Teplej v januári 1920 inštruoval jednoduché ženy z ľudu, ako má na základe tradičného modelu rodinných vzťahov prebehnúť v praxi ich iniciácia do politického života vo voľbách. Odporúčal, aby „pri voľbách šli so svojimi mužmi a otcami a nedali na seba vplývať tými, ktorí zneužívajú náboženstvo a vieru v Boha na politickú agitáciu.“³⁹ Pomerne patriarchálny apel na svornosť rodiny vo voľbách sa usiloval neutralizovať silný vplyv kléru na politické rozhodovanie žien. No vo všeobecnosti signalizoval pozvoľný prienik politiky do súkromného priestoru rodín, ktorého dôsledkom bývala často rôzna stranícka identifikácia jej jednotlivých členov. Predovšetkým antiklerikálne socialistickej ideológie a, naopak, religiozita politicky využívaná ľudákmi prostredníctvom kléru sa za kuchynským stolom nevelmi dobre znášali a mohli zapríčiniť skutočný rozvrat v rodine. Obzvlášť, ak prílišné politické angažovanie životela rodiny mohlo zapríčiniť stratu jediného zdroja obživy rodiny. Často na takéto prípady poukazoval, v snahe neutralizovať tradične silnú religiozitu slovenských žien a indoktrinovať ich vlastnou ideológiou, časopis komunistických žien *Proletárka*. Už v období po druhých parlamentných voľbách mohla napísať: „Videli sme to hlavne pri voľbách, keď farárom zagitovaná žena postavila sa otvorene proti svojmu mužovi a hlasovala za ľudákov, ktorí jej vlastného muža vykorisťujú. Ba mnohé ženy boli, ktoré bránily svojim mužom, aby sa organizovali, aby chodili do schôdze a na tábory a tisly ich do kostola, lebo: „tak to povedal pán farárko a čo ten povie, to je sväté. V rodine nastaly pre to rozpory, nesváry, muž sa hneval a žena zlostila. Bitky, pračky tiež niekedy nechýbali, lebo muž mal správny názor, že robotník patrí medzi robotníkov a žena tvrdila to, čomu ju farár naučil, že keď žena, vtedy i muž musí chodiť do kostola.“⁴⁰

³⁷ Trenčianske noviny, roč. 2, 1920, č. 18, s. 2 z 2. 5. 1920

³⁸ BYSTRICKÝ, Valerián. Politické strany na Slovensku a vývoj vo svete v 30. rokoch 20. storočia. Nepublikované.

³⁹ Ref. 36.

⁴⁰ *Proletárka*, roč. 5, 1926, č. 22, s. 6 z 15. 11. 1926 „Čo je veľmi potrebné pre pracujúce ženy“. Alebo v inom článku: „Donesieme domov pár halierov, ktoré nám kapitalisti hodia ako almužnu. Potom býva i často doma krik a svada, lebo sa nevie, čo by bolo treba najprv z tých halierov zaplatiť... Žena nenadáva na tých, ktorí sú hlavne toho príčinou, že musíme drieť za pár ošomraných halierov, ale nadáva svojmu mužovi a organizácii, že vraj to je za to, lebo nechceme pánov poslúchať...“ *Proletárka*, č. 22 – 23, s. 3 z 15. 12. 1926, „Muž k ženám.“

Aj napriek formálne priznaným politickým právam a ich využitiu vo voľbách cesta žien z „ľudu“ k plnému využívaniu svojich politických práv mala byť ešte dlhá. Popri všeobecne rozšírenom sociálnom predsudku, že politika je panské huncútstvo, bol v mentalite širokých vrstiev hlboko zakorenený aj ďalší, tentoraz rodový stereotyp. Vyjadrený bol napr. v častej, ešte dodnes v rôznych variáciách opakujúcej sa vete, že politika je pre mužov a že ženy patrí do rúk vareška, nie noviny – jednoducho, že žena patrí do kuchyne ku sporáku.

Výsledky a praktické dopady politiky na každodenný život nemohli naplniť očakávania širokých vrstiev slovenského obyvateľstva. O to viac, že už bolo ako „*jediný zdroj všetkej štátnej moci v republike Československej*“⁴¹ do politiky zaangažované, no stimulované často bezohľadnou a populistickou agitáciou politických strán a ich elít. Naivná dôvera v nespĺniteľné predvolebné sľuby, viera v spasiteľskú moc politickej organizácie nevyhnutne vyúsťovala do dezilúzie z politiky ako takej a ľahostajnosti voči podobe samotného politického systému. Viera v politickú stranu ako spasiteľnú spôsobom „hneď a razaz“, alebo jej odmietnutie na archaický spôsob panského huncútstva boli dva póly toho istého postoja najnižších vrstiev k politickému systému, postoja, ktorý sa potácal medzi chiliastickým fatalizmom a rezignovaným fatalizmom. Sklamané ilúzie boli motívom k inklinovaniu k radikálnej politickej rétorike a programom, plne zodpovedajúcim sociálnemu chiliazmu ukotvenému v mentalite „slovenského ľudu“. Tak, ako to naznačil kolektívny hrdina v románe Jozefa Čigera Hronského *Chlieb*: „*Dačo musí prísť na svet,... takto ostat' nemôže. Ale nik z nich neumyslel, čo by to „dačo“ malo byť. Iba sa im zdalo, že tušia v povetrí niečo záhadného, zázračného, neobyčajného, čo by ich mohlo zratovať tu v Bacúchu, aj v Sedliciach, aj všade na svete. Niečo, čo očakávajú Bacúšania od vekov, dávno, večne, ale teraz bolo by ono veľmi blízko, až pod samou rukou, iba meno mu treba nájsť, aby ho zavolali. No aspoň meno, azda to by ich nasýtilo aspoň trochu.*“⁴²

ABSTRACT

State and its People.

Political Socialization of the Slovak Population after the Establishment of Czechoslovakia

Juraj Benko

After the establishment of interwar Czechoslovakia in 1918 it was evident that the political culture of population and the support of state by its citizens in Slovakia represented a serious problem. The role of

⁴¹ Ústavný zákon Československej republiky z 29. II. 1920, hlava 1., §1., ods. 1.

⁴² ČIGER-HRONSKÝ, Jozef. *Chlieb*. Bratislava 1967, Tatran 1967, s. 329.

the emerging political elites was to build a positive attitude of population to the new regime. In this context, the most important population group represented the Slovak population. It shared, in its majority, indifferent attitude to the creation of the Czechoslovak State. State elites, on the contrary, shared idea of “political immaturity” of the so-called Slovak people. The paper focuses on the political socialization of the Slovak population, its agenda and agents in the early years of the Republic, and marginally on impact of emerging politicization of life on individuals, families and community.

Mgr. Juraj Benko, PhD.

vedecký pracovník Historického ústavu SAV. Zaoberá sa medzivojnovými dejinami s tematickým zameraním na socialistické hnutie. Pôsobí ako redaktor v periodiku *Forum Historiae* (Odborný internetový časopis pre históriu a príbuzné spoločenské vedy).

3. KAPITOLA

Jeden z porazených. Šľachta na Slovensku po roku 1918*

Roman Holec

Problematika vzťahu šľachty a slovenského národného hnutia mala za sebou pozoruhodnú históriu. Svetozár Hurban Vajanský ako jeden z popredných národných ideológov vo svojej publicistike rezignoval na slovenské zemanstvo a prirovnával ho k múmii alebo dávno vyhnutej rastline, ktoré sú už len objektom výskumu príslušných vied. Tvrdil, že „*duch slovenský našiel si nádoby mimo neho, a možno, že na jeho konečnom rozumení postaví si svoj chrám*“.¹ Kedysi bolo „*kvetom nášho národa*“, postupne sa však dalo na dráhu renegátstva, uspokojilo sa s rôznymi sinekúrami a dostalo sa do záhuby. Vajanský dodáva, že „*srdce stíska sa bóľom nad stratou toľkých síl, ktoré nám predsa budú chýbät*...“² Možno aj preto je jeho postoj ku šľachte (zemianstvu) vo vlastnom literárnom diele trochu komplikovanejší.

Hoci v Uhorsku sa nikdy nespochybovala legitimita šľachty, ani jej status elity, pri pohľade do zahraničia už bolo zrejmé, že kríza jej identity je na dohľad. Doterajšie zdôvodnenie vlastnej legitimity vyplývalo zo stavovských právnych štruktúr, čo však už aj v Uhorsku bolo dlhodobou neudržateľné. Očakávaná krízová situácia ponúkala dve východiská: zotrvávanie na pôvodnej identite a jej márna obrana alebo utvorenie si novej konkurenčnej identity a prispôbovanie sa zmeneným pomerom. Stratégia „udržania sa hore“ vyžadovala skúmať pomer k iným, konkurenčným kolektívnym identitám, predovšetkým k národným hnutiam, a tu už bola potrebná namiesto stavovskej exkluzivity otvorenosť voči konceptu moderného národa.³

Na uvedený krok šľachta, a v jej rámci predovšetkým aristokracia, v Uhorsku nenašla dostatok síl a určite ani spoločenský tlak nebol ešte dostatočný. Šľachta si, napriek očividným trendom smerujúcim k občianskej spoločnosti, zachovávala stále svoje stavovské privilégia a dominantné politické postavenie,

* Výskum sa uskutočnil v rámci Centra excelentnosti pri Historickom ústave SAV (CEVKOMSD) a jeho výstup bol pôvodne napísaný pre konferenciu Muži ríjna k 90. výročiu vzniku ČSR v Prahe (vyjde roku 2009 v konferenčnom zborníku). Táto štúdia vznikla z pražskej verzie a je s ňou čiastočne identická.

¹ HURBAN, Svetozár. Naše zemanstvo. In *Slovenské pohľady*, 1 (1881), č. 2, s. 97.

² Tamže, s. 101.

³ Podrobnejšie ŘEZŇÍK, Miloš. Überlebenskonzepte des Adels in der Zeit der Modernisierung. Kriterien eines böhmisch-galizischen Vergleichs. In *Études Danubiennes*, 19 (Paris 2003), č. 1 – 2 (*Les noblesses de Bohême et de Morave au XIXe siècle*), s. 31 – 42.

aj keď ekonomicky musela rezignovať na mnohé svoje pozície. Rok 1918 sa preto pre ňu stal nielen politickým, ale aj existenčným medzníkom. Šľachta prestáva byť z večera do rána politickou elitou.

Ak mal rok 1918 svojich porazených, šľachta patrila k najprominentnejšej sociálnej vrstve spomedzi nich. Keďže na Slovensku mala predovšetkým maďarskú identitu, bola porazená nielen v sociálno-spoločenskom, ale i národno-politickom zmysle. Rok 1918 bol katalyzátorom, ktorý musel rozhodujúcim spôsobom ovplyvniť stratégiu správania sa šľachty ako celku.⁴

Československá republika (ČSR) prijala ako jeden zo svojich prvých zákonov v decembri 1918 zákon o zrušení šľachtických titulov a výsad. Bolo to úplne v súlade so zámermi zakladateľov štátu, ktorí už bezprostredne po jeho vzniku tvrdili: „*Proti Habsburkům vyzdvihnout jejich neschopnost a naši obavu o národ, nemůžeme jim už národ svěřit. Tyž argument proti šlechtě; šlechtu mimo to můžeme zastrašovat nevolí lidu a zejména vojska. Až se vrátí, nedají se již bulikovat.*“⁵ O niekoľko mesiacov neskôr si T. G. Masaryk uvažoval o využití lojálnej šľachty najmä pri reprezentácii nového štátu a zahraničnopolitických aktivitách, ale táto možnosť zostala nakoniec len v rovine úvah. V ČSR sa nakoniec z českej historickej šľachty⁶ uplatnili napriek výzvam princa Ferdinanda Lobkovica na adresu šľachty a jej služby novej republiky len jednotlivci. Medzi nich patrilo knieža Fridrich Schwarzenberg, ktorý stál na čele viacerých kultúrnych organizácií a lesníckej únie.

Okrem republikanizmu nového štátu prichádza po roku 1918 ďalší úder pre dôsledne legitimistickú šľachtu v podobe následnej pozemkovej reformy. V jej dôsledku stráca svoje rozsiahle pozemkové vlastníctvo ako tradičný zdroj vlastnej hospodárskej sily. Vzhľadom na národnú a sociálnu identitu šľachty nezlučiteľnú s deklarovaným štátnym národom a republikánskym zriadením pritom nikto neskryval, že kroky novej republiky, vrátane pozemkovej reformy, mali nepochybniteľný nacionálny a sociálny rozmer.⁷ Na Slovensku to platilo dvojnásobne, keďže šľachta mala ako celok neslovenskú identitu.

Verejná mienka v ČSR sa najmä pod českým vplyvom „spracúvala“ jednoznačne v protidynameckom a protiaristokratickom duchu. Na Slovensku to bolo zložitejšie, lebo dynastia sa tešila tradičnej lojality a aristokracia sa musela diskreditovať poukazovaním na jej maďarskú identitu. Preto sa s obľubou pozúvala maďarská karta a svoje zohrali dva neúspešné pokusy excisára Karola o návrat na trón z roku

⁴ K problematike šľachty po roku 1918 v Rakúsku (čiastočne aj vo všetkých nástupníckych štátoch) pozri STEKL, Hannes. *Österreichs Adel im 20. Jahrhundert*. In SCHULZ, Günther – DENZEL, Markus A. (eds.). *Deutscher Adel im 19. und 20. Jahrhundert*. St. Katharinen 2004, s. 35 – 80. K situácii v ČSR so zameraním skôr na české krajiny pozri DOLÉŽAL, J. Úvahy o české šlechtě v čase První republiky. In *Svědectví, 1986*, č. 77, s. 39 – 62; KÁRNÍK, Zdeněk. Česká národní aristokracie ve 20. století jako sociální vrstva? Úloha První republiky ve formování národní identity české aristokracie. In *Studie k sociálním dějinám*, sv. 7. Opava 2001, s. 243 – 259; GAŽI, Martin (ed.). *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*. České Budějovice 2008; MARŠÁLEK, Zdenko. S erbem a slovníkem proti Hitlerovi. „Němčeti“ šlechtici z Čech v čs. zahraničním vojenském odboji. In *Dějiny a současnost*, 30, č. 9 zo septembra 2008, s. 24 – 27; HAZDRA, Zdeněk. Ve znamení tří deklarácí. Česká šlechta v době ohrožení československého státu. In *Dějiny a současnost*, 31, č. 1 z januára 2009, s. 26 – 29.

⁵ T. G. Masaryk E. Benešovi z 31. 10. 1918. In: ŠOLLE, Zdeněk (ed.). *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919*. II. Praha 1994, s. 122 (dok. č. IV).

⁶ Používam uvedený termín, hoci som si vedomý jeho relatívnosti. Aristokratické chápanie národnosti sa zakladalo na tzv. zemskom princípe.

⁷ K aktivitám šľachty proti pozemkovej reforme KUBAČÁK, Antonín. Činnost Svazu československých velkostatkářů v letech 1919 – 1943. In *Sborník archivních prací*, 37, Praha 1987, č. 2, s. 325 – 373.

1921, keď po mobilizácii štátov Malej dohody bol vojnový konflikt na spadnutie. Protimaďarské tendencie podporovali správy o ozbrojených útokoch na hraniciach, o excesoch voči československým občanom v Maďarsku a poukazovanie na nedodržiavanie podmienok Dohody, po podpísaní Trianonu na jeho porušovanie. Ruka v ruke s uvedenými faktami sa uplatňovala reálna snaha vytvoriť o dynastii, resp. o aristokracii vo verejnej mienke dostatočne negatívny obraz. Popri tlači bol najlepším prostriedkom k takýmto argumentom parlament. Nakoniec z parlamentných prejavov sa aj tak všetko dostalo na stránky tlače. Široký repertoár protišľachtických argumentov sa koncentroval najmä na jej parazitizmus, zodpovednosť za vojnu a na utlačovateľské protiludové „tradície“. Šľachta sa robila zodpovednou za všetky vtedajšie sociálne problémy: „*Sieť vlastizradnej organizácie maďarských magnátov a kapitalistov sa znova, a to už celkom makave pokúsila o zotročenie asi 90-tisíc slovenských duší v Gemer, ktoré i teraz znášajú panstvo úradníctva Filipa Koburga, Andrássyach a druhých veľmožov, nenapraviteľnej a zmaďarčenej rimamuránskej spoločnosti. Ľud znáša i teraz obrovské krivdy pre pašienky a hory, pre zlú komasáciu a krivdy vydieračských režimov uhorských. Bývalí utiskovatelia ľudu sa organizovali s nebývalou rýchlosťou, otvorene pracujú s cudzincami na spojení s Maďarskom. Agitátori zaviedli všetky staré spôsoby opijania, nátlaku, postrachu a zadržania.*“⁶⁸

Rovnakú rétoriku používali aj najvyšší funkcionári štátu na území Slovenska. Novohradský župan Ľudovít Bazovský v jednom z článkov zo začiatku roka 1920, rozširovaných neskôr ako samostatný leták, adresoval svoje riadky výlučne slovenským robotníkom a roľníkom, ku ktorým mal najbližšie a ktorí mu údajne aj najlepšie porozumejú. Ich vyhlasuje za základ štátu, ostatné stavy im buď slúžia alebo ich vyhlasuje za „*bruchopasníkov*“ a „*darmožráčske pijavice*“. Radikálna sociálna rétorika síce zodpovedala dobovému diskurzu, ale od vysokého štátneho úradníka nebola veľmi zodpovedná. Bazovský spomína na Uhorsko, kde takýchto „*bruchopasníkov*“ a „*darmožráčov*“ tvorila šľachta a v jej rámci predovšetkým aristokracia, ktorá bez práce žila z mozoľov „*buta tótov*“ (po maď. hlúpych Slovákov – R. H.) a panovala nad nimi. Panovali s maďarčinou, s „*nešlechtnosťou a panštinou*“. Tieto povlačské vrstvy si „*za mizerný judášsky groš*“ našli maďarónskych odrodových kňazov, rectorov, notárov, fiškálov a ďalšiu „*háved*“, ktorí im slúžili a vyciavali „*nás*“ v prospech štátu i v prospech svoj. „*Ja sa neviem prenačudovať*“, píše Bazovský, „*keď si na túto sodomskú a gomorskú čeliadku pomyslím, že ako mohol náš roľnícky a robotnícky ľud trpeť túto háved aj bez vojny, že neudrel na ňu svojim spravodlivým hnevom a nepolámal jej rebrá, nepovykrúcal krky a nespálil jich hriešne srdcia.*“⁶⁹

Strata akéhokoľvek politického a hospodárskeho vplyvu, ako aj strata pozícií v štátnej správe a v armáde spôsobila, že problematika šľachty po roku 1918 prestala byť pre slovenskú historiografiu zaujímavá. Pritom ide o vrstvu s veľkým kultúrnym a sociálnym kapitálom alebo, ako to sformulovala nemecká his-

⁶⁸ Poslanecká snemovňa, 95. schôdza z 21. 11. 1921. Citované podľa stenografických záznamov digitálnej knižnice parlamentu ČR na stránke www.psp.cz/eknih/.

⁶⁹ BAZOVSKÝ, Ľudovít. *Takto hovorí župan Novohradu ku svojim rodákom*. Bratislava 1920, s. 2. Pôvodne vyšlo ako článok pod názvom Ten starý nepriateľ zkažit by nás chcel. In: Novohradská stráž, 1920, č. 1, 13. 1., s. 1 – 2.

toriografia, o „viacúcelovú elitu“. Nečudo, že v žičlivejších podmienkach, napr. v Nemecku, sa časť šľachty vedela prispôbiť a udržať si významné postavenie. Aj tu však väčšina rozšírila rady tzv. šľachtickej proletariácie, keďže najst' si stavovsky „primerané“ zamestnanie (prinajmenšom tzv. akademické posty) nebolo vôbec jednoduché.¹⁰

Vzhľadom na horizontálnu i vertikálnu viacvrstvosť šľachty s obrovskými rozdielmi v prestíži a vo vplyve, ako aj vzhľadom na absenciu akéhokoľvek výskumu, nám k podrobnejšiemu pohľadu na jednotlivé modelové situácie defenzívnej i ofenzívnej stratégie správania sa šľachty a k ilustrácii vtedajšieho ideového diskurzu posluží ako relevantný prameň dobová umelecká literatúra. Tá síce už v čase svojho vzniku disponovala zväčša len minimálnou umeleckou hodnotou, zato mala o to väčšiu obsahovo-výpovednú hodnotu ako svedectvo dobových názorov a myšlienkového sveta. Osudy, rezignáciu a beznádej tejto sociálnej vrstvy na príklade bývalého hlavného mesta monarchie skvelým spôsobom zachytil Joseph Roth vo svojom románe *Kapucínska krypta* (1938). Reálny život nevyzeral o nič lepšie.

Na Slovensku si môžeme vymedziť šesť modelových príkladov postoja šľachty k novému štátu a tomu primeraného spôsobu života.

1. Útek a účasť v hnutí iredenty. Nemožno sa čudovať, že pred štátnym prevratom i krátko po ňom najbohatšia časť aristokracie uteká radšej do Maďarska, ktoré si ešte udržalo stavovský charakter, majetky šľachty tu zostali nedotknuté a pomery poskytovali široké možnosti na sebarealizáciu. Šľachta v Maďarsku, ktoré zostalo monarchiou (hoci bez panovníka), nestratila nič zo svojej prestíže a udržala si aj politický vplyv. Republika ohrozila základné majetkové a politické pozície aristokracie, bolo preto logické, že vo vzťahu k ČSR sa práve tieto vrstvy stávajú nositeľmi iredenty. Len so zmenou hraníc a s návratom ku starým štátoprávnym pomerom bolo totiž možné spájať riešenie všetkých problémov šľachty ako celku.

Z mnohých príkladov uvediem aspoň dva. Špičkový politik uhorského dualizmu, gróf István Rakovszky pochádzajúci z Liptova, stál po roku 1918 v službách bývalého cisára a uhorského kráľa Karola a stal sa jedným z popredných predstaviteľov habsburského legitimizmu. Gróf Iván Rakovszky roku 1921 opustil ČSR a ako dôverník maďarského premiéra grófa Istvána Bethlena bol poverený vybudovať tzv. Rákócziho spoločnosť ako organizáciu stojacu v službách iredenty.

Najúčinnjším prostriedkom kampane proti šľachte bolo na Slovensku jej obviňovanie z iredenty, vedené pochopiteľnou snahou o návrat ku starým pomerom, k politickej a ekonomickej moci. Vnímanie aristokracie (šľachty) ako nositeľa iredentistických aktivít sa zo slovenskej strany často tematizovalo najrôznejšími prostriedkami. Charakteristickým spôsobom to zachytil v inak periférnom románe *Osloboditeľ* (1927) Peter Kompš. Hlavný hrdina Elemér Hajnóczy – major národnej armády, šéf špionážnej kancelárie ministerstva vojenstva v Budapešti, prichádza do fiktívneho Strahova na Slovensku, kde maďarská menšina vedená bývalou šľachtou a zemanmi, ako aj bývalými župnými štruktúrami, čakajú naňho ako na organizátora a vodcu pripravovaného maďarského povstania, ktoré malo s vojenskou pomocou Bu-

¹⁰ Podrobnejšie MALINOWSKI, Stephan. „Wer schenkt uns wieder Kartoffeln?“ Deutscher Adel nach 1918 – eine Elite? In Ref 4, s. 503 – 537.

dapešti vytrhnúť územie obývané Maďarmi spod kontroly Prahy a po medzinárodnej dohode pričleniť k Maďarsku. Vkladajú sa doňho obrovské nádeje, reprezentuje aj podnikateľské a finančné budapešťianske kruhy a ich vieru, že sa opäť vystavajú nové fabriky, začnú dymiť všetky komíny a pariť kotle odsúdené na smrť českou konkurenciou a protimaďarskou obchodnou politikou, že sa zastavia parcelácie maďarských veľkostatkov, že s pomocou Nemcov, komunistov a časti nevedomelých Slovákov sa veľkostatkári odvolajú do Haagu, skúpi sa všetko, čo je slovenské alebo české atď. Pre našu potrebu nie je podstatná pomerne divoká zápleтка a literárne nezvládnutý žáner, ani mimochodom vystrelené protičeské útoky¹¹, skôr len potvrdenie demoralizácie a neživotnosti spomínaných vrstiev na Slovensku, ale i maďarského dobrodruha, ktorého vítajú ako osloboditeľa. Demoralizácia všetkých postáv odzrkadľuje názor považujúci aristokraciu za niečo cudzie, mŕtve a záujmom štátu nepriateľské.

Témou iredenty a pokusu o prevrat na Slovensku sa zaoberal aj publicistický román Antona Prídavka **Rozbité ministerstvo** (1928). Všíma si budovanie konšpiračných sietí, napojenie na Budapešť a taktiku v štátnej správe implantovaných nepriateľských štruktúr. Hlavný hrdina Sas tvrdil, že Maďari majú v republike mnoho práv, bolo by treba pomstiť sa im za minulosť a dať im menej slobody. K ľudu bol ako predseda sociálneho oddelenia na radnici mimoriadne hrubý. To všetko, len aby vyvolával napätie a medzinárodné zásahy, aby do hláv ľudí vtákal šovinizmus a na druhej strane svojím správaním chcel vyvolávať nespokojnosť a nostalgiu za starým režimom. Za svoje aktivity mal po znovunadobudnutí felvidéku slúbené ministerské kreslo. Sasova naivná dcéra sa zamiluje do kapitána československej armády, ktorého sa nepodarí získať pre služby iredenty. Po odhalení konšpiračnej siete sa Sas ocitá vo väzení.

V nepresvedčivom a schematickom románe sa mihnú aj reálne postavy iredenty a slovenskej politiky. Hoci problematika samotnej šľachty sa tu netematizuje, samotná téma zapadá medzi podobné diela Petra Kompíša a Jolany Cirbusovej. Uvedená, dnes už úplne zabudnutá autorka, sa k téme šľachty a jej potenciálnemu iredentizmu, resp. vzťahu k novému štátu, vyslovuje v románe **Cez zatvorenú hranicu** (1929).

Nová československo-maďarská hranica (v románe v podobe malej riečky) utvorila totiž pre šľachtu dva úplne rozdielne svety. Na jednej strane sa pre ňu v potrianienskom Maďarsku zmenilo podstatne menej ako v bývalej rakúskej polovici ríše. Na druhej strane vznikom ČSR v severnej časti bývalého uhorského územia vzniká namiesto polofeodálnych pomerov demokratická republika a už spomínané zrušenie šľachtických titulov, výsad a privilégií zodpovedalo jej postojom ku šľachte ako reprezentantke a symbolu zaniknutého režimu.

Príslušníci šľachty na oboch stranách československo-maďarskej hranice hľadajú v Cirbusovej románe svoju identitu a cez neľahké vnútorné zápasy dospievajú k formulovaniu svojich postojov. Jedna z nega-

¹¹ „Chybalo mu úradných peňazí. Maďarskému človeku v českom úrade! To sa vie, kontrola, vyšetrovanie... Čechom sa človek nemôže diviť. Vyhryzú, vypískajú našich ľudí z úradu, kde len môžu. To sa vie, že keď je to Čech, to sa robí inak, prizmúri sa oko alebo obe... zatusuje sa všetko. A majú toho svinstva viac ako dost. Česi kradnú ako straky, bývalí verklikári, komedianti, šustri chcú teraz každý pána hrať, žena zase dámu je to trebárs bývalá kuchárka alebo harfenistka. Radí lumpujú, vozia sa po svete... I napeleša sa dost, ľahkým ženským narozdávajú.“ (KOMPIŠ, Peter. *Osloboditeľ. Román súčasných dní*. Praha 1928, s. 16)

tívných postáv, šľachtic Ákoš Tornay, pôsobí v Budapešti a sebaisto prehlasuje, že všetko je len dočasné, krajine treba prinavrátiť odtrhnuté územia. Pre poddanské národnosti musí byť ctou byť pod maďarským panstvom a veľké Maďarsko potrebuje návrat ku svojej integrite.

Správanie sa aristokracie ako najvyššej časti šľachty (grófi a baróni) bolo oveľa transparentnejšie ako pri drobnej a schudobnenej šľachte, zemanstve, kde bolo možné nájsť aj rodiny so slovenskými koreňmi a ktoré si nemohli dovoliť emigráciu. Preto sa prakticky bez problémov zadaptovali, resp. museli zadaptovať, na nové pomery. Týkalo sa to predovšetkým najchudobnejších častí šľachty – početného zemanstva.

2. Pauperizácia. Časť šľachty zostáva na Slovensku po skončení prvej svetovej vojny predovšetkým z dvoch dôvodov. Zemanovia a drobná šľachta nemali buď nič, alebo mali svoje – čo ako malé – majetky a nemali kam ísť. Aristokracia síce mala kam ísť, ale snažila sa svoje rodové vlastníctvo za každú cenu udržať vo vlastných rukách. Treba povedať, že zväčša nie veľmi úspešne, a to sa týkalo oboch skupín šľachty. V nových podmienkach, neraz v konfrontácii s pozemkovou reformou a pri starom, finančne nákladnom spôsobe života, nebolo vôbec ľahké prežiť, nieto ešte dostať sa k potrebnému kapitálu. Tých, čo ešte mali aký-taký rodový majetok, postihla pozemková reforma a strata zamestnania. Nízke dôchodky a absencia iných príjmov spôsobovali zadlžovanie sa, predaj majetku a postupnú pauperizáciu.

Pri pauperizácii šľachty si človek musí nevojak spomenúť na poviedku *Gavaliéri* z pera Kálmána Mikszátha. Ten opisuje starú a zbedačenú šľachtickú vrstvu v Šariši, teda na dnešnom východnom Slovensku niekedy koncom 19. storočia. Voľby už stratili svoj stavovský charakter, pre ňu bola už len svadba príležitosťou, aby si prenajala honosné koče, oprášila slávnostný odev, neraz aj vypožičaný a v rozpadnutých kaštieloch zahrála sama pred sebou „divadlo“ s obrovskými svadobnými darmi, šatami z Paríža, kontaktmi ku dvoru a s hojným služobníctvom. Nadránom sa rovno zo svadby vracia do svojich malých úradov zarábať si na každodenný chlieb. Proces premeny šľachtica na meštiackeho úradníka tu dosiahol svoju ironickú podobu, pri tom však čitateľ cíti súcť a má pochopenie pre pechorenie sa týchto už malých ľudí. Ak sa v Sedmohradsku merala noblesa šľachty podľa počtu komínov, v Uhorsku to boli vo všeobecnosti záprahy – druh a počet koní, ktoré sa zapriahali do koča. V *Gavaliéroch* bola väčšina účastníkov svadby štvorkoňová. Na Slovensku však mali identifikačnú hodnotu aj stromy pred kaštieľmi, lipy, jedle a smreký poskytovali len tieň, orechy už aj plody a tí, ktorým sa zišla každá koruna, mali slivky, ktoré „dávajú málo tône, ale veľa slivák. Žiaľ, i z týchto“, ako písal Mikszáth v slovnej hračke „im len sedem dožičila skúpa verejná mienka“.¹² Mikszáth tak nevojak naznačil slepú uličku, ktorou sa pustila aristokracia v Uhorsku a ktorou prišla po roku 1918 k svojmu koncu.

Kritickými pre šľachtické príbytky sa stali záver roka 1918 a prvá polovica nasledujúceho roka, keď sa územie Slovenska stalo javiskom urputných bojov so starou štátnou mocou, s Maďarmi a s bolševikmi. Po židovských krčmách a obchodoch sa práve šľachtické sídla ukázali byť najzraniteľnejšie voči radikaliz-

¹² MIKSZÁTH, Koloman. *Gavaliéri*. In MIKSZÁTH, Koloman. *Hluchý kováč praznovský a Gavaliéri*. Bratislava 1935, s. 143 – 205.

mu ľudu: „*Tie milé kurie so širokým šindľovým krovom, s veľkými izbami, širokými pitvormi, tehlou dláždenými chodbami, kde bolo miesta dosť na všetko, no najviac pre sväté pohostinstvo. A vidím, ako zhnili strechy, ktoré zrazu schudobneli majiteľia už nemohli dať naprávať, ako premokali povaly tých bydiel, preplnených pamiatkami s pietou opatrovanými, ako rozkradli ploty záhrad láskavými rukami opatrovaných tí, ktorých nahuckali bezcharakterní agents provocateurs, vyhúdajúci ľudu a najmä mládež, že veď títo sú nepriateľmi štátu, proti nim je všetko dovolené, ich nebráni nijaká vrchnosť – čím viac škody im urobíte, tým väčšiu službu vykonáte republike...*“¹³

Publicista Anton Prídavok opisuje v úvode jedného svojho románu smrť starého grófa, ktorý napriek tlaku nenásytných príbuzných odkázal testamentárne svoj majetok vlastnému správcovi. Správca sa presťahoval do kúrie a gazdoval na panskom izolovane a nezávisle od neďalekej dediny. Jej obyvateľom sa vďaka peniazom z Ameriky darilo postupne rozparcelovať panské zeme. Dedina si napriek tomu kultivovala nenávisť a nedôveru voči starému grófovi aj v nových časoch po roku 1918. V jej historickej pamäti zostali hriechy komasácie, povinnosť posielat' dievčatá do kúrie, aby boli po vôli páňovi, ale i bič na sedliakov.¹⁴ Išlo síce v tomto prípade o vymyslený príbeh, ale celý rad skutočných osudov naznačuje jeho typologickú výpovednú hodnotu.

Ivan Stodola zachytil vo svojich pamätiach viacero živých príkladov z liptovského regiónu. Charakteristický typ šľachtica, ktorý prišiel o svoje majetky v prospech dynamickjších sociálnych vrstiev, predstavoval syn liptovského župana a bývalý adjutant cisárovnej Alžbety Marco Szentiványi, ktorý predal svoju liptovskú kúriu aj s roľami navrátilcovi z Ameriky. Keďže koruna vtedy stála voči doláru veľmi zle, celá transakcia sa uskutočnila len za 7 000 dolárov. To však bolo medzi vysokou šľachtou skôr výnimkou, lebo väčšina nachádzala pre svoje majetky kupcov hlavne medzi židovskými obchodníkmi a podnikateľmi. Mnohí boli nútení predat' aj jedle pri rodinných hrobkách, čo už siahalo na samotnú podstatu šľachtictva, lebo historická a historická pamäť spolu s úctou k vlastným predkom patrili k základným hodnotám šľachty. Ďalší šľachtic z Liptova, Plathy, prišiel o veľký majetok špekuláciami, ako aj rôznymi roľníckymi výskumami a pokusmi a okolo roku 1930 musel predávať na trhoch jablká. Bohatý zeman Ďurko (Gyurka) Kubínyi žil vo svojej demänovskej kúrii s bohatými interiérmi a obklopený roľami džentrickym spôsobom života. Postupne prichádzal o polia, horu, zariadenie kaštiela až po strieborné príbory a nakoniec predal aj staré jedle okolo rodinnej hrobky.¹⁵

Miklós Joób, bývalý hlavný mikulášsky slúžny, penzionovaný predčasne po zlyhaní v súvislosti s pamätným prvomájovým zhromaždením z roku 1918, mal podobný osud. Už jeho otec prehajdákval väčšinu majetku, on sám nakoniec stratil úrad a rok 1918 so svojimi zmenami ho majetkovo úplne zlomil. Žil zo skromnej penzie v kúrii svojho test'a, bývalého liptovského podžupana Pála Andaházyho, spolu s jeho

¹³ ODESCALCHI, Livio. Moje záverečné slovo bývalému zemianstvu uhorskému na Slovensku. In ODESCALCHI, Livio – ŠKULTÉTY, Jozef. *Zástava veje! Leng a zászló!* Turč. Sv. Martin 1925, s. 116.

¹⁴ PRÍDAVOK, Anton. *Lámané drieky*. Bratislava 1938, s. 5 – 10.

¹⁵ STODOLA, Ivan. *Bolo, ako bolo*. Bratislava 1965, s. 36 – 38.

troma dcérami. Dve Andaházyho dcéry zostali starými dievkami, jedna bola vydatá za Joóba. Ich osud bol charakteristický pre vrstvu, ktorú už ani pozemková reforma nemohla ohroziť. Tri sestry zostali na posmech svojmu okoliu, „*chodievali pokope všetky tri, zväčša s farebnými parazolmi ako proti dažďu tak proti slncu, trochu výstredne poobliekané, uzavreté samy do seba a do svojho nelútozne pomíňajúceho sveta. Chodievali do Sielnice už samy na nákupy, lebo na služobníctvo už dávno nemali groši, po odpredaní poslednej role, ba i záhrady predávali už i starý štýlový nábytok z kaštiela a napokon, keď už nemali čo predávať, párali pre sielnické ženy perie na akord (mzda za výkon – R. H.), aby si aspoň dáku korunu zarobili. Joób ich dakedy nemilo prekvapil tým, že sám odpredal cennejšie veci bez ich vedomia, aby mal na pijatiku, ktorej sa cele a načisto odovzdal.*“¹⁶

Básnik Andrej Plávka nám zanechal svedectvo aj na šľachtický kaštieľ uvedenej rodiny. Kedysi bohatá ozdobná záhrada už bola dávno bez oplotenia, stromy povytínané na kurivo. Najreprezentatívnejšia sála kaštiela s drevenou povalou ozdobenou rezbárskymi ornamentmi už zívala prázdnotou, po štýlovom nábytku nebolo už ani stopy. Vo veľkých barokových kachliach sa už veky nekúrilo, o čom svedčila prítomnosť obyčajnej železnej piecky s plechovou rúrou a kolenom zapusteným do vydlabaného otvoru. Na stenách viseli už len bezcenné kópie, „*na prostriedku izby bol obyčajný okrúhly stôl, okolo neho zopár čalúnených stoličiek neurčitej farby, otľčených, s vysokými operadlami, v kúte pri obluku starý diván, prikrýty imitáciou perzskej prikrývky a kriklavými vankúšmi.*“¹⁷

Joób hrával s obľubou v hostinci preferans s predstaviteľmi novej štátnej moci. Pri kartách alebo pri kolkoch sa tak nekonfliktne stretávali dva svety a dva svetonázory. Liptovský šľachtic nakoniec zomrel vo veľkej biede a odkázaný na pomoc cudzích až bezprostredne po vojne roku 1945, keď bol konfrontovaný s ďalším, podstatne menej tolerantným svetom. Smrtiaca guľka neznámeho vlasovca bola pre neho pravdepodobne vykúpením.

3. Sociálne uzavretie sa. Jozef Škultéty na margo šľachty, ktorá síce po roku 1918 zostala na Slovensku, ale jeho život zväčša ignorovala, tvrdil: „*Lahostajnosť moja naproti... (nim)... prestala, ja mám pre... (nich)... už teplý cit a predstavujem si, akí znamenití Slováci môžu byť (ak ich budú mať)... (z ich)... potomkov.*“¹⁸ Väčšina šľachty zostávala na svojich starých majetkoch aj v nových podmienkach na základe lojality ku krajine, ktorá v ich chápaní zostávala aj napriek zmene hraníc, ktoré ako čosi prechodné ani nebolo treba veľmi vnímať. Národnosť vychádzala z materinskej reči a všetka vysoká šľachta, až na nepatrné výnimky, za ňu považovala maďarčinu.

Pravda, časť aristokracie sa úplne uzavrela do seba a vybudovala si za múrmi svojich zámkov vlastný svet, kde sa úplne zastavil čas (v zmysle Maxa Webera tzv. sociálne uzavretie sa). Charakteristickým príkladom zostala belgická princezná Štefánia, vdova po korunnom princovi Rudolfovi. Spolu s druhým manželom grófom Elemérom Lónyayom žili na zámku v Rusovciach úplne izolovaní od okolitého sveta.

¹⁶ PLÁVKA, Andrej. *Smädny milenc*. Bratislava 1979, s. 158.

¹⁷ Tamže, s. 167.

¹⁸ ŠKULTÉTY, Jozef. Stodvadsaťpäť rokov zo slovenského života 1790 – 1914. In ŠKULTÉTY, Jozef. *Dielo 2. Z dejín slovenskej literatúry*. Martin 1985, s. 129.

Kultivovali si vlastné vzorce správania a úzkostlivo ľpeli na dodržiavaní všetkých tradícií.¹⁹ Málokto si mohol dovoliť stratiť predstavu o inflácii a cenových reláciách, ako tomu bolo u Lónyayovcov.

Štefánia a Elemér Lónyayovci zvykli navštevovať v druhej polovici 20. rokov Vysoké Tatry, pričom sa ubytovali vždy v smokoveckom hoteli Palace. Počas ich pobytu bolo všetko hore nohami. Zvykli obedovať v jedálni v osobitný čas vždy hodinu pred ostatnými hosťami, aby ich nikto nerušil. Len keď pretiahli svoje stolovanie, museli dýchať vzduch spolu s ostatnými smrteľníkmi. Zachovávali inak úplnú neprístupnosť a lekár Ervín Holéczy spomínal, že počas ich pobytu tam zámerne zavítal aj mladý príslušník bývalej vysokej šľachty a pokúšal sa upútať pozornosť na seba divokou jazdou na svojej štvorke či inými výstrednosťami. Márne. Jediná, ktorá sa so Štefániou dostala do styku, bola primárka penzijného ústavu, a to vďaka svojmu čistokrvnému psovi, ktorý si našiel rovnako čistokrvného kamaráta v kráľovskom psíkovi. Keď Lónyayovci neskôr prichádzali do Tatier, sedeli pri osobitnom stole, ale spolu s ostatnými hotelovými hosťami.²⁰

Na základe výskumu správania sa bavorskej a saskkej šľachty v 19. a 20. storočí možno zovšeobecniť viaceré javy, ktoré rámčuje vplyv roku 1918. Napriek podstatne lepším pomerom v mezivojnovom období v porovnaní so šľachtou v ČSR, sa mladí príslušníci šľachty v Sasku a Bavorsku vo zvýšenej miere venovali štúdiu a svojej kvalifikácii (s evidentným poklesom v armáde a vo verejnej správe), výrazne sa znížil podiel šľachtických partneriek v sobášnej stratégii prvorodených synov, ešte výraznejšie v prípade ďalších synov v poradí.²¹ Možno predpokladať, že podobné javy by zaznamenal aj výskum v ČSR.

4. Sociálne otvorenie sa, adaptácia. Menšia časť aristokracie sa napriek majetkovým stratám adaptovala na nové pomery a vstúpila do politického a spoločenského života (v zmysle Maxa Webera tzv. sociálne otvorenie sa). Bola najlepším svedectvom procesu splnutia s novým štátom alebo „republikanizáciou“ šľachty. V hospodárskej sfére sa známy predvojnový sociálny reformátor z Bratislavy Georg Schulpe pokúšal pokračovať vo svojich aktivitách, avšak ocitol sa na periférii záujmu a jeho činnosť sa stretla na magistráte mesta s ešte menším ohlasom ako pred vojnou.²² V spoločenskej sfére medzi jej záujmami dominovala telovýchova, čo v plnej miere zodpovedalo aristokracii. Gróf István Révay bol dlhoročným predsedom maďarského telovýchovného zväzu v ČSR, gróf Nándor (Ferdinand) Billot stál najprv na čele kresťanskosocialistického hnutia v rámci maďarskej menšiny a potom predsedal nemeckým telovýchovným organizáciám.

V politickom živote sa presadil gróf János Esterházy ako symbol menšinovej maďarskej politiky v novom štáte. Grófi János Pálffy a Emil Myrbach mali úzke styky s agrárnou stranou. Na margo posledne menovaného grófa z Vráblov napísal v hlásení maďarský vyslanec do Budapešti: „*Maďarský človek, a zvlášť taký, ktorý prináleží k maďarskej historickej triede, v žiadnom prípade nemôže podporovať riadnu českú poli-*

¹⁹ Pravda, v mezivojnovom období a počas druhej svetovej vojny patrili Rusovce k Maďarsku, ale príklad manželov, ktorí v roku 1945 utiekli „pred Československom“ svedčil, že aj ich izolácia mala svoje hranice. Podrobnejšie HOLEC, Roman. *Poslední Habsburgovci a Slovensko*. Bratislava 2001, s. 244 – 246.

²⁰ Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice Martin (ďalej ALU SNK), sig. 219 L 1, HOLÉCZY, Ervín. *Životné čriečky II*, s. 60 – 61.

²¹ FRANKE, Christoph. *Der bayerische und sächsische Adel im 19. und 20. Jahrhundert*. In Ref 4, s. 336 – 351.

²² Podrobnejšie DUDEKOVÁ, Gabriela. *Juraj Schulpe, vedec a humanista*. Bratislava 1994.

tickú stranu, a to ani vtedy nie, keby sa tým zachránili pred pozemkovou reformou...“²³ Manželka posledného rakúsko-uhorského ministra zahraničných vecí Gyulu Andrásyho ml. si zapísala v pamätný 15. 3. 1919 (deň tradičného uhorského/maďarského štátneho sviatku – začiatku revolúcie 1848/49) do denníka svoje stanovisko ešte jasnejšie: „Nekonečne sa mi hnúsi, keď jeden od narodenia Maďar dokáže v týchto časoch tak podlo zaprieť svoju vlasť.“²⁴ Pravda, zo Švajčiarska sa to ľahko písalo.

Títo ľudia sa teda v plnej miere zadaptovali na nové pomery a sú najlepším svedectvom procesu splynutia s novým štátom alebo republikanizáciou šľachty (aristokracie).

5. Adaptácia a služba režimu. Časť uvedenej zadaptovej šľachty sa pokúsila nielen o transformáciu vlastného spôsobu života a koexistenciu s novým štátom, ale vyjadrila ochotu otvorene vstúpiť do jeho služieb. V júli 1922 zeman Zdenko Zmeškal vo svojom príhlase ku slovenskému zemianstvu v *Národných novinách* apeloval naň, aby neodchádzalo zo Slovenska, ale ujalo sa svojho dielu národnej a hospodárskej práce. Zemianstvo môže pomôcť novej republike a zaostalému ľudu svojimi stykmi a vzdelanosťou: „Doteraz boli sme „suchou ratolesťou“, prestaňme ňou byť a budme živou ratolesťou na strome národného života slovenského.“²⁵

Začiatkom augusta roku 1923 sa zase vynorilo knieža Livius Odescalchi (1863 – 1938) s bizarným návrhom na zapojenie šľachty (zemianstva) do zmien v prospech republiky. Vo svojom *Vyzvaní* navrhol predstaviteľom šľachty stretnúť sa 2. 9. 1923 v Štubnianskych Tepliciach, kde by spoločne sformulovali stanovisko k novej republike a k svojmu osudu v nej. Odescalchi vyšiel s tézou, že šľachta na Slovensku by sa mala vrátiť ku svojim slovenským koreňom, teda ku svojej pôvodnej identite, stať sa štátotvorným elementom a stotožniť sa s cieľmi nového štátu. Podľa neho „pri prevrate ono (zemianstvo – R. H.) dopustilo sa veľkej taktickej chyby tým, že nepripojilo sa spontánne k pohybu ľudu, k budovaniu štátu, ba nevládne utiahol sa na stranu a fantazovalo o prinavrátaní starého stavu.“²⁶ To bol ten najhorší krok, ktorý definitívne šľachtu odcudzil od Slovákov i od ľudu ako takého. Ešte je možné sa spamätať, úprimne vysvetliť omyly a odčiniť uvedenú chybu. Keďže roku 1918 prestala právna kontinuita k starému Uhorsku, „nemôže byť teda reč o zrade vlasti, o chameleonstve – je to len zdravý oportunizmus, keď staré uhorské zemianstvo Slovenska, uznajúc svoj omyl, teraz v poslednej hodine úprimne a bez všetkej zadnej myšlienky pristupuje k slovenskému národu, z ktorého pochodí...“²⁷ V početných článkoch v tlači zdôrazňoval vzájomnú odkázanosť Slovákov a Maďarov. Tieto články potom knižne vydal spolu s Jozefom Škultétym pod názvom **Zástava veje! Leng a zászló!** a s mottom *Krv není voda. Slovo Slovákom od národa svojho odvráteným.*

Podstatou týchto textov boli tvrdenia, že všetci potomkovia starej slovenskej šľachty zostali priateľmi a bratmi slovenského ľudu, vítajú vznik Slovenského štátu a stotožňujú sa s ním, prosia o dôveru a o miesto v ňom. Keďže ľudu chýbajú nezištní vodcovia, lebo všetci sú stranícki a sledujú svoje egoistické

²³ ABLONCZY, Balázs. *Órszág. A többes identitás stratégiái.* In *Századvég, Új folyam*, 43. szám Budapest 2007, č. 1, s. 69.

²⁴ Tamže.

²⁵ ZMEŠKAL, Zdenko. Úprimné slovo k slovenským zemianom. In *Národné noviny*, 53, č. 60 zo 16. 7. 1922.

²⁶ ODESCALCHI, Livio. Atavizmus. In *Ref* 18, s. 8.

²⁷ ALU SNK, sig. 49 DB 34, ODESCALCHI, Livio. *Vyzvanie k bývalým uhorským zemianom.*

ciele, tu môže pomôcť len bývalá šľachta, ktorá má s ľuďom jednu – teda tú istú – krv. Odescalchi spomína celý rad príkladov, na ktorých naivne demonštruje slovacitu šľachty. Dôkazom bol preňho aj posmešný prívlastok „*slovenského kniežata*“ pre odiózneho vládneho komisára Lajosa Beniczského ešte z čias revolúcie 1848/49 alebo výkrik podnapitého Aladára Beniczského „*Svine maďarské!*“, ktorý odznel o polnoci na bále maďarizačného spolu FEMKE v Banskej Bystrici roku 1884. V tomto duchu vyznievajú i jeho požiadavky, aby napr. Csákyovci demonštrovali zmenu svojej identity nahradením ypsilonu mäkkým „i“.²⁸

Jozef Škultéty už aj v iných prácach uvádzal, že Slováci mali pred rokom 1918 v evidencii každú dušu, ako by im teda v čase budovania nového štátu nemohlo záležať na každom „*synovi slovenského národa*“?²⁹ Odescalchimu sa napokon podarilo získať minimálne verbálny súhlas a podporu pre svoju iniciatívu zo strany takých šľachticov ako Rudolf Pongrácz, Ladislav Révay, Mikuláš Ostrolúcky, Zdenko Zmeškal alebo zo strany politikov (neraz s modrou krvou) ako Ján Jesenský, Ľudovít Medvecký, Ľudovít Okánik a pod.³⁰

Stanovisko maďarskej tlače na Slovensku k Odescalchiho výzve a k ďalším iniciatívam bolo kategoricky odmietavé. Podľa nich išlo o „*hrozne nerozmyslený krok*“ a ich postoj k Slovensku a Slovákovi im ťažko mohol vtlačiť do pera čokoľvek iné. Odescalchimu tzv. ébredő Magyarok, teda zobudení Maďari sľubovali dokonca šibenicu.³¹ Slovenská tlač zaujala diferencovaný postoj. Odmietavo sa k myšlienke i jej autorovi postavili centralistické agrárne a sociálnodemokratické orgány. Autonomistické *Národné noviny* naopak iniciatívu bývalej šľachty hodnotia pozitívne. V čase, keď sa na Slovensku rozmohla inflácia funkčných a úradných titulov, prichádzajú Odescalchi a Pongrácz bez svojich šľachtických titulov, aby údajne podali pravicu národu, v ktorom majú svoje korene. Treba sa zbaviť predsudkov a nedôvery prameniacej z minulosti a pokoriť sa nie pred aristokraciou peňazí, ale „*umu, vzdelania, srdca vznešených citov*“.³²

Maďarský vyslanec upokojoval znepokojené budapeštianske ministerstvo zahraničných vecí, že knieža „*nie je úplne normálny a netreba ho brať vážne*“.³³ Keďže si to myslela aj jeho rodina, tento pokus nemohol skončiť napriek Škultétyho autorite inak ako zaujímavosť tohto príspevku.

Odescalchiho *Vyzvanie* síce veľmi rýchlo zapadlo, ale svojich úvah o šľachte a jej poslaní sa nikdy nevzdal. Kto sa skrýval v postave tohto magnáta s indigenátom v bývalom Uhorsku?

Knieža Livius Odescalchi, žijúci na svojom statku v Solčanoch pri Topoľčanoch, nebol slovenským politickým elitám neznámy, veď pred voľbami roku 1896 dojednával volebný pakt v Turčianskom Svätom Martine medzi Slovenskou národnou stranou a novovzniknutým maďarsko-opozičným katolíckym Néppartom. Po roztržke s vedením strany z nej Odescalchi vystúpil. Z jeho ďalších aktivít možno spomenúť snahu o dovoz dalmátskeho vína na Slovensko za účelom zblížovania južných a severných Slovanov a eliminovania nadmerného pitia pálenky na Slovensku. Pre Odescalchiho fantastické konštrukcie bolo ty-

²⁸ ABLONCZY, ref. 23, s. 50 – 51; ŠKULTÉTY, Jozef. *Slovenské zemanstvo v histórii*. In Ref 18, s. 49 – 51.

²⁹ ŠKULTÉTY, Jozef. *Stodvadsaťpäť rokov zo slovenského života 1790 – 1914*. In ŠKULTÉTY, Jozef. *Dielo 2. Z dejín slovenskej literatúry*. Martin 1985, s. 129.

³⁰ ALU SNK, sig. 49 AG 1, L. Odescalchi J. Škultétymu z 30. 1. 1924.

³¹ ALU SNK, sig. 49 AG 1, L. Odescalchi J. Škultétymu z 10. 10. 1923.

³² *Národ slovenský a bývalí zemáni*. In *Národné noviny*, 54, č. 68 z 26. 8. 1923.

³³ ABLONCZY, ref. 23, s. 66.

pické tajné vysvätenie skaly slovanskej jednoty na Medvedom vrchu pri Solčanoch v auguste 1913. O päť rokov neskôr z nej nechal hodinu viať červeno-bielu slovanskú zástavu. Ako priaznivec Slovanov sa stretol a mal rozhovory s Robertom Wiliamom Setonom-Watsonom i Henry Wickhamom Steedom. Pred vojnou mal Odescalchi ambíciu dokonca kandidovať na albánsky trón. Skúmal údajné slovanské runové písmo. Rád etymologizoval, zaoberal sa dejinami, muzeológiou a národopisom. Organizoval prevrat v Solčanoch a na okolí, v dňoch prevratu zase vstúpil do miestnej Slovenskej národnej rady a zriadil ozbrojené slovenské milície, „*prvé od čias kráľa Svätopluka*“.³⁴ Najprv zrealizoval anketu medzi roľníkmi, či sa Slováci majú pripojiť k Čechom alebo Poliakom, aby sa potom pokúsil o deklarovanie Severoslovanskej republiky, čo mu prekazil až veliteľ československých vojsk. Odescalchi sa snažil podobne až do svojej smrti roku 1938 občasne dosť bizarným spôsobom zasahovať do politického diania na Slovensku, komentoval ho a sledoval.

Podobné teatraľne kroky mal zrejme v génoch, mnohí si spomenuli na jeho otca Artúra Odescalchiho, ktorý sa okrem „planúceho vlastenectva“ – v tomto prípade maďarského – vyznačoval aj silnými romantickými prvkami, čo navonok demonštroval stredovekým spôsobom života. Román Kálmána Mikszátha *Posledný hradný pán* (1895) o šľachticovi, ktorý zaspal dobu a žil v 19. storočí ako v klasickom stredoveku, teda nebol úplne od veci, hoci vzorom mu bol iný šľachtic. Mnohí príslušníci tejto vrstvy mali problémy prispôbiť svoje vzorce správania končiacemu sa 19. storočiu, jeho hodnotám a ideálom. O to ťažšie bolo očakávať príklon šľachty k republike. Tak ako sa nedalo očakávať, že štúrovcí v polovici 19. storočia vo svojom diskurze prekročia hranice monarchie, tak mobilizovať šľachtu v republikánskych pomeroch na stavovskej báze muselo byť vopred odsúdené na neúspech. Nič na tom neneil ani príklad grófký Wenckheimovej, ktorá si už v roku 1919 pripla odznak s českým levom na šaty, ani príklady v predchádzajúcich častiach spomínaných aristokratov.

V už spomínanom románe Antona Prídavka sa rodičia v službách iredenty rozchádzajú s dcérou, ktorá sa zaľúbi a neskôr si berie za manžela vojenského reprezentanta nového režimu: „*Znaky starej výchovy a starej kultúry Klára v novom prostredí zamenila si veľmi skoro a zamilovala si tento nový život. Lebo videla, že prijali ju za svoju, že všade chovali sa oproti nej úslužne a milo, a že v tom inom svete, proti ktorému jej otec tak mrzko a zákernicky pracoval, našla viac lásky a oddanosti, ako v rodičovskom dome.*“³⁵ Nedostala pohodlie a bohatstvo súvisiace so sľubovaným (maďarským) ministerstvom, ale dostala lásku a radosť zo života v nových pomeroch.

Podobné vyústenie nachádzame v ďalšom už spomínanom románe Jolany Cirbusovej *Cez zatvorenú hranicu* (1929). Presne v duchu Odescalchiho tiež jednotliví príslušníci šľachty na slovensko-maďarskej hranici na východnom Slovensku, niekedy aj po vnútorných bojoch medzi lojalitou a iredentou, dospievajú ku svojej slovenskej identite a pridávajú sa na stranu nového štátu. Symbolizuje to svadba československého plukovníka a pôvodne jednoznačne maďarsky cítiacej zemianky Evy Oravskej. Spolu kupujú

³⁴ ODESCALCHI, Livio. Upozornenie-Figyelmeztetés. In Ref 18, s. 140.

³⁵ PRÍDAVOK, Anton. *Rozbité ministerstvo*. Košice 1928, s. 190.

šľachtický kaštieľ a budú v ňom žiť v podmienkach nového štátu: „*Tak tu ostane všetko, ako to bolo vtedy, keď bol majetok ešte v zemianskych rukách. Len starý šľachtický erb sa strhne z kaštieľa a storočné stromy budú šepkať nové príhody. Hoci tunajší život nebude pokračovať pod úradnou zemianskou viechou, môže byť práve taký pekný, ako v dobe šľachtictva. Len bude teplejší, šľachetnejší, blaženejší – a slovenský.*“³⁶ Rovnako Evina sestra Margita si berie na slovenskú stranu získaného snúbenca, ktorý pôvodne pôsobil v službách iredenty. Pomohla mu objaviť staronovú identitu. Zaujímavé bolo, že hoci si šľachta v Cirbusovej podaní nachádza viac alebo menej komplikovane miesto v novom štáte, neľahko nesie zákonom vyslovenú stratu svojich titulov, ba nechápe príčiny, prečo bol potrebný tento krok zo strany štátnej moci. Výlučnosť a exkluzivita šľachty zostanú predsa aj tak zachované.

6. Útek a návrat. Nakoniec pár slov o tej časti aristokracie, ktorá sa onedlho z Maďarska vracia na Slovensko, ale nie kvôli iredente, ale preto, lebo tu zanechala svoje rodové kaštiele a hroby svojich predkov, mala tu majetky a z okien kaštieľov mohla vidieť kedysi svoje lesy a hory. Väčšina z nich žila v stave ťažkej depresie. Nezávisle od identity sa nevedela zmieriť s náhlou zmenou svojho sociálneho statusu, s politickou marginalizáciou, preto s väčším-menším odporom čakala na súkolesie pozemkovej reformy, prichádzala o majetky a na periférii záujmu dožívala vo svojich rodových kaštieľoch, na opravu ktorých už nemala prostriedky. Čakanie na aký-taký úspech iredenty, džentrický spôsob života, zadlžovanie sa a očividná beznádejnosť ich s pribúdajúcimi rokmi morálne i materiálne ničili. Dožívajú tu ako symbol starého sveta v podobe rôznych typov hodných mikszáthovského pera. Bývalý liptovský župan Móric Palugyay sa po návrate na Slovensko, keď mu vlastný kočiš podľa nových zvykov podal ruku, zaprisahal, že „*nikdy viac nevstúpi na pôdu tohto štátu*“. Keď sa však po rokoch kvôli úradnému vybavovaniu znovu musel vrátiť, klakol si na Šturci, na hraniciach starej stavovskej župy, na otcovskú zem a premožený túžbou za zemou, ktorú po stáročia jeho predkovia vlastnili a spravovali, začal sa modliť.³⁷

Časť aristokracie, ktorá sa chcela vrátiť alebo vrátila na Slovensko, sa snažila o kompromis medzi životnou stratégiou svojich predkov a novým spôsobom života. V listoch zo Slovenska sa ešte pred ich príchodom často zo strany zamestnancov písalo o lojalite, samozrejme hlavne o vlastnej, ale i o podlosti, prechmatoch a chybách, najčastejšie iných zamestnancov. O zakorenenom aristokratickom paternalizme svedčilo, že mnohí sa napriek zmeneným pomerom vytrvalo obracali zo Slovenska na svojho bývalého pána (v mnou dobre preskúmanom prípade na bulharského excára Ferdinanda Coburga) a prosili ho o pomoc alebo finančnú podporu, či už na obchod s rozličným tovarom, vyšetrenie zubov, školu alebo najrozmanitejšie iné záležitosti.

Aristokrati po svojom návrate mohli i nemuseli udržiavať kontakty s novými politickými elitami a snažili sa koexistovať s novými pomermi bez toho, aby do nich aktívnejšie vstupovali, v dôsledku čoho verili, že si lepšie ubránia svoje majetkové záujmy. Na Slovensku to boli napr. Coburgovci, ktorí sa dvojakým spôsobom snažili o konsenzus s novou politickou mocou. Na jednej strane vystupovali s ústretovosťou

³⁶ CIRBUSOVÁ, Jolana. Cez zatvorenú hranicu. In CIRBUSOVÁ, Jolana. *Tiché boje*. Bratislava 1976, s. 104.

³⁷ STODOLA, ref. 15, s. 39.

a lojalitou, na druhej strane sa pokúšali nové elity korumpovať, či už v pravom zmysle slova alebo politicky, napr. prepojením na bulharský trón. Najmä posledne uvádzaný politický tlak ministerstvo zahraničných vecí a agrárna strana zohľadňovali v prospech Coburgovcov.³⁸ Nakoniec kombinácia všetkých prostriedkov nezostala bez úspechu.

Pozemková reforma postupne strácala svoj pôvodný radikalizmus a utopila sa v rôznych výnimkách. V rokoch 1935 – 1936 uzatváral Štátny pozemkový úrad s pôvodnými majiteľmi tzv. generálne zmluvy, na základe ktorých im bola daná do užívania ešte nerozdelená pôda na ďalších 20 – 30 rokov. Tak sa mohli aj Coburgovci dostať k torzám svojho majetku. V prípade Ferdinanda išlo o Svätý Anton, Prednú Horu, Pusté Pole a ďalšie objekty. Na viaceré jeho žiadosti a intervencie jemu blízkych bolo nakoniec rozhodnuté, že od roku 1934 mohol opäť užívať niektoré svoje nehnuteľnosti, dostal povolenie navštíviť ČSR a umožnilo sa mu každoročne poľovať v jeho bývalých revíroch.³⁹ K svojej prvej ceste a pobytu na Slovensku sa vrátil excár o vyše roka neskôr pri špeciálnej príležitosti, keď považoval za potrebné svojim osobitným archaickým štýlom zablahoželať Milanovi Hodžovi k vymenovaniu do funkcie ministerského predsedu. Z Viedne mu poslal riadky, ktoré svedčili o vzťahu ku krajine i o potešení z jej návštev: „*Jako skromný syn horehronský a blúznicvec gemerských lesov ďakujem Vám aj pri tejto príležitosti ešte raz vrele za to všetko, čo ste mne v dobe môjho prebývania na milom okolí muránskom preukázali rúčili.*“⁴⁰

Od roku 1934 Ferdinand každoročne navštevuje Slovensko a trávi tu užívajúc časť svojich majetkov stále viac a viac času. Bol spokojný s daným *status quo*, nevstupoval do vnútornej politiky a nevyvolával žiadne konflikty, čo bolo v ostrom protiklade so správaním jeho druhorodeného syna (Cyrila) a družostupňového synovca (Josiáša). Obaja viedli ostré spory s republikou i medzi sebou o rozsiahle coburgovské dedičstvo na Slovensku. Používali tie najnevyberanejšie prostriedky ako procesy a korupciu, len aby sa dostali k čo najväčšiemu podielu z obrovského nehnuteľného dedičstva. Treba povedať, že napriek čiastkovým výsledkom (tzv. Lex Coburg) nakoniec bez úspechu.⁴¹

Ferdinand zo svojho ústrania, v ktorom žil, nezabúdal nikdy poslať blahoželanie, kondolenciu či iný formalizovaný prejav najvyšším predstaviteľom štátu, čím deklaroval nielen akceptáciu daného stavu,

³⁸ Zajímavé bolo, že o politický tlak sa Ferdinand pokúsil aj po skončení druhej svetovej vojny, ktorý ho po úteku zo Slovenska v októbri 1944 zastihol v bavorskom Coburgu. Jeho pobočník a pravá ruka generál Peter Gančev mal vo Švajčiarsku prerokovať so zástupcami švajčiarskej vlády, s americkým, britským, československým a brazílskym zastupiteľským úradom pre Ferdinanda v novej situácii životne dôležité otázky. Švajčiarska vláda mala umožniť Ferdinandovi a jeho ľuďom vstup do krajiny a povoliť im v nej dlhodobý pobyt. S československými zástupcami mal Gančev prerokovať záležitosti osobného majetku cára v obnovenej republike, predovšetkým však otázku kaštieľa vo Svätom Antone, ktorý Ferdinand dostal do doživotného užívania svojho času práve od československej vlády. S predstaviteľmi britského veľvyslanectva mal otvoriť otázku Ferdinandovho blokovanej majetku. So zástupcami brazílskeho zastupiteľského úradu dostal Gančev za úlohu vyriešiť problém štátnej príslušnosti tých rodinných príslušníkov, ktorí z matkinej strany pochádzali z brazílskej cisárskej rodiny. A nakoniec s Američanmi ho čakalo rokovanie o bezprostrednej situácii Ferdinanda, keďže jeho majetok a miesto pobytu v Nemecku sa nachádzali v americkej okupačnej zóne. V situácii po druhej svetovej vojne bol už Ferdinandov vplyv a možnosti nulové, čomu zodpovedali aj výsledky rokovaní.

³⁹ Privatarchív Maria Haberbosch Coburg, A – Handschreiben des Zaren an M. Haberbosch, A5 – 2. 9. 1934.

⁴⁰ Archív Národného múzea Praha, f. M. Hodža, k. 1, inv. č. 49, Ferdinand M. Hodžovi z 21. 11. 1935.

⁴¹ Podrobnejšie HOLEC, Roman. Aféra coburgovského dedičstva. In BYSTRICKÝ, Valerián – ROGULOVÁ, Jaroslava (eds.). *Storočie skandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava 2008, s. 107 – 120.

svoju lojalitu, ale aj občiansku príslušnosť k teritóriu, kde trávil podstatnú časť svojho času. Štátna moc mu poskytovala adekvátny komfort a nadštandardné služby prislúchajúce oficiálnemu hosťovi.

Po naznačení vývojových možností vzťahu šľachty k novej republike sa možno zamyslieť nad jedným, z hľadiska šľachty na Slovensku pomerne prekvapujúcim zistením. Ak téma šľachty a jej využitia v národnom hnutí oscilovala v rôznych podobách ešte do konca 19. storočia, začiatkom nasledujúceho storočia stráca úplne svoj význam a slovenský zeman sa stáva buď suchou ratolesťou alebo si berie život vlastnou zbraňou ako Lutišič vo Vajanského románe *Kotlín* (1901). Aj aristokraticko-monarchistická alternatíva v podobe nádejí vkladných do následníka trónu Františka Ferdinanda a okruhu jeho priaznivcov po Sarajeve rýchlo padla.

Po roku 1918 sa však objavuje téma šľachty v slovenskom intelektuálnom diskurze prekvapujúco znovu. Román Ladislava Nádaši-Jégého *V duchu času* (1937) hovorí o niektorých životných hodnotách šľachty, ktoré by sa mohli použiť na elimináciu existujúcich sociálnych protirečení. Ide mu – paradoxne presne proti duchu času – o idealisticky motivovanú filantropiu. Román Antona Prídavka *Lámané drieky* (1938) vidí šľachtu ako vrstvu nenávidenú roľníctvom, ktoré raz spočíta svojmu grófovi všetky stáročné hriechy. Román Jozefa Cígera-Hronského *Na krížnych cestách* (1939) kriticky monitoruje morálny úpadok šľachty po roku 1918, ktorá usilujúc sa zúfalo o vlastné prežitie, šliape po svojich hodnotách.

Téma šľachty sa stáva po roku 1918 – napriek spomínanému diskurzu a niekoľkým uvedeným jednotlivcom – slepou uličkou, lebo len minimum jej predstaviteľov sa zapojilo do spoločenského a politického života nového štátu. Aj so šľachtou súvisiaca idea monarchizmu prestáva byť na Slovensku po roku 1918 témou. A to napriek štyrom zásadným okolnostiam:

1. Istý čas – na začiatku 20. rokov – ideu monarchizmu kultivovala časť slovenského katolíckeho episkopátu, presne v duchu tradičného spojenia oltára a trónu. Objektom ich úvah bol predovšetkým Cyril, mladší brat bulharského cára z rodu Coburgovcov, ktorý zvädzal zápas o stredoeurópsky coburgovský majetok s vlastným synovcom Josiášom. Obaja potenciálni dediči zaťažovali do svojho sporu aj československé štátne orgány a rôznych politikov, jednak v snahe vymaniť majetky spod súkolesia pozemkovej reformy, jednak v snahe získať výhodnejšiu pozíciu pre seba v dedičskom konaní. Cyril využil na agitáciu aj pár dní, ktoré dostal od republiky na návštevu svojich slovenských majetkov. V Spišskom Štiavniku sa stretol so spišským biskupom Jánom Vojtaššákom a snažil sa ho získať pre ideu kráľovstva a seba na tróne.⁴² Tieto myšlienky neboli biskupovi úplne nové a v súkromných kruhoch ich neraz rozvíjal. Coburgovci mu imponovali a práve Cyrila by si vedel predstaviť na slovenskom tróne. Coburgovci boli patrónmi viacerých kostolov, mali tradične dobré vzťahy so Spišskou diecézou a naivne sa predpokladalo, že veľmoci by proti nim nezakročili ako proti Habsburgovcom. Bolo zrejmé, že myšlienky monarchizmu, blízkoť Coburgovcov k Slovákom a Slovensku, ako aj neustále konfrontácie s mentálne cudzím republikanizmom mohli v radoch časti katolíckej hierarchie vyvolávať podobné ilúzie.

⁴² DIMITRIJEVIČ, Teodor. *Bič boží*. Brno 1924, s. 346 – 347.

Pritom Cyril bol ako kandidát na zodpovednú funkciu svojou nezodpovednosťou kandidátom najmenej vhodným. Jeho spôsob života a večné dlhy gigantických rozmerov boli povestné. Aj zo Slovenska pu-tovali do Sofie počas celého medzivojnového obdobia početné listy urgujúce vyplatenie dlhov a hroziace súdnymi procesmi. Ak na ne Cyril nereagoval, veritelia sa nerozpakovali osloviť samotného cára a ďalšie inštitúty a inštitúcie. Mnohí sa stále zdráhali vidieť v princovi rovnakého dlžníka ako v komkolvek inom, niečo ešte dlžníka, ktorý sa k dodržaniu svojich záväzkov dá prinútiť len rôznymi donucovacími nástrojmi. Každý vychádzal z naivnej viery a „zo samozrejmeho predpokladu, že ide o záväzky Jeho kráľovskej Výsosti, ktoré Jeho Výsost' ako člen európskeho panujúceho domu, ako aktívny generál preslávenej armády, nepo-važuje za obyčajnú dlžobu a preto sa nemôže zaradiť do komplexu ostatných dlhov...“⁴³ Vývozná a dovozná spoločnosť v Bratislave sa roku 1935 kvôli vyplateniu Cyrilových dlhov po desaťročí (!) ignorovania via-cerých urgencií obrátila na cárovho „Hofmaršala“, na bulharskú vládu i Bulharskú národnú banku a úplne nediplomaticky žiadala ich splatenie: „Dúfame, že vysoká kráľovská rodina je tak čestná ako jednoduchý ľud a zaplatí dlhy, o ktorých kvalite sa nechceme z lojalít predbežne detailne vyjadrovať... vysokí členovia vládnuceho kráľovského domu sú si zaiste najlepšie toho vedomí...“⁴⁴

2. Medzi monarchiou a republikou, ktorá vznikla na jej troskách, existovalo podstatne viac skutočných i mentálnych paralel, ako by sme na prvý pohľad boli ochotní pripustiť. Dedičstvo monarchie sa prekoná-valo ťažko a postupne, pôsobila tradičná historická zotrvačnosť a nostalgia. Stáročné tradície monarchie zakotvené v historickej pamäti nebolo možné podceňovať. Inštitút prezidenta demokratickej parlamentnej republiky prevzal mnohé symboly, atribúty, zvyklosti a rituály z čias monarchie a z inštitútu cisára. Nako-niec osobná autorita a charizma silnej osobnosti na čele štátu, s ktorým bola často stotožňovaná, pomáhala obyčajným ľuďom preklenúť obrovskú zmenu v hraniciach, politickom systéme a v štátoprávnej realite.

3. Tradičná vernosť a lojalita Slovákov voči dynastii a panovníkovi, ich vnímanie ako ochrancov viery a národa, ba jeho poslednej záštity, boli hlboko stáročiami zakódované a ani náhla demokratizácia poli-tických pomerov ich nemohla vykoreniť. Sochy síce mohli českí Sokoli vyhadzovať do vzduchu, publicisti-ka síce mohla Habsburgovcov prezentovať ako spojencov katolicizmu, na Slovensku to však pôsobilo skôr kontraproduktívne.

Podľa finskeho historika Ismo Nurmeho možno síce tvrdiť, že československá štátna ideológia a slovenská národná identita boli v kontradikcii jedného voči druhému, ale ich miera a konkrétne dôsledky tohto tvrde-nia sú veľmi ťažko doložiteľné. Dôsledkom nedostatku spoločnej historickej skúsenosti a vedomia národnej jednoty Čechov a Slovákov bola skutočnosť, že na jeseň roku 1918 lojalita voči československému štátu medzi Slovákami takmer úplne absentovala.⁴⁵ Na druhej strane hneď po prijatí martinskej Deklarácie novovzniknuté miestne slovenské národné rady aspoň formálne vyjadrovali svoju lojalitu a oddanosť novej republike.

4. Idea monarchie a Habsburgovci neboli ani zďaleka v historickej pamäti Slovákov zdiskreditovaní tak ako v Čechách. Negatívnu optiku vtláčali Česi aj Slovákom, ktorých skúsenosť s Habsburgovcami nemala

⁴³ Centralen deržaven archiv Sofia, Monarchičeski institut, f. 3k, op. 15, arch. j. 591, E. Weinfurter K. Listovi z 28. 1. 1936.

⁴⁴ Tamže, arch. j. 596. Vývožno-dovozná spoločnosť v Bratislave „Hofmaršalovi“ cára Borisa III. z 5. 6. 1935.

natoľko bezprostredný a negatívny charakter. České heslo „*Nemáme národnú dynastiu, ani šľachtu vlastnej krvi a sme teda logicky republikáni*“, nemalo na Slovensku, paradoxne, (vzhľadom na skutočnú absenciu historickej šľachty) vôbec žiadny ohlas a opodstatnenie. Obrázky Františka Jozefa si preto rodiny stále zachovávali a neraz viseli vedľa obrazu predstaviteľa nového štátu T. G. Masaryka. Napr. v Lučenci zmizli zo stien na mestskom dome obrazy Františka Jozefa (spolu s Lajosom Kossuthom a Ferencom Deákom) až v októbri 1920, a aj to až po upozorení miestnej tlače a v predvečer návštevy predsedu vlády Jana Černého. Povzdych redaktora miestnych slovenských novín, ktorého článok definitívne pomohol odstrániť symboly starého sveta, znel: „*Aj u nás v Lučenci ťažko sa lúči veľa sídc so starými maďarskými časmi. Starý Franc Jozef v zlatom ráme pod čiernym rúškom stále ešte straší v zasedacej sieni mestského domu a tiež... sa akosi nemôžu odlúčiť od Kossuthovho obrazu v predsieni úradovne p. mešťanostu. Vieme, obraz Masaryka je už dávno objednaný... a nemôže vám k srdci, mestskí páni prirásť.*“⁴⁶ Rovnako ani vnímanie dlhoročného následníka trónu Františka Ferdinanda sa nespájalo s nenávisťou, ale skôr s nenaplnenými nádejami. Karol so Zitou síce nestihli preniknúť výraznejšie do historickej pamäti, ale na druhej strane boli ešte v auguste 1918 v Bratislave vítaní spôsobom, na ktorý si už vŕšade inde museli odvyknúť.⁴⁷

Ani prvé roky republiky si nemohli poradiť s tradičnou nostalgiou a pocitom, že stabilita monarchie, šťastné a pokojné časy *belle epoque* boli v ostrom protiklade s neistotou v novom štáte, s početnými politickými a hospodárskymi problémami, deštrukciou a destabilizáciou. Nikto navyše ešte netušil, čo ľudstvo očakáva a uvedené nostalgické vnímanie na Slovensku bolo umocňované stále opakovanými tvrdeniami slovenských ľudákov, resp. slovenských autonomistov, že maďarský útlak nemal ani zďaleka rozmery, hĺbku a účinnosť útlatku českého.

Bolo pozoruhodné, že aj po vzniku vlastného štátu sa roku 1941 znovu objavila idea monarchizmu, dokonca s tým istým kandidátom na trón, umocnená spojeneckým a slovanským charakterom Bulharska, ako aj cyrilo-metodskou kresťanskou tradíciou. Pri víne sa v súvislosti s oficiálnou návštevou bulharského cára vtedy medzi intelektuálmi v Bratislave žartovne hovorilo, že možno prezident Jozef Tiso chce Cyrila, princa Preslavského, za slovenského kráľa či aspoň knieža ako protiváhu svätostefanskej korune. Tieto správy, vzhľadom na geopolitickú situáciu nereálne, unikli z prostredia slovenského vyslanectva v Berlíne v júni 1941 a uviedli maďarskú diplomaciu do stavu horúčkovitej činnosti.⁴⁸

⁴⁶ NURMI, Ismo. *Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity, 1918 – 1920. Manifestations of the National Identity of the Slovaks*. Helsinki 1999, s. 72 a nasl., s. 92 a nasl. K tomu aj MANNOVÁ, Elena. Uhorská a československá štátna idea: zmena povedomia v slovenskej spoločnosti. In MOMMSEN, Hans – KOVÁČ, Dušan – MALÍŘ, Jiří – MARKOVÁ, Michaela (eds.). *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Brno 2000, s. 87 – 95.

⁴⁶ Očista nášho Slovenska. In *Slovenský juh*, 2, č. 28 zo 14. 10. 1920. K tomu aj Predseda vlády dr. Černý a minister s plnou mocou pre správu Slovenska v Lučenci. In *Slovenský juh*, 2, č. 29 z 21. 10. 1920.

⁴⁷ „*Je to jedna z najkrajších spomienok, jeden z najúchvatnejších okamžikov, ktorý vo svojich spomienkach na zašlú monarchiu uchovávam vo svojej pamäti. Prijatie prekonalo všetky predstavy; nemožno ani opísať pocity, ktoré sme my – kráľ, deti a ja mali. Už dávno sme vedeli, že naša situácia je zúfalá a predsa – vrátili sme sa z Uhorska dokonca upokojení, nie, nie upokojení, ale predsa šťastní, pretože sme vedeli, že ľudia na nás myslia, a pretože ešte existovali tak verné mestá.*“ (GALANDAUER, Jan. Karel I. Poslední český král. Praha-Litomyšl 1998, s. 243)

⁴⁸ HOLEC, Roman. *Coburgovci a Slovensko* (v tlači); JANEK, István. Alternatíva slovenského kráľovstva v 20. storočí. In *História*, 6, č. 5, september/október 2006, s. 11 – 12.

Na záver si možno položiť otázku, prečo vlastne myšlienka monarchistického princípu nadobúdala taký význam v dobovom, nazvime to moderne, politologickom diskurze? Do roku 1914 sa, pravda, v iných reláciách uvažovať nedalo. Československo túto možnosť na báze svätováclavskej koruny dostalo, ale českí domáci politici naň rezignovali, aby zdôvodnili Slovensko ako súčasť nového štátu. Zahraničný odboj sa odvolával pri svojich legitimizačných úsilíach na západné demokracie a USA. Rezíduá monarchizmu a aristokratizmu boli paradoxne práve v podmienkach rurálneho Slovenska dostatočne silné a príťažlivé, pričom tu pôsobili isté stavovsky zakotvené mentálne dispozície. Silné a príťažlivé boli možnosťou získať už stratenú tzv. slovenskú šľachtu a predovšetkým príťažlivé pozitívnym miestom monarchie v historickej pamäti. Nepochybne mohli mať vplyv aj isté komplexy, ktoré Slováci na mape novodobých národov zrejme pociťovali, o to viac, že boli konfrontovaní práve s Čechmi. Veď už len pohľad na učebnice dejepisu musel byť frustrujúci. Objavoval sa pocit národa bez dejín. Národ bez koreňov mohol byť ľahko vyvrátený zo zeme, hrdiť sa českými koreňmi hrozilo presne tým, čo Slováci nechceli. A tak sa vyrábali, ba doslova konštruovali dejiny. A tie nadobúdali paradoxne monarchistické tradície, ktoré sa však vzhľadom na podmienky počas vojny a predovšetkým po nej, nemohli adekvátne rozvinúť. Vznikali iné tradície, skoncentrované hlavne v koncepcii plebejských dejín, v ktorej už pre šľachtu nebolo vôbec žiadne miesto.

ABSTRACT

One of Defeated. Aristocracy in Slovakia after the year 1918

Roman Holec

After the establishment of the Czechoslovak Republic aristocracy became one of the social classes that lost their political and economic influence. Behaviour of its members in the Slovak circumstances can be described by six model cases: escape and taking part in irredentism, fall between poor, social withdrawal, social openness and adaptation to the new regime, identification and service for the new regime and, finally, return after the initial escape. However, the idea of monarchism had a longer life than aristocracy itself. It was an alternative to the development of state for another 20 years.

(M. H.)

Prof. PhDr. Roman Holec, CSc.

pôsobí na Katedre slovenských dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a v Historickom ústave SAV. Zaoberá sa politickými a hospodárskymi dejinami Slovenska v druhej polovici 19. a v prvej polovici 20. storočia. Je autorom viacerých monografií vedeckého i populárno-náučného charakteru, napr. *Tragédia v Černej* (1997), *Poslední Habsburgovci a Slovensko* (2001), *Zabudnuté osudy (10 životných príbehov z novodobých slovenských dejín)* (2001), *Aristokrat v službách štátu* (2006).

4. KAPITOLA

Kontinuita a zmena: architektúra a bývanie na slovenskom vidieku v medzivojnovom období*

Juraj Podoba

Politická historiografia pokladá významné historické udalosti za kľúčové medzníky periodizácie dejín. Dramatické 20. storočie akoby potvrdzovalo platnosť tejto všeobecnej tézy minimálne pre región strednej Európy. Závažné politické udalosti, ktoré sa počas 20. storočia na území tohto regiónu a zvlášť Slovenska, resp. Československa spájajú s osudovou osmičkou doplnenou deviatkou, v desať-, dvadsaťročných časových intervaloch zásadným spôsobom menili politické a ekonomické podmienky života jeho obyvateľov. Ako však už dávnejšie konštatoval Ľubomír Lipták,¹ o tomto storočí proroci na jeho začiatku a historici na jeho konci vyslovili natoľko protichodné súdy, že nevedno, či ho treba – dnes už s časovým odstupom – vnímať ako predpolie raja alebo ako predvečer apokalypsy. Pokiaľ na túto problematiku nazeráme cez optiku každodenného života obyčajných ľudí a s použitím metodológie sociálno-historického štúdia procesov dlhého trvania, ostré hrany jednoznačných súdov a výrazných historických medzníkov sa začínajú zahmlievať. Bolo mnoho dvadsiatyh storočí. Ako postrehol aj citovaný autor, väčšinu ľudí neoslovuje ani takto definovaný výsek z toku času, ani takto definované medzníky. Aj keď ich zvyčajne akceptujú ako uholné kamene „oficiálneho výkladu dejín“, majú iné prelomové udalosti, ctené osobnosti, a teda aj iné éry, od ktorých sa odvíjajú ich vlastné životy. Ak posunieme úsilie o pochopenie dynamiky 20. storočia od „oficiálneho“ politicko-historického diskurzu šíreného médiami a vzdelávacím systémom, aj akceptujúc rôznorodosť názorov v ňom obsiahnutom, smerom k takémuto úsiliu vyjadrenom vedeckým štúdiom jednotlivých socioekonomických javov a sociokultúrnych systémov, ktoré sú vlastne podstatou Liptákových „*mnohých dvadsiatyh storočí*“, pohľad na takto definované časové úseky a výrazné medzníky sa dostáva do iného interpretačného poľa. Storočie je z hľadiska historiografie iba konvencia, ústupok nástojčivej potrebe ľudí usporiadať a sprehľadniť tok času.²

Medzivojnové obdobie vymedzené osmičkami je v spoločnosti aj v odbornej verejnosti vnímané cez spoločenské zmeny sprostredkované demokratizáciou a modernizáciou v podmienkach Československej

* Práca vznikla v rámci grantového projektu VEGA – 2/0106/08: Sociokultúrna zmena a adaptácia: transformačné procesy v súčasnej slovenskej spoločnosti.

¹ LIPTÁK, Ľubomír. *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava 1999, Kalligram, s. 9.

² LIPTÁK, ref. 1, s. 10.

republiky. Avšak mnohé spoločenské javy, ktoré determinovali slovenskú spoločnosť v uvedenom období, prenikali do nej už v 19. storočí. A mnohé javy, ktoré mali zásadný dopad na formovanie spoločnosti v druhej polovici 20. storočia a spájame ich skôr s povojnovým obdobím, korenia práve v rozporuplnej ére medzi dvoma svetovými vojnami. Na základe môjho poznania, vychádzajúceho z terénnych etnografických výskumov v prostredí slovenského vidieka, je práve tento časový úsek v rámci „dlhého 20. storočia“, a to najmä vo vidieckom prostredí, érou zániku (v sociálne a kultúrne konzervatívnejšom prostredí aspoň počiatku zániku) sociokultúrnych javov, často až so stredovekými koreňmi, charakteristickými pre agrárnu spoločnosť. Ale zároveň érou dynamizácie a postupného rozširovania fenoménov spojených s industrializáciou 19. a raného 20. storočia, ktoré v predchádzajúcich desaťročiach prenikali do konzervatívnej slovenskej spoločnosti iba ťažko, s okrajovým záberom. Je akoby rozhraním: ešte stále je časom prelínania historicky už prežitých a postupne dožívajúcich sociokultúrnych fenoménov spojených s agrárnou spoločnosťou, s fenoménmi novými, ohlasujúcimi novú industriálnu éru aj v konzervatívnom slovenskom prostredí.

Cieľom tohto textu je na príklade stavebnej kultúry a kultúry bývania na medzivojnovom slovenskom vidieku charakterizovať dynamiku zmien každodennej kultúry a spôsobu života vo vymedzenom období. Argumentácia vychádza z komparatívneho etnografického materiálu získaného dlhodobým terénnym výskumom v troch vidieckych sídlach situovaných v rôznych regiónoch Slovenska a reprezentujúcich odlišný sociálny a ekonomický model lokálnej komunity.³ Terénny výskum bol zameraný jednak na spôsob bývania obyvateľov modelových sídiel v čase konania výskumu (v druhej polovici 80. rokov 20. storočia), a jednak na rekonštrukcie dobových sociokultúrnych foriem vyskytujúcich sa v týchto vidieckych sídlach v medzivojnovom období, a to na základe výpovedí informátorov patriacich do rôznych generačných skupín a na základe dobových obrazových podkladov, a samozrejme predovšetkým na základe dochovaných objektov pochádzajúcich z tohto obdobia, resp. objektov zo starších období, keďže aj tie sú východiskom poznania spôsobu bývania v skúmanom časovom úseku. Keďže sa výskum zameriaval na charakteristiku všetkých dobových architektonických foriem nachádzajúcich sa v skúmanom teréne, získaný etnografický materiál tak odráža dva prístupy: jednak pohľad na stavebnú kultúru a spôsob bývania v časovom reze konania výskumu, a jednak pohľad na skúmanú problematiku prostredníctvom procesov dlhého trvania. Práve tento prístup umožňuje analýzu týchto dvoch komplexných sociokultúrnych fenoménov, a na jej základe charakterizáciu ambivalentných črt modernizačnej transformácie slovenského vidieka v medzivojnovom období. Priamočiaro povedané, cieľom tohto textu je pomenovať, čo prezrádza etnografický materiál z troch modelových vidieckych sídiel o perióde vymedzenej oboma osmičkami, o sociokultúrnej zmene a zároveň o kultúrnej kontinuite – teda o fenoménoch, ktoré v dobových ekonomických, sociálnych a kultúrnych podmienkach slovenského vidieka začínali na seba tvrdo narážať práve v sledova-

³ Bližšie pozri PODOBA, Juraj. *Vývoj staviteľstva a spôsobu bývania v dedinskom prostredí v 20. storočí. Etnografické aspekty štúdia kontinuitných a diskontinuitných procesov v podmienkach industrializácie krajiny a socialistickej kolektívizácie poľnohospodárstva*. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava 1993, Národopisný ústav SAV.

nom období, samozrejme s prológom modernizačných počiatkov vo veľmi zvláštnych, rozporuplných podmienkach Uhorska obdobia dualizmu. Z pohľadu výskumu každodennej kultúry a spôsobu života je možné sformulovať aj otázku, ako toto obdobie kontinuovalo predchádzajúci vývoj a ako ovplyvnilo vývoj v nasledujúcich desaťročiach – čo je zrejme už téma pre inak zameraný príspevok. Zároveň analýza smeruje k demonštrácii odlišných mechanizmov a odlišnej dynamiky a charakteru zmien sociokultúrnych javov v mikrosociálnej rovine v porovnaní so zlomovými politickými udalosťami, ktoré vymedzujú dôležité etapy politického vývoja spoločnosti.

V súvislosti s posledne zmienanou ambíciou tejto štúdie by som chcel upozorniť na tri dominujúce prístupy k interpretácii dejín 20. storočia, ktoré sú pozadím ich zjednodušeného chápania:

- periodizácia dejín na základe významných (často zlomových) politických udalostí,
- interpretácia z pohľadu (často pomyslených) víťazov,⁴
- prístup k interpretácii dejín 20. storočia ako dejín pokroku, ktorý korení v unilineárnej interpretácii civilizačného rozvoja.⁵

Ako interpretačnú alternatívu by som chcel ponúknuť pohľad, ktorý ide pomimo tohto typu interpretácie. Číže nepolemizuje s ňou – ťažko je možné spochybníť dôležitosť významných politických medzníkov pre socioekonomický a sociokultúrny vývoj, tak ako je samozrejmé, že charakter spoločnosti formujú predovšetkým politickí víťazi. Aj keď – ako zjavne demonštruje dynamika a charakter ekonomických a spoločenských zmien po roku 1948 v ich vyústení v spoločnostiach tzv. reálne existujúceho socializmu, reálny výsledok takéhoto (de)formovania sa zvyčajne príkro odlišuje od ideologicky postulovaných cieľov politických víťazov. Skôr to bude iný pohľad na interpretáciu 20. storočia; bude alternatívnym pohľadom k interpretácii vývoja kultúry, akceptujúceho tri vyššie uvedené dominantné prístupy. Takže odlišným spôsobom stavia zrkadlo pred tvár spoločnosti, aj tej z obdobia rokov 1918 – 1938.

Kryštalizácia výtvarného výrazu lokálnych a regionálnych kultúrnych foriem bola výsledkom podvedomej alebo úmyselnej imitácie zdedenej formy. Ako konštatuje etnologička Oľga Danglová, pre regionálne roľnícke kultúry bolo príznačné potvrdzovanie vlastných lokálnych a regionálnych foriem⁶. Pod dlhodobým vplyvom dôsledkov modernizácie spojenej s industrializáciou a urbanizáciou si dnes už ani nedokážeme predstaviť tradovanie bez medzigeneračnej kvalitatívnej zmeny. Bez poznania sociálnych stránok života nás bude udivovať, že sa nemenili ani nároky na zariadenie domu, na kvalitu využívania jednotlivých miestností. Bol to dôsledok jednak obmedzených ekonomických možností a v priebehu 19. storočia aj pauperizačných procesov, jednak rezignácie na inovačné možnosti. Etnograf Jiří Langer

⁴ Ak dnes už s odstupom nazeráme na turbulentné dejiny 20. storočia, a to najmä z pohľadu občana, „človeka z ulice“, odpoveď na otázku ohľadom „víťazov“ a „porazených“ sa môže často javiť ako veľmi problematická a často má trpkú príchuť.

⁵ Unilineárna interpretácia spoločenského, kultúrneho a celkového civilizačného rozvoja je pozostatkom dedičstva ťažiaceho (nielen) súčasné slovenské spoločenskovedné myslenie, ktoré korení v pozitivistickje vede 19. storočia, ako aj absencie podmienok pre rozvoj moderných sociálnych vied v 20. storočí. Bližšie k problematike unilinearity vo vedeckom myslení pozri napr. LAYTON, Robert. *An introduction to the theory in anthropology*. Cambridge 1997, Cambridge University Press, s. 241.

⁶ DANGLOVÁ, Oľga. Etnicita v materiálnych a estetických znakoch. In KREKOVIC, Eduard (ed.). *Etnos a materiálna kultúra*. Bratislava 2000, Stimul, s. 40 – 54.

zdôrazňuje všeobecnejšie platné konštatovanie, že prvá vlna uplatňovania vyšších nárokov na životný štandard prichádza v súvislosti s procesom sociálnej emancipácie. Motiváciou je vedomé úsilie vyrovnáť sa sociálnym vzorom, ktoré sa šíri v dôsledku sociálnej diferenciacie. Akonáhle sa rozbehol inovačný proces, príslušná tradícia spela k svojmu zániku. Vývoj jednotlivých predindustriálnych regionálnych roľníckych kultúr v dôsledku inovácií vykazoval značnú nepravidelnosť. V záverečnej etape existencie stavebnej tradície do nej zasahovalo uplatňovanie štátnych noriem a profesionalizácia odborne školených remeselníkov⁷. Modernizácia dualistického Uhorska napriek svojej rozporuplnosti umožnila sociálnu emancipáciu tak celého nepriviligovaného roľníckeho stavu, ako aj už skutočnú individuálnu emancipáciu jednotlivca – na pozadí prehlbujúcej sa sociálnej diferenciacie. Medzivojnové obdobie tieto procesy prehlbilo a dynamizovalo, čím v konečnom dôsledku nasmerovalo lokálne a regionálne formy materiálnej kultúry z predindustriálneho obdobia k ich definitívnemu zániku. Ambivalentný charakter dvadsaťročia vymedzeného osmičkami vyjadruje práve pozícia Danglova a Langerom postulovaných charakteristík tradičnej stavebnej kultúry vo vzťahu k dynamizujúcemu sa inovačnému procesu tohto obdobia. Ešte stále platila sociálnou kontrolou regulovaná snaha o kolektívne potvrdzovanie lokálnych a regionálnych kultúrnych foriem, ale už vo veľmi oslabenej podobe. A inovačný proces bol v tomto období už natoľko dynamický, že zánik stavebných foriem z predindustriálneho obdobia sa zdal byť už zdanlivo bezalternatívny. Ale stále akoby osvedčené kultúrne formy, napriek masívnemu prenikaniu moderných stavebných technológií, nových estetických predstáv a zvyšujúcich sa nárokov na komfort bývania, boli prítomné v predstavách stavebníkov aj stavebných remeselníkov – realizátorov stavieb a zotrvačnosťou kultúrneho konzervativizmu kontinuuovali osvedčené formy, alebo aspoň určité prvky z predindustriálneho obdobia.

Prvé zmeny vedúce k zániku regionálneho typu tradičného roľníckeho obydľia súvisia s inováciami, ktoré sa v závislosti od miestnych podmienok realizovali od druhej polovice 19. storočia. Súviseli s prehlbovaním dvoch protikladných spoločenských procesov, ktoré narušili kultúrnu stabilitu rurálnych oblastí Horného Uhorska. Prehlbuje sa proces pauperizácie a proletarizácie roľníckych vrstiev. Príbúdajú obydľia pôvodne najchudobnejších roľníkov a domkárov s redukovanou dispozíciou, t. j. dvojdielne s jednou obytnou miestnosťou. V silne proletarizovaných sociálnych prostrediach/sociálnych vrstvách sa stáva pravidlom prestavba komôr a maštali na obytné priestory. V priebehu 19. storočia sa menila nielen typová skladba domov, ale aj proporcie a funkčnosť starších typov. V dôsledku modernizácií, meniacich funkčnosť priestorov, sa predovšetkým v ekonomicky a sociálne rozvinutejšom prostredí zvyšoval komfort bývania. U rovnakých sociálnych vrstiev v sociálnych prostrediach rovnakého typu historicky narastala miera uspokojovania rezidenčných potrieb, a proti tejto tendencii pôsobila pauperizačná tendencia, ktorá túto mieru opäť tlačila k najnižším hodnotám.⁸ Nerovnomernosť vývoja týchto vzťahov reprezentujú regionálne zvláštnosti vo vernakulárnej architektúre a prehlbujú jej rozmanitosť v poslednom štádiu existencie.

⁷ LANGER, Jiří. *Co mohou prozradit lidové stavby. Lidové stavební tradice v severozápadních Karpatech a jejich kulturní funkce*. Rožnov pod Radhoštěm 1997, s. 57.

⁸ LANGER, Jiří. Proletarizace horských agrárních oblastí na východní Moravě a její důsledky ve způsobu života. In *Český lid*, 1984, č. 4, s. 206.

tencie. Sformovaný typ sa začal spočiatku veľmi plynule meniť prostredníctvom obohacovania novými prvkami. Táto plynulosť bola spôsobená kultúrne kontinuálnym charakterom technických, architektonických a dekoratívnych prvkov inovačne obohacujúcich historicky sformovaný domový typ, takže zmeny zrealizované v tejto vývojovej fáze nevybočovali z hraníc typologických kvalitatívnych znakov tradičnej stavebnej kultúry na slovenskom vidieku. Vytvorila sa tak najmladšia vrstva v rámci stavebnej kultúry vidieka agrárneho obdobia, ktorú môžeme označiť ako mladšie formy roľníckeho domu, alebo vernakulárnej vidieckej architektúry.

Práve presadenie sa mladších foriem vernakulárnej vidieckej architektúry v celkovom stavebnom vývoji vidieka bolo prejavom spoločenských zmien, odrážajúcich sa v jeho stavebnom charaktere. Tieto domové formy sú už symptómom narušenia tradičného regionálneho stavebného typu (normy) a znamenajú síce postupný, ale prakticky permanentný prísun inovácií a s ním súvisiaci permanentný proces narušania architektonicky, výtvarne aj dispozične stabilných domových foriem. V tomto období sa začínajú výrazne prejavovať rozdielne možnosti jednotlivých stavebníkov, spôsobené zmenami v sociálnej štruktúre, súvisiacich so sociálnou emancipáciou roľníckeho stavu v druhej polovici 19. storočia, vysťahovalectvom, možnosťami, ktoré priniesli počiatky industrializácie a pod., čo sa odrazilo v použití stavebného materiálu, v kvalite remeselnej práce, vo formálnych prvkoch, v domovej dispozícii. Každá nová domová forma, vznikajúca od tohto vývojového predelu, bola už prejavom sociálnej prestíže jej majiteľa v lokálnom spoločenstve. Znakovosť prestíže sa viazala väčšinou na isté inovácie, často už módnego charakteru, ktoré sa chápali ako prejav novej, vyššej kvality života, či vyššieho statusu majiteľa a jeho rodiny. Mohlo ísť tak o technické a technologické inovácie, ako aj o silnejší vplyv dekorativizmu s charakterom slohového eklekticismu, ktorý sa uplatňoval hlavne na štítoch a fasádach obydlí vidiečanov.

Charakterizované protikladné spoločenské procesy druhej polovice 19. storočia sa v priebehu prvej tretiny 20. storočia prehlbovali a špecifickým spôsobom sa odrazili v charaktere mladších foriem tradičnej vidieckej architektúry⁹. Popri uvedených inováciách, smerujúcich k vyššej kvalite architektúry, zvyšovaniu dekoratívnosti a k vyššiemu štandardu bývania, pauperizačné tendencie umožňovali aj súbežný opačný vývoj. Rozšírenie znalosti stavebných remesiel aj medzi roľníkov a robotníkov viedlo k úpadku kvality tesárskej, stolárskej a murárskej práce. Aj u murovaných novostavieb sa od začiatku 20. storočia stabilizuje redukovaná domová dispozícia ako obydlie určitých (nižších) sociálnych skupín. Podobný vývoj bol charakteristický aj pre hospodárske stavby, pri ktorých sa prechodne objavujú fenomény, vlastné veľmi vzdialeným regionálnym kultúram. V izolovaných, kultúrne konzervatívnych (mikro)regiónoch prevažne horských oblastí Slovenska sa ešte v priebehu 20. rokov 20. storočia (čiže počas približne prvej polovice medzivojnového obdobia) stavali obytné aj hospodárske stavby, ktoré typologicky zodpovedali pôvodnej tradičnej stavebnej kultúre konkrétneho regiónu (typologicky zaraditeľné do druhej polovice 18. storočia a prvej polovice 19. storočia).¹⁰

⁹Viac k tejto problematike pozri PODOBA, Juraj. Modernizácia na prelome storočí: Kultúrna zmena ako faktor rozvoja a súčasne zánik tradičnej rurálnej architektúry. In Slovenský národopis, 2001, roč. 49, č. 1, s. 65 – 75.

Kvalitatívna zmena charakteru modernizačného procesu medzivojnového obdobia sa približne od prelomu 20. a 30. rokov začína výraznejšie prejavovať aj v zástavbe vidieckych sídiel. Kontúry modernizácie sú jasnejšie: mladšie formy tradičnej vidieckej architektúry nahradila nová, kvalitatívne odlišná skupina stavieb. Charakterizuje ju typologická (genetická) príbuznosť s mladšími formami, odlišnosti sú však natoľko závažné, že ju už nemožno považovať za integrálnu súčasť tradičnej stavebnej kultúry. Tieto stavebné formy zväčša v modifikovanej podobe kontinuujú niektoré tradičné architektonické prvky a riešenia. Na druhej strane však tradíciu popierajú zásadným spôsobom¹¹. Prejavilo sa to predovšetkým v takmer výlučnom používaní nehorľavých stavebných materiálov, ktoré už zväčša nepochádzajú z lokálnych zdrojov, a nových stavebných technológií. Menia sa niektoré architektonické formálne prvky, ktoré boli typické pre architektúru určitého regiónu (napr. tvar strechy a štítu, orientácia stavby, proporčnosť hmôt a pod.). Mizne okázala dekoratívnosť mladších foriem i skromná a prirodzená dekoratívnosť archaickejších stavieb, mení sa farebnosť stien. Nastáva modernizácia vykurovacieho zariadenia i ďalšie inovácie, ktoré zásadným spôsobom ovplyvnili kultúru bývania (presvetlenosť priestorov, drevené dlážky vo všetkých domových priestoroch a pod.). Na druhej strane ale v modifikovanej podobe kontinuujú základné princípy proporčnosti hmoty tradičných roľníckych obytných a hospodárskych stavieb a tvorby dispozičných riešení i základných formálnych znakov. Aj u tejto skupiny stavieb sa objavuje vnútorná rozporuplnosť vývoja realizovaných architektúr, ale už takmer výlučne iba v závislosti od sociálnej diferenciácie (najmä protikladné tendencie dispozičného rozvoja a dispozičnej redukcie). Predovšetkým u bohatších roľníkov, v nížinných oblastiach s vysokou kvalitou bonity pôdy, v regiónoch s vysokou mierou vystažovalactva do zámoria a u početne sa rozširujúcej vrstvy zamestnancov a železničiarov prevládla forma výstavby „na kľúč“. Aj tento spôsob výstavby pomáhal pri presadzovaní veľkého množstva indiferentných stavebno-architektonických prvkov, ktoré výrazne posilnili unifikačné tendencie, objavujúce sa už od prelomu storočí. Presadzovanie unifikačných procesov v stavebnej kultúre vidieka nakoniec viedlo k likvidácii regionálnej kultúrnej osobitosti. Domový typ, ktorý vznikol modifikáciou trojdielneho roľníckeho domu so štítovou orientáciou, sa od 30. rokov rozšíril na celom území severného Slovenska. Lokálne špecifiká sa prejavujú iba prevahou jedného z jeho variantov alebo širším uplatnením určitých architektonických detailov. Sociálne špecifiká sa prejavujú predovšetkým variováním dispozičného riešenia na báze tradičného trojdielneho trojpriestorového roľníckeho domu. U nižších sociálnych vrstiev jeho redukovanej formy, u vyšších sociálnych vrstiev rozvíjaním trojdielnej dispoziície smerujúcej k trom teplým a čistým obytným miestnostiam. V južnej, podunajskej časti Slovenska sa unifikačné tendencie presadili dôslednejšie. Tunajšie domy z medzivojnového obdobia a zo 40. rokov sú redukovaným, na dedinu pre-

¹⁰ Toto časové zaradenie vyplýva z datovania domov, ktoré sa mi podarilo zistiť počas výskumu troch modelových vidieckych sídiel. Najstaršie datovanie bolo zo 70. rokov 18. storočia z obce v horskom prostredí rozhrania stredného a východného Slovenska. Naopak, v nížinnej obci na západnom Slovensku boli aj najstaršie domy bohatých roľníkov natoľko prestavané, že pôvodné datovanie už v objektoch nebolo identifikovateľné. Typologicky ale ide o stavby charakteristické pre regionálne roľnícke kultúry obdobia skoršieho novoveku.

¹¹ Viac k tejto problematike pozri PODOBA, Juraj. Modifikácie modelu tradičného obydlija slovenskej dediny v 20. storočí. In Slovenský národopis, 1987, roč. 35, č. 1, s. 72 – 90.

neseným typom malomestského (predmestského) domu so zjavnými genetickými väzbami k rozvinutej hákovitej forme tradičného nížinného domu bohatých sedliakov. Miera indierentných znakov je pritom vyššia ako u modifikovaného typu, realizovaného v karpatskej časti Slovenska.

Stavebná kultúra a spôsob bývania v modelových vidieckych sídlach potvrdzujú ambivalentný charakter obdobia vymedzeného oboma osmičkami. Miera ambivalentnosti odráža charakter sociokultúrnych zmien, ktoré sa odohrávali v mikrosociálnej rovine vtedajšej slovenskej, resp. československej spoločnosti. Je to viditeľné tak v komparácii vidieckych sídiel situovaných v rôznych regiónoch, čiže v iných geografických, environmentálnych aj ekonomických podmienkach, ako aj v rámci jedného sídla alebo mikreregiónu z pohľadu sociálnej stratifikácie lokálnej komunity. Túto mieru je možné sledovať na jednotlivých fenoménoch: od stavebného materiálu, cez používané technológie, formotvorné architektonické prvky až po dekoratívne detaily.

Jedným zo znakov odklonu od všeobecne dodržiavanej nutnosti akceptácie (potvrdzovania) lokálnych/regionálnych kultúrnych foriem v medzivojnovom období je zánik regionálnych foriem roľníckeho domu, tak ako ich poznáme z etnografického materiálu ešte z posledných desaťročí 19. storočia.¹² Opäť išlo o dovŕšenie pozvoľného procesu, ktorý sa začal počas neskorého 19. storočia a je spojený s tzv. mladšími formami tradičného roľníckeho domu. Záväznosť (kánón) lokálnej formy roľníckeho domu sa začal spočiatku uvoľňovať v dekoratívnych a formotvorných (výtvarných) prvkoch (tvar štítu, dekoratívna úprava štítu, dekoratívna úprava fasády domu a pod.). Počas 30. rokov 20. storočia sa završil proces ústupu od regionálneho typu roľníckeho domu smerom k unifikácii obydlija obyvateľov slovenského vidieka. Vytvára sa niekoľko nadregionálnych typov vidieckeho domu, ktoré sú charakteristické pre širšie oblasti. Odlišnosti sa prejavujú predovšetkým v porovnaní severných a južných oblastí krajiny, ako aj v porovnaní ekonomicky rozvinutých oblastí v blízkosti inovačných centier a marginálnych izolovaných regiónov.

Z hľadiska fenoménov kultúrnej stability a zmeny popri zániku regionálnych foriem roľníckeho domu predstavujú 30. roky aj zlom v prítomnosti medzigeneračnej kvalitatívnej zmeny, ktorá je v kultúrne konzervatívnych agrárnych spoločnostiach iba veľmi okrajovým fenoménom. Veľmi úzko súvisí s výraznejším prenikaním módných vplyvov aj do každodennej kultúry rurálnych spoločností; zrejme práve počas medzivojnového obdobia masívnejšie prenikal z meštianskej spoločnosti aj do vidieckeho prostredia postoj, ktorý spája módnosť s modernosťou (alebo naopak). Medzigeneračná kvalitatívna zmena sa stala jedným z najcharakteristickejších znakov socialistickej prestavby slovenskej dediny od prelomu 40. a 50. rokov 20. storočia, kedy vlastne môžeme hovoriť o sociálnou kontrolou vynucovanou záväznosťou akceptácie výstavby momentálne módného stavebného typu konkrétnou generačnou skupinou stavebníkov. Aj keď počiatky tohto javu môžeme pozorovať u tzv. mladších foriem roľníckeho domu od druhej polovice 19. storočia, práve od 30. rokov je tento fenomén trvalo prítomný v stavebnej kultúre slovenského vidieka. Ambivalentný charakter analyzovaného časového úseku naopak potvrdzuje, že na rozdiel od po-

¹² Viac k tejto problematike pozri PODOBA, Juraj. Medzi tradíciou a nivelizáciou: zánik regionálneho domového typu. In *Etnologické rozpravy*, 1997, č. 1 – 2, s. 41 – 56.

vovnovej situácie nejde o radikálnu zmenu prostredníctvom v každej generačnej skupine sa opakujúcej orientácie na nový, módný stavebný typ, ale v porovnaní so staršími obdobiami o masívny prisun inovácií (čo bolo v lokálnych spoločenstvách nepochybne vnímané cez fenomén módnosti a modernosti), pričom ale nové stavebné typy z medzivojnového obdobia boli ešte stále formované (kultivované) istou mierou kultúrnej kontinuity.

Z pohľadu analýzy skúmanej problematiky je toto obdobie rozporuplné: stále kontinuuje viaceré charakteristické znaky stavebných foriem predindustriálneho obdobia, a zároveň je ich popretím, ukončením niekoľkostoročného vývoja vernakulárnej architektúry. Prináša zásadnú modernizáciu v stavebných materiáloch a technológiách, ale zároveň ešte stále kontinuuje aj tradičné technológie. Modernizácia prináša skoro úplný odklon k nehorľavým stavebným materiálom, a teda aj k novým stavebným technológiám; ale aj tu sa prejavuje ambivalentnosť medzivojnového obdobia. Stráca sa previazanosť s lokálnymi zdrojmi, a to dvojakým spôsobom. Novými modernými technológiami (betón, hönebigový strop a pod.), resp. známymi materiálmi a technológiami, ktoré boli v predindustriálnom období pre roľnícke vrstvy nedostupné (pálená tehla a škridla a pod.). A/alebo uplatňovaním technológií zo vzdialených regiónov (používanie nepálenej tehly v oblastiach, kde sa pôvodne ako stavebný materiál používalo výlučne drevo, príp. zriedkavo kameň). Príťažlivosť nových materiálov, nedostatočná skúsenosť s ich používaním však prinášala aj negatívne dôsledky (napr. maštale z liateho betónu a pod.).¹³ V 20. rokoch ešte doznieva dekorativizmus mladších foriem, 30. roky sú obdobím ústupu dekorativizmu a predznamenávajú fádnosť architektonických foriem socialistického obdobia. V transformovanej podobe toto obdobie kontinuuje formotvorné prvky charakteristické pre regionálne formy roľníckeho domu, ale zároveň prináša zánik regionálnych domových typov a vytváranie nadregionálnych foriem vidieckeho domu. Ústup dekorativizmu je elimináciou reprezentatívnych znakov domu vyjadrených dekoratívnymi prvkami, ale zároveň práve počas tohto obdobia sa prejavy reprezentácie sociálneho statusu v stavebnej kultúre vidieka rozširujú na celé územie Slovenska a zároveň sa tieto funkcie stabilizujú, aby sa neskôr rozvinuli do opulentných foriem konzumácie priestoru počas neskorého socializmu. Všeobecnými sa stávajú technologické zmeny nesené „plazivou“ modernizáciou obdobia uhorského dualizmu, smerujúce k zvýšeniu hygieny bývania a celkového štandardu bývania (drevené dlážky, zväčšovanie okenných otvorov a presvetlenie priestorov), zvyšuje sa tepelný blahobyť. Ale zároveň sa prehlbujú sociálne rozpory, posilňuje sa výskyt redukovaných dispozičných foriem aj na novostavbách stavaných už novými technológiami. V období rokov 1918 – 1938, resp. v 30. a 40. rokoch akoby sa zrážalo „dlhé 19. storočie“ s „dlhým 20. storočím“ – čo je jedným zo znakov ambivalentnej, nevyhranenej modernizácie „postuhorského“ Slovenska. Aspoň tak sa spoločenské procesy reflektujú v stavebnom vývoji slovenského vidieka.

Z hľadiska charakteru procesov dlhého trvania, tak ako sa prejavovali v stavebnej kultúre a kultúre bývania slovenského vidieka počas „dlhého 20. storočia“, sa obe osmičky javia ako nevhodné pre vyme-

¹³ Veľmi často išlo v takýchto prípadoch skôr o nátlak poisťovne.

dzenie dlhodobých sociokultúrnych procesov, resp. ich periodizácie. Z pohľadu histórie každodennosti je ich „osudovosť“, ktorá je v politických dejinách strednej Európy nespochybniteľná, iba akademickým konštruktom. Etnografický materiál nepriňaša dôkazy o tom, že dynamika procesov odohrávajúcich sa v každodennom živote jej obyvateľov bezprostredne kopíruje významné historické medzníky meniace politickú mapu sveta. Analýza dát z oblasti stavebnej kultúry a kultúry bývania naznačila, že za medzník možno považovať prelom storočí, resp. 90. roky 19. storočia, počas 20. rokov 20. storočia toto obdobie doznieva. Dôležitú modernizačnú zmenu prinášajú 30. roky, pričom nasledujúce desaťročie je ich pokračovaním. Napriek zásadnému politickému a ekonomickému zlomu s dôsledkami v radikálnej zmene sociálnej štruktúry a sociálnych vzťahov, ktoré priniesol komunistický modernizačný model, stavebné formy koreniace v 30. rokoch sa v mierne modifikovaných variantoch menšinovo realizovali v niektorých regiónoch severného Slovenska až do neskorých 60. rokov, resp. do začiatku 70. rokov popri módnych stavebných formách, ktoré sa stali dominantnými v období budovania socialistickej dediny a do stavebnej kultúry vidieka vniesli radikálny rozchod s kultúrnou kontinuitou. Tento fakt naznačuje, že v skromnejších podhorských podmienkach, kde až do neskorých 60. rokov doznieva súkromné poľnohospodárstvo¹⁴, modernizované stavebné formy z 30. rokov predstavovali na niekoľko desaťročí pre slovenského vidiečana prijateľný kompromis medzi doznievaním stavebných tradícií roľníckeho domu a technologických a architektonických inovácií, prinášajúcich plynulou modernizáciu. Zároveň je dôležité zdôrazniť, že aj tieto časové medzníky sú veľmi nejasne vymedziteľnými rozhraniami; ide skôr o metodickú pomôcku (doslova „barličku“), možno danú viac konvenciou historických vied, všetky dostupné poznatky nevyhnutne zaradiť podľa princípu periodizácie, než o reálne poznatky (dáta) získané kvalitatívnym sociálnym výskumom. Štúdium procesov dlhého trvania a komparatívna metóda veľmi zrozumiteľne upozorňujú na fakt nerovnomernosti sociokultúrneho vývoja a na vzájomné prelínanie sa sociokultúrnych fenoménov z rôznych časových období, resp. odlišného civilizačného charakteru a pôvodu¹⁵.

Na oboch sledovaných sociokultúrnych fenoménoch sa zreteľne odráža ambivalentný charakter medzivojnového obdobia. Je potvrdením zásadného modernizačného prínosu, ale ešte stále v rámci širokej akceptácie kultúrnej kontinuity. Táto kontinuita v rámci daných možností zaručovala akceptáciu reálnych potrieb slovenského vidiečana, príslušníka neskorooragrárnej spoločnosti, a ešte stále reflektovala aj klimatické, environmentálne a socioekonomické podmienky, ktoré rámcovali jeho život. Zároveň sa v tomto období upevnili vnútorné rozpory slovenského vidieka, ktoré od neskorých 40. rokov 20. storočia riešili aktuálni politickí víťazi násilným, netrpezlivým presadzovaním komunistického modernizačného modelu. Dôsledky presadenia tohto modelu sa v oblasti stavebnej kultúry prejavili zásadným prerušením kultúrnej kontinuity, v oblasti spôsobu bývania naopak jej petrifikovaním. To je však už námet pre inú štúdiu.

¹⁴Niektoré horské obce, resp. obce s roztrateným osídlením boli kolektivizované až v priebehu 70. rokov 20. storočia, čím sa v podstate definitívne ukončila kontinuita rodinných maloroľníckych hospodárstiev na slovenskom vidieku.

¹⁵Problémom mojej argumentácie je limitujúci fakt, že sa môžem opierať iba o vlastné terénne výskumy, resp. o etnografický materiál získaný týmito výskumami. Žiaľ, iné porovnateľné výskumy každodennej kultúry takéhoto charakteru a rozsahu v kontexte sociálnych a historických vied na Slovensku z obdobia 20. storočia neexistujú.

ABSTRACT

Continuity and Change: Architecture and Housing in the Slovak Countryside in the Inter-war Period

Juraj Podoba

The paper focuses the inter-war period from the perspective of *longue durée* processes study. For the analysis, the author uses ethnographic data concerning architecture and housing in three Slovak rural settlements.

The paper aims to discuss the periodicity of the 20th century history, based on the important political events. Ethnographic data from the inter-war Slovak countryside emphasizes ambiguity of this period. The key argument is the statement, that dynamism of the processes in the microsocial structures, concerning everyday culture of the ordinary people, has different character and different impact than the processes on the macrosocial level.

PhDr. Juraj Podoba, CSc.

Etnograf a sociálny antropológ, samostatný vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV a odborný asistent Ústavu sociálnej antropológie FSEV UK. Je absolventom Katedry histórie a etnografie strední, juhovýchodní a východní Evropy Filozofickej fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brne, internú ašpirantúru absolvoval v Národopisnom ústave SAV. V rokoch 1994 – 1995 bol *visiting fellow* na University of Cambridge, Faculty of Social and Political Sciences. Externe prednášal na univerzitách v Zürichu, Bazileji a Viedni, na Univerzite Komenského, Slovenskej technickej univerzite, Vysokej škole zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety a vo Výberovom vzdelávacom spolku v Bratislave. V rokoch 2000 – 2008 bol poverený vedením Seminára doktorandov Ústavu etnológie SAV. Je autorom niekoľkých desiatok vedeckých štúdií a odborných článkov, spolueditorom dvoch zborníkov, spoluautorom 18 knižných publikácií, ako sú napr. *Bratislava/nahlas* (1987), *Dilemmas of Transition: The Environment, Democracy and Economic Reform in East Central Europe* (1998), *Divided Europeans: Understanding Ethnicities in Conflict* (1999), *Studying Peoples in People's Democracies. Socialist Era Anthropology in East-Central Europe* (2005), *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít* (2009).

Technický pokrok v slovenských domácnostiach v medzivojnovom období*

Miroslav Sabol

Život na Slovensku po roku 1918 bol citelne poznamenaný vlnou modernizácie, ktorá ho približovala k vtedajšiemu civilizačnému vzorcu – k západnej Európe. Táto vlna, trvajúca od konca 19. storočia, zasiahla celú krajinu i spoločnosť, hoci na rôznom stupni a rozličným spôsobom. Modernizácia a prínos moderného priemyslu sa v rôznych oblastiach života slovenskej spoločnosti prejavovali len pomalými krokmi. Na začiatku storočia to bolo výstavbou železníc, ciest, výrobných objektov, budov, meliorácií, ale aj v podobe sústavy zákonov, inštitúcií, úradov či vzdelávacieho systému. Slovenské rodiny veľmi opatrne pristupovali k moderným technickým inováciám a vonkajším vplyvom, ktoré by rôznou formou menili stereotyp ich života a technika len postupne prenikala do ich domácností. Spoločného menovateľa technického pokroku v slovenských domácnostiach a celej materiálnej stránky života spoločnosti v rokoch medzi dvoma svetovými vojnami predstavovalo urýchlenie a dokončenie procesu elektrifikácie, ktorý prebiehal od konca 19. storočia. Dosiahnutý stupeň elektrifikácie patril k hlavným kritériám úrovne technického rozvoja domácností. V širších súvislostiach sa dosiahnutý stupeň technického pokroku v tomto odvetví javí zároveň aj ako jedno z kľúčových kritérií modernizácie a vyššej životnej a kultúrnej úrovne v mestách i na vidieku.

Do vzniku Československej republiky (ČSR) podiel obcí Slovenska zásobených elektrickou energiou neprekročil 2,2 %. V 385 centrálach, z ktorých len asi 80 možno nazvať elektrárňami v dnešnom zmysle slova, bolo zásobovaných elektrickou energiou približne 14 % obyvateľov. Do styku s elektrickou energiou ako novým druhom pohonu do roku 1918 prišlo len 1 600 domácností. Na konci 19. storočia stálo v popredí elektrifikačného procesu východné Slovensko, kde bolo sústredené baníctvo a hutníctvo, ale aj počas trvania Uhorska dynamicky sa rozvíjajúce regióny Gemer a Novohrad. Na stredné a západné Slovensko začala elektrifikácia prenikať v prvých rokoch 20. storočia na pozadí rozvoja strojárkeho, textilného a chemického priemyslu, ktorý tu prevládal. V tomto období môžeme hovoriť len o lokálnej fáze dodávania elektrickej energie do domácností. Tie boli zásobované elektrinou od rôznych súkromných

firiem – mlynov, cukrovarov a píl, ktoré mali vlastné výrobné elektrickej energie a prebytočnú energiu dodávali do miest a obcí. Regionálna fáza elektrifikácie naše územie zasiahla až v novom štáte.¹

Vo vyspelých európskych krajinách sa regionálna fáza elektrifikácie rozvinula už v poslednom období pred prvou svetovou vojnou. V našich podmienkach môžeme prechod od lokálnej fázy elektrifikácie k regionálnej vo väčšom meradle sledovať až od polovice 20. rokov 20. storočia. Prvými elektrárenskými podnikmi na našom území, ktorých aktivity presiahli lokálny charakter už pred rokom 1918, boli Hlohovecká elektráreň, mestská elektráreň v Košiciach a v Bratislave. Regionálny charakter elektrifikácie sa prejavil postupným elektrifikovaním obcí v okolí miest, kde sa mohli skôr vytvoriť ekonomické podmienky na postavenie elektrárne. Rozhodujúci bol pritom investičný kapitál, ktorý vedeli ponúknuť bohatšie mestá, podnikatelia alebo banky. Podľa podnikových a štatistických údajov v roku 1922 bolo na Slovensku elektrifikovaných 167 miest a obcí. Prvé boli na našom území elektrifikované Kropachy, a to ešte v roku 1897. Využívali vedenie s napätím 3 x 300 V.² Prvé obce v prímestskej oblasti napojil elektrárenský podnik mesta Prešov. Tunajšia Prešovská elektroosvetľovacia a prenosová účtovná spoločnosť elektrifikovala roku 1916 obce Šarišské Lúky, Lubotice, Solivar, Šváby.³

Slovenský konzument bol v tomto období, ale aj počas celého medzivojnového obdobia značne konzervatívny v prístupe k využívaniu elektriny. V domácnostiach po prvej svetovej vojne sa využívali prakticky len elektrické žiarovky. Iné elektrické zariadenia sa fakticky ani nemohli využívať, pretože tu bola značná nejednotnosť v technických parametroch. Elektrický prúd sa do sietí dodával v rôznych napäťových hladinách od 120 V do 330 V s kmitočtom od 40 Hz do 50 Hz. Práve táto diferencovanosť zabraňovala modernizácii a využívaniu elektrotechnických prístrojov a zariadení v našich domácnostiach.⁴

Zlom v elektrifikačnom procese nastal vznikom ČSR. V rámci Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska v Bratislave sa v roku 1918 vytvoril vládny referát ministerstva verejných prác pod vedením vládneho radcu Ing. Štefana Janšáka. Na jeho pôde vzniklo oddelenie elektrifikácie vedené Ing. Karolom Ambrozom, ktoré usmerňovalo a organizovalo ďalší rozvoj elektrifikácie Slovenska. Do postupu elektrifikácie v rámci vlastnej agitácie zasahovali aj politické strany zastúpené v parlamente, ktoré mali rôzny vzťah k celoplošnej elektrifikácii. Stúpcami elektrifikácie s dominantným štátnym riadením boli českí národní socialisti a sociálni demokrati. Systematickú elektrifikáciu vyzdvihovali ako pokus o plánovité hospodárstvo, v ktorom nie je prvoradý zisk, ale dostupnosť elektrickej energie pre široké vrstvy obyvateľstva. Poslanci liberálnej časti mali výhrady proti právomociam štátu v elektrárnenstve. Zásadným odporcom systematickej elektrifikácie boli strany nemeckej menšiny. Ich zástupcovia chápali elektrifikáciu

¹ Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA č. 2/71182/27: Premeny vzdelanosti a vzdelávania na Slovensku v rokoch 1918 – 1945 (Úroveň vzdelanosti, politický, hospodársky, sociálny a kultúrny dosah vzdelávania, osobnosti).

² HALLON, Ľudovít. Elektrifikácia Slovenska 1884 – 1945. In Vlastivedný časopis, 1989, roč. 38, č. 3, s. 117; SLÁDEK, Vojtech. *Elektrárstvo na Slovensku 1920 – 1993*. Bratislava 1996, Alfa press, s. 10 – 11.

³ Podnikový Archív Východoslovenských elektrární Košice (ďalej PA VSE KE), fond (ďalej f.) Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované), Elektrifikácia obce Kropachy.

⁴ Tamže, Rozpočtové náklady na stavbu elektrických vedení z roku 1915, Jednotné sadzby pre obce Solivar, Šváby, Lubotice, Šarišské Lúky z roku 1917.

⁵ Tamže, Výročné správy SSE 1920 – 1922.

ako súčasť už prežitého procesu poštátnovania a socializácie, ktorý prebiehal tiež formou poštátnenia železníc, nostrifikácie a pozemkovej reformy. Podľa nich hlavným cieľom tohto procesu mala byť realizácia mocenských ambícií českého národa v ČSR, namierených predovšetkým proti nemeckému národu. Slovenskí politici, národohospodári a odborníci v elektrotechnike (Štefan Janšák, Kornel Stodola, Imrich Karvaš a ďalší) vyslovene požadovali zásahy štátu do oblasti elektrifikácie a podporovali českých kolegov.⁵

Jedným z prvých opatrení mladého štátu v oblasti zákonodarstva bolo vydanie elektrifikačného zákona č. 438 O štátnej podpore pri začatí sústavnej elektrifikácie z 22. júla 1919. Na podklade jeho ustanovení vznikali regionálne elektrifikačné účastinné spoločnosti. V Čechách a na Morave ich bolo 20, na Slovensku 5 – Západoslovenské elektrárne (ZSE), Spojené elektrárne severo-západného Slovenska (SESzS), Južnoslovenské elektrárne (JSE), Stredoslovenské elektrárne (SSE), Východoslovenské elektrárne (VSE). Ich hlavným cieľom bola systematická elektrifikácia na im pridelenom území. Postupne mali odstraňovať technickú nejednotnosť zariadení a zosúladiť rôznorodé formy a postupy elektrifikačného procesu. Za úlohu mali aj predávať elektrotechnické prístroje a zariadenia pre domácnosti. Zákon stanovil, že podiel štátu na akciovom kapitále týchto spoločností mal byť minimálne 50 %. Zostávajúcu časť kapitálu preberali centrálné orgány Slovenska, miestne samosprávy a súkromníci. Spoločnosti mali viacero výhod v daňovej a právnej oblasti.⁶ Počas 20. rokov získali všetky regionálne elektrifikačné spoločnosti na Slovensku tzv. právo všeužitočnosti, čo znamenalo, že plnili ciele verejného záujmu, dodávali elektrickú energiu na najrôznejšie účely v hospodárskej a sociálnej sfére a mali výsadné postavenie oproti ostatným elektrárenským podnikom. Štát sa v ešte väčšej miere podieľal na základnom kapitále a poskytoval tiež dotácie a záruky na úvery. Tento záväzok mu vyplýval zo zákona č. 438/1919, ktorého platnosť bola predĺžená v decembri 1931.⁷

Kľúčovou úlohou elektrárenských podnikov bola propagácia využitia elektrickej energie v domácnostiach. Spotreba v domácnostiach ostávala aj v elektrifikovaných obciach veľmi nízka. Až 90 % domácností používalo svetlo len na svietenie, aj to len s malým odberom. V roku 1939 jedna päťčlenná domácnosť na Slovensku spotrebovala priemerne 5 kWh elektrickej energie mesačne. Ročne to predstavovalo 60 kWh. Slovensko tak výrazne zaostávalo za všetkými štátmi západnej Európy, ale najmä za škandinávskymi krajinami a Švajčiarskom, kde spotreba dosahovala okolo 1 800 kWh. V rámci rôznych štatistík, ktoré si spoločnosti dali vypracovať, sa zistilo, že pri elektrickom varení raňajok, obeda a večere by priemerná päťčlenná domácnosť mala denne spotrebovať asi 1 kWh elektrickej energie na osobu, čo predstavovalo 150 kWh mesačne. Skutočná spotreba na Slovensku – 5 kWh mesačne – však predstavovala necelé 4 % z predpokladaného odberu.⁸

⁵ KARVAŠ, Imrich. *Sjednocení výrobních podmínek v zemi českých a na Slovensku*. Praha 1933, s. 80 – 85; STODOLA, Karol. *V záujmu Slovenska*. Bratislava 1936, s. 35 – 39.

⁶ Zákony uvedeného druhu boli v susedných štátoch prijaté neskôr v Rakúsku v roku 1921, v Maďarsku až roku 1931. PA VSE KE, f. Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované), Zákon o štátnej podpore pri začatí sústavnej elektrifikácie č. 438 Zb. z. zo dňa 22. 7. 1919.

⁷ PA VSE KE, f. Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované), Zákon o účasti verejného kapitálu na vytvorení všeužitočného podniku č. 258 Zb. z. zo dňa 3. 8. 1921, Zákon o zápise elektrických vedení do pozemkových kníh, tento zákon uľahčoval získavanie úveru. Bližšie pozri zoznam elektrární bez práva všeužitočnosti. In Elektrotechnická ročenka, 1938, s. 54 – 102; TIBENSKÝ, Ján – PÖSS, Ondrej. *Priekopníci vedy a techniky na Slovensku*. Bratislava 1999, AEP, s. 316.

⁸ PA VSE KE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované), Zápisnice zo zasadania akvizičných elektrárenských komisií.

Najpočetnejšiu zložku spoločnosti na Slovensku v medzivojnovom období tvorili roľnícke rodiny. Poľnohospodárstvo sa stalo najdôležitejším hospodárskym odvetvím. V porovnaní s vyspelou Európou ho však charakterizovala značná zaostalosť. Z hľadiska technickej modernizácie prechádzalo počas existencie ČSR doslova agóniou. Slovenský roľník bol výsostne konzervatívny a bránil sa akýmkoľvek technickým experimentom. V polovici 30. rokov sa na území Čiech a Moravy pracovalo s najmodernejšou poľnohospodárskou technikou, u nás sa však nepodarilo prekonať staré pracovné metódy. Slovenské roľnícke rodiny boli neprístupné novým inovačným prostriedkom a najradšej pracovali starým spôsobom svojich predkov. Najpoužívanejším pracovným nástrojom bol pluh, na mnohých statkoch ešte drevený. Po vzniku ČSR sa na poľnohospodárskych statkoch ako modernizačný technický prvok začali používať parné pluhu. Hodili sa však len na prácu v rovinných oblastiach, preto bol ich počet len tesne nad 100 kusov. Podstatne rozšírenejšie bolo parné mlátenie. Roku 1918 pracovalo na území Slovenska 2 500 parných mlátačiek, z čoho asi 1 500 pripadalo na juhozápadné Slovensko.⁹

Z ďalších nástrojov sa využívali hlavne cepy, kosy, brány a ručné sekačky slamy. Roku 1935 bolo na Slovensku 187-tis. pluhov, 145-tis. brán, ale len 3 800 žacích strojov a 4 500 sejačiek.¹⁰ Pri celkovom počte 330-tis. maloroľníckych hospodárstiev na jedno hospodárstvo pripadlo 0,56 % pluhu. To znamenalo, že vyše 160-tis. poľnohospodárskych domácností pluh ani nevlastnilo, čo predstavovalo takmer každú druhú domácnosť. Nehovoriac už o vlastníctví traktora alebo nákladného auta – podľa štatistiky bolo v roku 1938 na Slovensku evidovaných 516 traktorov a 2 458 nákladných motorových vozidiel.¹¹

Moderné poľnohospodárske stroje ako samoviazače či traktory nemali ani všetky väčšie statky, ktoré obrábali pôdu nad 50 ha. Statky do 10 ha nemali stroje na motorový pohon a iba ojedinele sa na roľníckych hospodárstvach nad 10 ha používal gápel poháňaný koňmi. Malým roľníckym rodinám však nechýbalo len strojové vybavenie. Časť z nich nemala ani koňa alebo kravu, ktoré by používali do záprahu. Podľa štatistiky k 1. januáru 1938 bolo na Slovensku 156-tis. ťažných kráv a 180-tis. koní, ktoré sa využívali do záprahov hlavne na východnom Slovensku (v šarišsko-zemplínskej, gemerskej a košickej oblasti). Rozhodujúcim druhom pohonu aj na konci 30. rokov však ostávala ťažná sila zvierat a ľudských svalov.¹²

Na začiatku roku 1939 na Slovensku dosahovala ročná spotreba elektrickej energie na 1 ha ornej pôdy 10 kWh. V štátoch s vyspelým poľnohospodárstvom to bolo až 400 kWh. V poľnohospodárstve sa elektrická energia využívala len minimálne, čím táto oblasť značne zaostávala za ostatnými hospodárskymi rezortmi. Elektrifikovaných bolo len 28 % hospodárskych statkov. Minimálna spotreba elektrickej energie bola v maštaliach, sýpkach a v ďalších hospodárskych objektoch.¹³

⁹ VADKERTYOVÁ, Katarína. Poľnohospodárstvo na Slovensku v rokoch 1900 – 1914. In *Historický časopis*, 23, 1975, s. 438 – 439. Pozri bližšie: PRŮCHA, Václav atd. *Hospodárské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992, 1. díl, Období 1918 – 1945*. Brno 2004, Nakladatelství Doplněk.

¹⁰ *Hospodárska obroda*, roč. 1, č. 1, 1941, s. 24 – 25; *Hospodárska obroda*, roč. 1, č. 3, 1941, s. 3.

¹¹ *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava 1947, Štátny plánovací a štatistický úrad, s. 228.

¹² *Tamže*, s. 98 – 102.

¹³ PA VSE KE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované), Zápisnice akvizičnej komisie SE 1935 – 1939.

K technickej modernizácii poľnohospodárskych domácností prispela aj vláda ČSR legislatívnymi opatreniami. Elektrifikácia vidieka bola podporená zákonmi č. 139 z roku 1926, č. 112 z roku 1928 a č. 46 z roku 1929. Táto legislatíva mala veľký význam pre obce s poľnohospodárskym charakterom, ktoré boli pri elektrifikácii zvyčajne uprednostňované. Aktuálna bola hlavne pre Slovensko, kde sa nachádzalo len málo väčších miest. Nepodarilo sa ňou však preklenúť všetky problémy elektrifikácie riedko osídlených oblastí.¹⁴

Tab. č. 1: Elektrifikácia obcí Československa v roku 1937

Krajina ČSR	Celkový počet obcí	Počet elektrifikovaných obcí	Počet elektrifikovaných obcí v %
Čechy	12 674	7 715	60,9
Morava a Sliezske	3 828	2 862	74,8
Slovensko	3 529	830	23,5
Podkarpatská Rus	491	58	11,8
ČSR spolu	20 522	11 465	55,9

Statistická ročenka republiky Československé 1938. Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 83.

Tab. č. 2: Elektrifikácia domov Československa v roku 1937

Krajina ČSR	Celkový počet domov	Počet domov elektrifikovaných obcí	Podiel v %
Čechy	1 031 680	862 622	83,6
Morava a Sliezske	561 338	489 577	87,2
Slovensko	568 343	250 143	44,0
Podkarpatská Rus	138 513	39 505	28,5
ČSR spolu	2 299 874	1 641 847	71,4

Statistická ročenka republiky Československé 1938. Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 83.

Štátne zásahy čiastočne prispeli k zvýšeniu rentability poľnohospodárskej výroby. Pozitívnym javom bola skutočnosť, že roľníctvo si začalo uvedomovať nutnosť znižovania vlastných nákladov technickou modernizáciou. Postupným zlepšovaním podmienok čerpania poskytovaných úverov a dotácií na elektrifikáciu sa na konci 30. rokov značne urýchlil rast počtu elektrifikovaných poľnohospodárskych obcí. Prvým krokom k mechanizácii a modernizácii poľnohospodárskych domácností bolo využívanie malého elektrického motora. Ten mal postačovať na bežné práce v hospodárstve ako rezanie sečky a dreva, čerpanie vody, šrotovanie, zdvíhanie rôznych bremien atď. Predajcovia osobitne chodili po dedinách a občanom predstavovali elektromotory. V druhej polovici 30. rokov celé Slovensko zaplavilo aj množstvo plagá-

¹⁴ PA VSE KE, f. Dokumentácia pred rokom 1929 (nespracované); Zákon na podporu elektrifikácie vidieka č.139 Zb. z./1926, ďalšie dôležité zákony, ktoré s týmto zákonom súviseli a zvyhodňovali poľnohospodárske obce č. 112 Zb. z./1928, č. 46/1929 Zb. z.

tov, ktoré zdôrazňovali výhody ich používania. Obsluha elektromotorov nebola zložitá, nepotrebovali ani špeciálnu údržbu a boli ľahko prenosné. Aj v dôsledku masívnej reklamnej kampane sa ich u nás na konci 30. rokov na gazdovstvách používalo okolo 15-tis. Aj tak to však znamenalo, že len 7,5 % zo slovenských gazdovstiev ich malo k dispozícii. Vo vyspelých štátoch ako Švajčiarsko, Nórsko, Dánsko v tomto období nebola domácnosť, ktorá by nevlastnila elektromotor.¹⁵

Nositeľom technického pokroku a nových agrotechnických metód boli predovšetkým stredné vrstvy farmárov, ktoré sa nebránili pokroku a modernizácii. Zvyčajne obrábali pôdu od 20 do 180 ha. Na ich statkoch, ktoré predstavovali len 7 % zo všetkých výrobných jednotiek, roku 1930 pracovalo až 89 % všetkých traktorov a 58 % mláťačiek používaných u nás v poľnohospodárstve. Strední roľníci sa združovali do družstiev na nákup a na prenajímanie strojov. Využívali pritom štátne dotácie, ktoré v rokoch 1922 – 1930 dosiahli 5 mil. Kč.¹⁶

Výhodu elektrického pohonu dokumentuje skutočnosť, že v polovici 20. rokov náklady na vymlátenie jednej tony obilia ručne predstavovali zruha 600 Kč, gáplom 75 Kč, a elektrickou mlátačkou 30 Kč.¹⁷

Elektromotory využívané v poľnohospodárstve dosiahli roku 1935 príkon 4,5 MW, v roku 1938 už 11,5 MW. Elektrická energia sa uplatnila predovšetkým na tzv. práce pod strechou. Na konci 30. rokov sa používala na elektrické mlátenie, na pohon sekačiek, šrotovníkov, drvičov, mlynov, fukárov, triedičov, odstrediviek, čerpadiel, zavlažovacích zariadení, elevátorov, parákov a začalo sa experimentovať aj s umelými liahňami.¹⁸

Napriek posunu v mechanizácii a elektrifikácii predstavoval výkon pohonných motorov na jednu činnú osobu v poľnohospodárstve Slovenska roku 1938 približne 0,06 kW, zatiaľ čo v rámci celej ČSR asi 1 kW, vo Veľkej Británii to bolo 2 kW a v USA 3,4 kW.¹⁹

Nezáujem občanov zaviesť si elektrickú energiu do domácností ovplyvňovala aj neznalosť výhod elektriny, ako aj ich insolventnosť. Do roku 1936 v obciach s počtom obyvateľov okolo 1 000 boli len desiatky maloodberateľov. Napr. v obci Nesluša na Kysuciach, ktorá mala pred rokom 1938 až 3 151 obyvateľov, po jej úplnom elektrifikovaní sa na odber elektrickej energie prihlásilo len 38 domácností. V liptovskej obci Bobrovec z 330 domov sa pripojilo len 40. Obdobná situácia bola aj na západnom Slovensku, o východnom ani nehovoriac. Na tomto stave mala podiel aj neochota domácností zaplatiť za domovú prípojku, ktorá stála 200 Kč, tým menej za inštaláciu a osvetľovacie telesá.²⁰

V lokalitách južného Slovenska boli charakteristické prípady, keď elektrifikácia obce ešte nemusela nutne znamenať odber elektrickej energie. Napr. v Güte (dnešné Kolárovo), v jednej z najväčších obcí Slovenska, bolo v roku 1938 len 35 odberateľov elektrickej energie. Uvedený stav pretrvával podľa záznamov

¹⁵ KOMORA, Ján. *Elektrina budúcnosť Slovenska*. Bratislava 1948, Štátny plánovací a štatistický úrad, s. 48 – 49.

¹⁶ HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In *Slovensko v Československu 1918 – 1938*. Bratislava 2004, Veda, s. 345.

¹⁷ Tenže. Vývoj technickej základne pohonu v poľnohospodárstve Slovenska v rokoch 1918 – 1938. In *Z dejín vied a techniky na Slovensku XVII*, 1997, s. 45.

¹⁸ PA VSE KE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované), Zápisnice akvizičnej komisie SE 1935 – 1939.

¹⁹ *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava 1947, Štátny plánovací a štatistický úrad, s. 136 – 140.

²⁰ PA VSE KE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované), Zápisnice o stav elektrifikácie Slovenska z roku 1937.

už od roku 1933 napriek tomu, že investície na elektrifikáciu obce dosiahli skoro 2 mil. korún. V ďalšej obci Tardošked (dnešné Tvrdošovce) pri Nových Zámkoch, ktorá mala 5 700 obyvateľov, musel zástupca JSE v záujme elektrifikácie 35-krát navštíviť obecné zastupiteľstvo, lebo elektrifikáciu opakovane odmietalo. Postoj obce sa vyhroutil až do nepriateľskej nálady obyvateľov, pracovníci JSE museli vyhľadať ochranu žandárstva a komisionálne prerokovávať žiadosti o stavebné povolenie.²¹

Zaujímavosťou je, že prvé objekty, ktoré začali na dedinách využívať elektrickú energiu po elektrifikovaní obcí, boli kostol a fara. V kostoloch sa okrem osvetlenia objektu využívala energia na pohon zvonov, fúkanie vzduchu do organu, dokonca aj na elektrické kúrenie.²²

Odlíšna spotreba elektrickej energie súvisela aj s tým, či spotrebiteľ býval v meste alebo na dedine. Rozdiely medzi mestom a vidiekom ešte aj v medzivojnovom období bývali také veľké, že môžeme skutočne hovoriť o „dvoch Slovenskách“. Modernizácia znamenala aj kroky k zmenšovaniu týchto rozdielov, hoci napr. medzivojnová literatúra a kultúrna tvorba sa ešte orientovala prevažne na dedinu a v politike sa pestoval kult „sedliaka“ žijúceho neskazený dedinský život. Práve pri prenikaní modernizácie prostredníctvom techniky v každodennom živote hlavnými iniciátormi zmien a sprostredkovateľom impulzov zo sveta boli domácnosti z miest.

V mestách v 20. rokoch 20. storočia nastal výstavbový *boom*. Ku konjunktúre výstavby blokov štátnych a mestských bytov prispel zvýšený počet úradníkov, príchod českých štátnych zamestnancov, ale aj nárast vojenských posádok. Už pred vznikom ČSR sme poznali bytové železničiarске a továrenské kolónie. Aj napriek tomu, že tato mestská výstavba, ale aj súkromné nájomné domy sa stavali podľa štandardov platných ešte za Rakúsko-Uhorska, rýchlo sa začalo presadzovať dodržiavanie súdobých hygienických požiadaviek. Medzi štandard mestských domácností patrili záchod a kúpeľňa. Dôraz sa však kládol aj na priame elektrické osvetlenie všetkých miestností. V obciach, ak sa v tomto období využívala elektrická energia, však v žiadnom prípade nie v každej miestnosti domu. Hospodárske statky využívali maximálne jednu žiarovku, aj tá sa zvyčajne nenachádzala v obytných priestoroch, ale väčšinou v maštali pri dobytku. V niektorých prípadoch sa v celom dome začala využívať tzv. prenosová alebo sťahovacia lampa, ktorá sa prenášala podľa potreby z miestnosti do miestnosti, prípadne sa používala na osvetlenie dvora. Odbery energie boli také nízke, že nájomné za elektromer nepresahovalo ani účet za spotrebu prúdu, preto sa vytvárali zvláštne sadzobné paušály podľa počtu a inštalovaného príkonu žiaroviek. Bežne sa používali aj 5-wattové žiarovky.²³

V mestských obytných zónach sa len výnimočne nachádzalo ústredné kúrenie. Úplne zriedkavé sa z technického vybavenia využívali elektrické výtahy, ktoré však v podstate ani neboli potrebné, lebo mestá v medzivojnovom období stavali v centre jedno-, maximálne dvojposchodové budovy a na peri-

²¹ Štátny oblastný archív Bratislava (ďalej ŠOBA), Energetické závody (ďalej EZ), kartón (ďalej k.) 1, fond (ďalej f.) Južnoslovenské elektrárne, Fókónnyi gyűjtőnapló – Zberný denník 1933 – 1949.

²² PA VSE KE, f. Dokumenty 1929 – 1945 (nespracované), Faktúry pre jednotlivé cirkvi 1929 – 1932.

²³ SLÁDEK, ref. 1, s. 74.

férii zvyčajne len prízemné. V Bratislave sa presadzoval štandard najvyšších päťposchodových budov s ustupujúcim šiestym poschodím.²⁴

Do polovice 30. rokov však nemožno hovoriť o modernizácii a využívaní elektrotechnických prístrojov a zariadení slovenskými obyvateľmi. Jednou z príčin bola aj neexistencia elektrotechnických podnikov na území Slovenska. Od začiatku 20. storočia tu pôsobil jediný najvýznamnejší závod Siemens – Schuckert. Podnik dodával množstvo typov generátorov elektrického prúdu, elektromotorov, elektrospotrebičov a elektrických strojov pre priemysel, poľnohospodárstvo, živnosti a domácnosti. Vyrobili tu veľkú časť najstarších elektrických zariadení Slovenska. Výrobky závodu použili napr. v Mestskej elektrárni v Bratislave a v početných priemyselných a banských podnikoch. Pre tatranskú elektrickú dráhu dodali napr. nový vozový park. Nevýhodou bratislavského závodu firmy Siemens bolo, že technický vývoj výrobkov sa až do polovice 30. rokov uskutočňoval výlučne v centrách firmy mimo Slovenska. Výrobné podklady prichádzali do Bratislavy z technických kancelárií Siemensu vo Viedni, Berlíne alebo v Norimbergu. Táto vyspelá technická základňa v plnom rozsahu umožňovala udržiavať krok so svetovou úrovňou výrobného sortimentu. Od konca 30. rokov začal bratislavský Siemens s vlastným vývojom výrobkov. Až na začiatku druhej svetovej vojny začal vyrábať elektrické bojler, žehličky, elektrické sporáky a trolejbusové zariadenia pre Bratislavu a pre závody jednotlivých odvetví dodával kompletne elektrotechnické zariadenia.²⁵

V roku 1936 vybudovala budapešťianska firma Tungsram v Bratislave modernú továreň na výrobu žiaroviek. Zakrátko sa v ich výrobnom programe objavil aj vlastný typ rádioprijímača.²⁶ Spoločnosti však veľmi dobre zásobovali náš trh rôznou škálou elektrotechnických prístrojov a zariadení predovšetkým z Čiech. išlo o firmy Prchal, Ericsson a spol., ktorú v Kolíne založili bratrance Prchalové, a zameriavala sa na výrobu drobných elektrosúčiastok, ďalej to bola firma Telefunken Praha zameraná na výrobu rádioprijímačov a hlavne Elektrotechna Praha – firma, ktorá vyrábala rozličný sortiment od žiaroviek cez žehličky, práčky až po umývačky riadu.²⁷

Tento sortiment však na našom území nešiel na odbyt a elektrotechnické firmy na území ČSR sa začali orientovať na export. V roku 1936 v porovnaní s predošlým rokom stúpol export elektrotechnických výrobkov až o 17 %. Celkový objem tržieb za export predstavoval 72 mil. Kč. Paradoxom je, že najviac elektrotechnických výrobkov a zariadení smerovalo do navonok rozvojových krajín. Najväčším odberateľom československých elektrotechnických výrobkov s celkovým objemom 23, 7 mil. Kč bol v roku 1936 Irán a Afganistan. Na druhom mieste bol Sovietsky zväz s objemom obchodu 11, 6 mil. Kč. Tieto tri štáty mali najväčší podiel na našom exporte až do roku 1938. Najviac elektrotechnických výrobkov sme dovážali z Nemecka a Holandska.²⁸

²⁴ Budova Manderlu s jedenástimi poschodiami z polovice 30. rokov bola nielen najvyššou svetskou budovou na Slovensku, stala sa aj všeobecne známym symbolom modernity. LIPTÁK, Ľubomír. Život na Slovensku v medzivojnovom období. In Ref. 16, s. 468 – 469.

²⁵ LUKAČ, Jozef. Počiatky a rozvoj výroby silových transformátorov elektrickej energie na Slovensku. In Zborník prednášok z odbornej konferencie k 70. výročiu založenia VSE Košice 2. – 3. septembra 1999. Košice 1999, Technická univerzita, s. 51.

²⁶ PÍŠA, Zdeněk. Elektrotechnický průmysl na Slovensku. In *Pokrok elektrotechniky na Slovensku*. Praha 1947, EŠČ, s. 5 – 10.

²⁷ EFMERTOVÁ C., Marcela. *Elektrotechnika v českých zemích a v Československu do poloviny 20. století*. Praha 1999, Libri, s. 74 – 75; PA VSE KE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované), Výročné správy 1935 – 1938.

Spoločnosti zaoberajúce sa výrobou elektrickej energie od 30. rokov začali s masívnou reklamnou kampanou zameranou na maloodberateľov elektrickej energie. Veľká časť financií určených na propagáciu išla na inzerciu. Z toho až 85 % inzercie, zadávanej slovenskými elektrárenskými spoločnosťami do periodik, malo zaujať ženy v domácnostiach. Slovenské elektrárne mali aj vlastné časopisy.

V medzivojnovom období Elektrotechnický zväz vydával československý časopis *Elektris*, ktorý po vyhlásení autonómie Slovenska nahradil časopis *Elektrizujeme Slovensko*. Vychádzal ako dvojmesačník, mal osloviť široké vrstvy obyvateľstva, najmä roľníkov, remeselníkov, ženy v domácnosti, ako aj predstaviteľov hospodárskeho života. Mal dokonca aj detské okienko. Okrem informácií o možnostiach využitia elektrickej energie obsahoval dôležité články, ktoré porovnávali dosiahnutú úroveň využitia elektrickej energie na Slovensku a v susedných krajinách. Čitateľov oboznamoval aj s obsluhou moderných elektrotechnických zariadení.²⁹

V roku 1932 mali ZSE na Okresnej správe v Trnave vybudovanú špeciálnu miestnosť, kde obyvateľom predvádzali, ako sa majú správne používať domáce elektrické spotrebiče. Podobnú službu zriadili aj JSE v roku 1934 v obchodoch Elektroservice v Komárne a v Nových Zámkoch po dohode s ich majiteľmi.³⁰

Aj napriek masívnej kampani sa maloodber elektrickej energie do roku 1935 nepodarilo dostatočne zvýšiť. Počet elektrifikovaných miest a obcí síce narastal, to však automaticky neznamenalo pripojenie domácností na odber energie. Elektrárenské spoločnosti sa pri nenávratnosti investícií dostávali do straty. Zlom nastal v polovici 30. rokov, kedy sa zvyšoval počet pripojených domácností a maloodber sa zvýšil takmer dvojnásobne. Svižné tempo elektrifikácie z tohto obdobia pribrzdili politické udalosti v roku 1938.³¹

Tab. č. 3: Nárast spotreby elektrickej energie u maloodberateľov

Rok	1923	1930	1935	1938
Odber v mil. kWh	6,5	7,5	12,2	23,1

Positívny vývoj elektrárnenstva, ako aj ďalších odvetví priemyslu v období hospodárskej konjunktúry druhej polovice 30. rokov začali brzdiť súdobe štátoprávne a politické zmeny v stredoeurópskom priestore. Na celkový vývoj elektrárnenstva, osobitne na vývoj regionálnych elektrifikačných podnikov, mali ďalekosiahly vplyv dôsledky Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938 a následne vytvorenie vojnovéj Slovenskej republiky v marci 1939. Odrhnutie južných území s celkovou rozlohou 10 tis. km² na podklade Viedenskej arbitráže spôsobilo veľký úder rozvoju energetickej základne u nás zo sféry spoločensko-politickej a zároveň zbrzdilo ďalší technický pokrok v domácnostiach.³²

²⁸ PA VSE KE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované), Zahraničný obchod v rokoch 1936 – 1938; KOBLÍŽEK, Bohuslav. Zahraničný obchod československý v r. 1936/37. In XX. sjezd ESČ. Praha 1938, ESČ, s. 16 – 17.

²⁹ *Elektris*, Bratislava 1935, roč. 8, č. 5 – 6.

³⁰ ŠOBA, EZ, f. ZSE, k. 1, f. JSE, k. 7, Akvizičná činnosť v ZSE, JSE.

³¹ PREGLER, František. Elektrizace domácností v ČSR 1928 – 1948. In XX. sjezd ESČ. Praha 1938, ESČ, s. 141 – 144.

³² SLÁDEK, Vojtech. *50 rokov Západoslovenských energetických závodov*. Bratislava 1972, ZSE 1972, s. 54 – 55.

V roku 1938 bolo v ČSR 2,050 mil. elektrospotrebičov, z toho asi desatina pripadala na Slovensko. Na našom území sa používala široká škála elektrotechnických prístrojov. V slovenských domácnostiach bolo približne 850-tis. kusov elektrických žiaroviek s volfrámovým vláknom, od roku 1918 sa používali žiarovky s napätím 110 V a 120 V, v polovici 20. rokov sa začali používať s napäťovou hladinou 220 V. V rokoch 1932 – 1934 sa objavili žiarovky s dvojitou špirálou plnené plynom. V roku 1937 prišli na trh žiarovky plnené kryptónom. K novým zdrojom svetla patrili aj vysokotlakové ortuťové výbojky, vyrábané po roku 1918, a nízkotlakové sodíkové výbojky. K nim sa pridali koncom 30. rokov žiarivky, ktoré sa začali vyrábať v niektorých malých elektrotechnických firmách, hlavne na území Čiech.³³

Najpoužívanejším spotrebičom bola žehlička, ktorej sa používalo 38-tis. kusov. Elektrických platničiek bolo 13 200 kusov, vysávačov 3 750, elektrických vykurovacích telies a kachlí 3 120, ďalej to bolo 615 bojlerov, 440 chladničiek a 240 práčok. Úplne elektrifikovaných kuchýň – to znamená, že mali elektrickú rúru, platničku, chladničku a kuchynský robot – bolo len 75. Okrem týchto spotrebičov mohli zákazníci používať aj iné moderné prístroje, napr. umývačku riadu, fén na vlasy, elektrickú kulmu, umelé horské slnko, šijací stroj, holiaci strojček, gramofón, hriankovač, elektrickú podušku atď.³⁴

Vo väčšom meradle sa používal rozhlasový prijímač. Bol to neskutočný fenomén! V roku 1938 bolo v ČSR asi milión rozhlasových prijímačov, z čoho na Slovensku približne len 80-tis. Rozhlas v ČSR začal vysielat' každodenne od 18. mája 1923, pričom 29. marca 1923 ministerstvo pôšt a telegrafie spustilo pokusné vysielanie pre členov vlády, diplomatov, a zástupcov štátnych úradov. Prijímače pri tejto príležitosti dodala firma Radioslavia a výklad o prenose sprostredkoval zamestnanec ministerstva Josef Strnad.³⁵

Dokonca aj vtedy mal rozhlas len 50 koncesionárov, pretože koncesionársky poplatok predstavoval 50 Kč na mesiac. V roku 1925 už bolo v ČSR 150-tisíc koncesionárov. V roku 1934 na 1 000 obyvateľov v domácnostiach pripadalo 38,8 rádioprijímača. V Bratislave v roku 1929 vzhľadom na rastúci počet koncesionárov rozšírila svoju pôsobnosť špičková firma na rádiatelekomunikáciu v tomto období Marconiss Wireless Company Ltd. Londýn. Československo od 14. novembra 1926 vysielalo na troch vlnách – Praha 438,9 m, Brno na 441,2 m, a Bratislava na 300 m. V roku 1927 vznikla vysielacia stanica v Košiciach a v auguste 1929 v Ostrave.³⁶ Na začiatku vysielanie trvalo jednu hodinu denne – od 20:15, kedy boli najlepšie podmienky na vysielanie. Hodinový program obsahoval spevácke a hudobné produkcie, politické a športové správy z celého sveta, ktoré dodávala Československá tlačová kancelária, meteorologické a burzové správy. Od roku 1924 sa už vysielalo dve hodiny denne a začiatkom 30. rokov sa vysielanie predĺžilo na šesť hodín.³⁷ Cena rádii sa pohybovala od 1 200 Kč až do 4 500 Kč, čo pri priemernom plate 700 Kč

³³ EFMERTO VÁ C., ref. 27, s. 44.

³⁴ Tamže; PA VSE KE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované), Výročné správy 1935 – 1938.

³⁵ EFMERTO VÁ C., ref. 27, s. 47.

³⁶ Tamže, s. 50.

³⁷ KUDLÁK, Ľudovít – KREJCAR, Jozef. Rozhlasová stanica v Bratislave. In *Elektrotechnika na Slovensku k 14. zjazdu Elektrotechnického zväzu Československého v Bratislave 1932*, s. 48. Témou slovenského rozhlasu sa detailne zaoberal Vladimír Draxler. Bližšie pozri jeho publikácie napr. *Začiatky bratislavského rozhlasu*. Bratislava 1975, *Slovenské rozhlasové dramatické vysielanie 1926 – 1960*. Bratislava 1985, články a štúdie v rozhlasovej edícii *Príspevky k dejinám rozhlasu*.

nebola nízka suma. Dobré sa predával aj gramofón. Niektoré z vymenovaných elektrických prístrojov našli uplatnenie len v skromnej miere.³⁸

V domácnostiach v období medzi svetovými vojnami našiel uplatnenie aj telefón. V roku 1918 z celkového počtu 3 500 obcí telefónnu stanicu malo len 450. Do roku 1938 pribudlo ďalších 1 000, ale viac ako 2 000 obcí stále nemalo telefónny aparát. Táto technická vymoženosť mala veľký hospodársky, kultúrny i zdravotný význam. V domácnostiach bola zriedkavosťou. Telefónne linky sa zapájali vo väčších mestách, najviac v Bratislave a v Košiciach. Roku 1930 sa na Slovensku podľa štatistiky zrealizovalo 1 311 medzištátnych a 8 923 mestských hovorov na 1 000 obyvateľov, čo bolo zhruba 8-krát menej než na území Čiech a Moravy. V roku 1938 na 1 000 obyvateľov u nás pripadalo 1,4 telefónneho aparátu, v Čechách to bolo 9, v západnej Európe 17.³⁹

Najzreteľnejšiu zmenu v doprave v období prvej republiky predstavoval rozvoj automobilizmu. Motorizácia vytlačila pravidelnú prepravu osôb pomocou zvierat a značne obmedzila povoznícku prepravu hlavne na území Čiech. Automobily začali konkurovať železničnej preprave na krátke vzdialenosti. Pravidelné autobusové spojenia umožnili prepravu osôb aj do miest neprístupných pre železnice. Rozhodujúcu časť cestnej dopravy osôb i nákladu prevzali súkromníci, ale ako doplnok svojich služieb ju zavádzali aj Československé dráhy a zo začiatku aj Štátna pošta. Nástupu motorizácie napomáhal domáci automobilový priemysel, ale jeho rozvoj, naopak, brzdili vysoké clá na dovážané motorové vozidlá, zlý stav cestných komunikácií vo väčšej miere na Slovensku a, samozrejme, hlavne nízka kúpyschopnosť obyvateľstva.⁴⁰ Ani hustota cestnej siete nebola uspokojivá. Na 100 km² pripadalo len 50 km ciest, pre porovnanie v západnej Európe to bolo od 70 – 120 km, v Maďarsku 67 km, v USA 62 km napriek oveľa menšej hustote obyvateľstva ako v Európe. V roku 1920 predstavilo ministerstvo verejných prác prvý komplexný program na výstavbu cestných sietí. Stavebný program si len u nás vyžadoval rekonštrukciu 1 322 km štátnych a 1 126 km župných ciest, ďalej prestavbu 112 km vicinálnych a 20 km obecných ciest. Plán predpokladal okrem toho výstavbu 248 km úplne nových cestných úsekov s celkovými nákladmi 200 mil. Kč. Plán ako celok mal prispieť k integrácii cestnej siete českých krajín a Slovenska. S realizáciou projektu sa začalo v roku 1924. Práce však postupovali veľmi pomaly. V skutočnosti však tento stavebný program ako celok úplne stroskotal. Do konca roku 1927 sa u nás podarilo postaviť len 53 km nových ciest s celkovým nákladom 27,6 mil. Kč. Na príčine nebol len nedostatok kvalifikovaných odborníkov, ale plán sa nezrealizoval z prozaickejších dôvodov – zostal totiž len na papieri. V skutočnosti nebol nikto schopný do roku 1928 vybudovať podrobný plán cestnej siete na Slovensku.⁴¹ Starostlivosť o cestnú sieť sa zlepšila až po roku 1928, kedy vznikol Štátny cestný fond a doň plynúce dotácie sa z roka na rok zvyšovali. Rozvoj motorizácie u nás charakterizovalo niekoľko údajov. Po našich cestách

³⁸ KOMORA, Ján. *Elektrina budúcnosť Slovenska*. Bratislava 1947, Štatistický úrad, s. 45; KONČEK, Dušan – NOVOTNÝ, Ján. *Rozvoj energetiky na východnom Slovensku*. Košice 1989, SEP, s. 34.

³⁹ ŽEMLIČKA, Alojz. Československé rádio, telegraf a telefón. In Ref. 37, s. 48; KOMORA, Ref. 38, s. 58.

⁴⁰ PRŮCHA, ref. 9, s. 171.

⁴¹ Tamže, s. 171 – 172; ĎURECHOVÁ, Mária: *Vývoj dopravy na Slovensku v medzivojnovom období 1918 – 1938*. Dizertačná práca, Bratislava 1993, s. 38 – 39.

do roku 1920 jazdilo len 143 motorových vozidiel, z čoho asi polovicu vlastnili súkromníci. Do roku 1930 v celej ČSR bolo evidovaných 68-tisíc automobilov, z toho 41-tisíc osobných, a 32,5-tis. motocyklov. K dispozícii bolo 2 579 autobusov. Tempo motorizácie sa významne zrýchlilo až v rokoch 1928 – 1930. Nákup vozidiel pre domácnosti zabrzдила hospodárska kríza na začiatku 30. rokov. V ČSR celkovo motorizácia zaostávala za západnou Európou a ešte viac za USA a Kanadou. Roku 1929 ČSR absolútnym počtom áut obsadila 11. miesto a v prepočte na obyvateľa 22. miesto na svete. Tieto štatistiky boli priaznivé v rámci ČSR. Na Slovensku však bola situácia s vlastnením motorového vozidla úplne iná. Za všetko hovorí štatistika, podľa ktorej na jedného vlastníka automobilu na Slovensku v českých krajinách pripadali ôsmi.⁴²

Tab. č. 4: Motorové vozidlá v ČSR v rokoch 1922 a 1936

Druh vozidla	Počet v roku 1922	Počet v roku 1936
Motocykle	2 489	60 153
Trojkolky	388	190
Osobné automobily	4 928	84 844
Nákladné autá a dodávky	1 932	27 311
Autobusy	126	3 095
Zdravotnícke vozidlá	37	405
Traktory	-	5 683
Hasičské vozidlá	11	1 099
Čistiace vozidlá	1	338
Ostatné	17	441
Spolu	9 929	183 559

Štatistická ročenka republiky Československé 1938. Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 118.

Hlavným faktorom pri zadovážení technického výrobku bola cenová ponuka a s tým spojená platobná schopnosť obyvateľstva. Ak sa vrátíme k využívaniu elektrickej energie, aj tam existovali rozličné platby za služby zo strany dodávateľov. Maloodberateľov často odrádzali vysoké ceny elektriny. Aj v jednotlivých častiach republiky sa ceny líšili. V Čechách a na Morave boli v niektorých oblastiach až o polovicu lacnejšie než na Slovensku. Od začiatkov elektrifikácie dodávateľia rozlišovali tri druhy cenových taríf na pohon elektrických motorov, kúrenie a svetlo. V rokoch 1921 – 1923, keď ČSR prežívala prvú hospodársku krízu, sa napr. v oblasti ZSE platilo 6 Kč/kWh za svetlo, 4 Kč/kWh za pohon. V polovici 20. rokov stúpili tieto ceny až na 11 Kč/kWh za svetlo a 6 Kč/kWh za pohon. Zo slovenských všeužitkových elektrární počas celého medzivojnového obdobia najvyššie ceny mala VSE, naopak najnižšie ZSE. V rokoch 1930 – 1933, teda za druhej hospodárskej krízy, ceny poklesli v priemere na 3,30 Kč/kWh pri svietení. Celkové náklady na osvetlenie 3-izbovoho bytu plynom boli o 100 % drahšie než pri osvetlení elektrickou energiou, petro-

⁴²Tamže, PRŮCHA, ref. 9, s. 172; KOPŘIVA, Josef: Hlavní silniční trate. In Sborník Masarykovy akademie práce. Praha 1949, 205 – 207.

lejom dokonca až o 500 %. Do roku 1938 cena za kWh klesala a dosiahla priemernú úroveň 2,60 Kč, ktorá sa udržala až do vzniku Slovenských elektrární v roku 1942.⁴³

Popri vysokej cene elektriny bola veľmi vysoká aj cena elektrických prístrojov, ktoré tak boli dostupné len malej časti obyvateľstva. Preto sa začali predávať aj na splátky:

- nákup do 500 Kč na 6 mesačných splátok,
- nákup od 500 do 1 000 Kč na 12 mesačných splátok,
- nákup nad 1 000 Kč na 24 mesačných splátok.

Novomanželom, ktorí sa prihlásili na odber elektrickej energie v pripojených obciach, poskytovali elektrárenské spoločnosti ako svadobný dar žehličku.⁴⁴

Výdavky na elektrickú energiu tvorili iba zlomok rozpočtu priemernej domácnosti. Potvrďuje to tabuľka č. 5 s údajmi o percentuálnom zastúpení základných životných potrieb a ďalších výdavkov vo finančnom rozpočte priemernej rodiny v roku 1939.⁴⁵

Tab. č. 5: Štruktúra výdavkov slovenských domácností v roku 1939

Oblasť výdavkov	Podiel v %
na potraviny	39 – 50
na obuv, oblečenie	10 – 16
na nájomné	9 – 13
na dane	8 – 10
na kúrenie	6 – 7
na elektrinu	1 – 2

Z hľadiska rozsahu elektrifikovaného územia situáciu v roku 1938 dokumentuje tabuľka č. 6. Čísla udávajú podiel počtu elektrifikovaných obcí k celkovému počtu obcí a podiel obyvateľstva používajúceho elektrinu k celkovému počtu obyvateľov v ČSR.

Tab. č. 6: Elektrifikácia územia ČSR v roku 1938

Oblasť	Podiel obcí	Podiel obyvateľstva
Čechy a Morava	70 %	90 %
Slovensko	23 %	51 %

V porovnaní s českými a moravskými oblasťami bola u nás koncom 30. rokov elektrifikovaná len každá piata obec, pričom polovica obyvateľov nemohla využívať elektrickú energiu, aj keby o to mala záujem.

⁴³ ŠOBA BA, EZ, f. ZE, k. 1, Výročné správy 1923; KONČEK – NOVOTNÝ, ref. 38, s. 51.

⁴⁴ PA VSE KE, f. Spisy 1929 – 1945 (nespracované), Obežník vzhľadom na splátkový predaj z dňa 12. 5. 1937.

⁴⁵ *Päť rokov sústavnej elektrifikácie Slovenska*. Bratislava 1944, Unia, s. 54 – 57; PA VSE KE, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované), Zápisnice z rokov 1930 – 1939.

Treba dodať, že tak ako u nás, aj v Čechách a na Morave bola situácia v elektrifikácii miest a obcí značne diferencovaná. Po skončení vojny na konci roku 1945 bolo elektrifikovaného až 90 % územia Moravy. Na-proti tomu v južných Čechách to bolo len 41,5 % miest a obcí, pričom na elektrifikáciu čakalo ešte ďalších 1 423. Podobná oblasť ako južné Čechy bolo Slovensko – napr. východoslovenský kraj bol v tomto období elektrifikovaný len na 24 %. Koncom roku 1948 bolo územie Čiech, Moravy a Slovenska elektrifikované na 78 %. V Čechách a na Morave bolo elektrifikovaných 10 012 obcí, na Slovensku ich bolo 1 727.⁴⁶

Aj keď do našich obydľí v sledovanom období len pomaly prenikala technická modernizácia, Slovensko urobilo v tejto oblasti značný pokrok. Môžeme skonštatovať, že žiadny región, dolina, mesto, ba dokonca ani dedina neboli na konci 30. rokov také izolované, aby sa ich prostredníctvom techniky nedotkla moder-nizácia. Vyššie spomenuté rôzne faktory však významne vplývali na jej rozsah, tempo a rozdiely prijatia.

ABSTRACT

Technical Progress of the Slovak Households in the Inter-war Period

Miroslav Sabol

During the inter-war period, the common denominator of the technical progress in the Slovak households and the material aspect of the life of the whole society were the acceleration and completion of the electrification process, which started in the end of the 19th century. The level of electrification is one of the main criteria used for evaluation of the technical development in the Slovak households. Regarding the broader aspects, the achieved stage of progress in energetic is also one of the key criteria of modernisation and higher life and cultural standard both in the cities and the country. At the same time the peasantry had to solve the problem of the poor technical equipment of their farms. With considerable mistrust, farmers started to use the first electric devices. In the Slovak households the process of technical modernisation was rather slow during the inter-war period and the falling behind the Western Europe was substantial.

Mgr. Miroslav Sabol, PhD.

Vedecký pracovník Historického ústavu SAV, pracuje na oddelení dejín vied a techniky. Zaoberá sa hospodárskymi a sociálnymi dejinami počas druhej svetovej vojny s dôrazom na dejiny priemyslu, dejinami vedy, techniky a technickým vzdelávaním na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Je autorom niekoľkých desiatok vedeckých štúdií a článkov k danej problematike.

⁴⁶ *Stručný prehľad vývoja Československej elektroenergetiky v rokoch 1920 – 1965*. Bratislava 1967, Výskumný ústav energetický Praha, Výskumné pracovisko Bratislava, s. 27 – 28; KUBÍN, Miroslav et al. *Jihočeská energetika*. České Budějovice 1996, JIH, s. 271.

Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938*

Ľudovít Hallon

Vznik Československa roku 1918 priniesol nové javy aj do života slovenských krčiem, hostincov, kaviarní, reštaurácií a hotelov. Zmenili sa hospodársko-politické, legislatívne a sociálne podmienky vývoja hostinskej živnosti. Následne sa začali premeny štruktúry živnostníkov, foriem podnikania a skladby klientely. Pod vplyvom nových smerov životného štýlu, ale najmä pod tlakom sociálnych pomerov, menilo obyvateľstvo každodenné návyky konzumácie alkoholu a kultúru oddychu v pohostinstvách. Niektoré zmeny smerovali k lepšiemu, ale v určitých skúmaných súvislostiach nastalo aj dočasné zhoršenie situácie.

Podľa súdobých kritérií sa podniky a živnosti poskytujúce pohostinské a reštauračné služby delili na hotely, penzióny, reštaurácie a hostince, vinárne, výčapy liehovín, kaviarne. Niektoré hostince mohli okrem stravy ponúkať aj nocľah, prípadne boli spojené s trafikami. Málo rozšírenou novinkou, obmedzenou hlavne na väčšie mestá, sa počas 20. rokov v rámci hostinskej živnosti stali nealkoholické jedálne a vegetariánske reštaurácie. Z hľadiska vývoja hostinského podnikania bolo zaujímavé, že medzivojnové štatistiky ešte nevykazovali pivárne ako samostatné živnosti, aj keď konzumácia piva bola na vzostupe.¹ Živnostenský zákon z roku 1924, ktorý zjednocoval pomery v dvoch častiach Československej republiky (ČSR), spájal hostinskú živnosť s právom podávať pokrmy, ubytovávať cudzincov, čapovať pivo, víno, ovocné víno, strojené víno, polovíno, ako aj čapovať a v drobnom predávať liehové pálené nápoje. Alkoholické nápoje mohol živnostník podávať v miestnosti určenej na živnostenskú prevádzku alebo po novom aj cez ulicu v otvorených a tiež v uzavretých nádobách. Čapovanie liehovín však mal hostinský povolené iba v prípade, že výčap nebol ďalším legislatívnym opatrením obmedzený, zakázaný alebo inak upravený. Z iných podnikateľských činností mala hostinská živnosť právo ponúkať kávu, čaj, čokoládu, teplé a rôzne nealkoholické nápoje. Značným významom bola možnosť prevádzkovať spoločenské hry.²

* Štúdiá vznikla v spolupráci s Agentúrou na podporu výskumu a vývoja v rámci realizácie projektu č. APVV-51-017105 Slovensko v 20. storočí.

¹ *Československá štatistika*, zväzok 129, rad XVII. – sčítanie živnostenských závodov k 27. 5. 1930, zošit 12.

² Živnostenský zákon pre Slovensko a Podkarpatskú Rus č. 259 z 10. 10. 1924. *Sbírka zákonů a nařízení Republiky československé*, 1924. Praha 1925.

Rozširovanie hostinského podnikania, ako aj predaj alkoholu v reštauračných a hostinských zariadeniach, už od konca 19. storočia limitoval alebo rôznym spôsobom obmedzoval štát, prípadne regionálne samosprávne orgány, cestou osobitných legislatívnych zásahov. Počet hostincov, reštaurácií a kaviarní bol *de jure* vopred stanovený uhorským zákonom č. XXV z roku 1899, ktorý povoľoval iba jednu hostinskú licenciu na 500 obyvateľov daného regiónu. Z uvedeného vyplývalo, že na území Slovenska s počtom obyvateľov približne 2,9 mil. roku 1918 malo v období rozpadu habsburskej monarchie oficiálne pôsobiť okolo 5 900 hostinských živností.³ Ďalší vývoj ich stavu závisel od rastu obyvateľstva. Okrem toho mohli vznikať už len väčšie hotely a penzióny, spadajúce do kategórie podnikov s počtom viac ako 20 činných osôb. Hostinskú živnosť pred rokom 1918 takmer plne ovládali maďarskí, nemeckí a najmä židovskí podnikatelia. V povedomí slovenskej spoločnosti bola dedinská krčma, hostinec, ako aj mestská reštaurácia alebo kaviareň, spojená so židovským majiteľom. Obraz židovského krčmára, ktorý využíva biedu a nevedomosť slovenského roľníka, tvoril neodmysliteľnú súčasť koloritu slovenského vidieka na prelome 19. a 20. storočia a predstavoval tiež typické kliše súbodnej slovenskej literatúry. Skutočný podiel židovského kapitálu v sledovanej oblasti podnikania počas existencie Uhorska však len ťažko určíme.

Aktivity národne slovenského kapitálu v hostinskom živnostníctve pred rokom 1918 potvrdzuje napríklad známe martinské kasíno, centrum spoločenského života predstaviteľov národného hnutia. Slovenský hostinský, či dokonca hotelier, však mohol byť na začiatku 20. storočia len svetlou výnimkou. Vznikom ČSR sa uvedený stav mal podstatne zmeniť. V rámci historických zmien skladby vlastníctva nový štát zároveň s takými akciami, ako bola nostrifikácia podnikov a bánk, pozemková reforma či poštatňovanie železníc, rozvinul aj proces revízie živnostenských oprávnení. Menovite išlo predovšetkým o revíziu hostinských a výčapníckych licencií. Tieto mali byť odobrané inonárodným podnikateľom, teda Maďarom, Nemcom a Židom a následne pridelené štátu verným a spoľahlivým osobám, najmä slovenským vojnovým invalidom, legionárom, americkým Slovákom a účastníkmi národného hnutia.⁴ Podľa výsledkov z druhej polovice 20. rokov nadobudli presuny licencií značné rozmery. Možno konštatovať, že nastala skutočná nacionalizácia hostinských živností. Vytvorila sa celá nová vrstva slovenských živnostníkov v oblasti pohostinstva. Svedčila o tom skutočnosť, že v krátkom čase dokázali vytvoriť niekoľko stavovských organizácií regionálneho aj celoslovenského pôsobenia, ktoré sa ešte členili na korporácie malých a veľkých hostinských. Najväčší vplyv získala Zemská jednota slovenských hostinských a kaviarníkov pre Slovensko a Podkarpatskú Rus, založená roku 1922. Sídlo mala v Žiline, lebo medzi bratislavskými hostinskými a hoteliermi stále prevažovali inonárodní podnikatelia. Jej prvým predsedom bol hostinský Ján Koza.⁵ Najskôr združovala najmä väčších živnostníkov, ale postupne fuzionovala aj oblastné korporácie malých hostinských. Na prelome rokov 1923 – 1924 bola nahradená Zväzom slovenských hostinských a kaviarníkov pre Slovensko a Podkarpatskú Rus so sídlom vo Zvolene. Do polovice 20. rokov sa Zväz do-

³ Uhorský zákon č. XXV/1899.

⁴ Invalidom – hostinským. In Slovenský hostinský, roč. 2, 1. 1. 1923, č. 2, s. 2.

⁵ Slovenský hostinský, roč. 1, 15. 11. 1922, č. 1, s. 1 – 2.

kázal etablovať už aj v Bratislave, kam premiestnil svoju centrálu. V tomto období rozšíril organizačnú základňu na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi na 72 okresných organizácií, ktoré združovali okolo 6 000 členov.⁶ Od novembra 1922 vychádzal samostatný orgán slovenských korporácií hostinského živnostníctva *Slovenský hostinský*.

Slovenských krčmárov, hostinských, výčapníkov, kaviarnikov a majiteľov reštaurácií spájali viaceré spoločné problémy. Podobne ako v iných oblastiach hospodárskeho života, aj na sféru hostinskej živnosti pôsobili v medzivojnových rokoch mnohé nepriaznivé faktory hospodárskeho a hospodársko-politického charakteru, ako boli nevýhodné výrobné podmienky, vysoké dopravné náklady a legislatívne prekážky. Slovenskí podnikatelia v pohostinstve museli zároveň zväzdať tvrdý zápas s konkurenciou podstatne skúsenejších a spravidla kapitálovo silnejších inonárodných hostinských. Na začiatku 20. rokov viedli slovenskí živnostníci preberajúci hostinské licencie úspešnú expanziu proti židovským, respektíve maďarsko-židovským a nemecko-židovským krčmárom a kaviarnikom. Využívali pritom búrlivú národno-politickú situáciu a podporu nového režimu. Táto expanzia mala výrazný antisemitský rozmer. Židovskí a ďalší inonárodní podnikatelia si však aj po revíziách udržali časť licencií a v nasledujúcom období získavali nové. Hojne si vypomáhali korupciou nových štátnych úradníkov, na ktorú boli v pohostinskej živnosti ideálne podmienky⁷. Počet licencií sa preto zvyšoval podstatne rýchlejšie, než to dovoľoval početný stav obyvateľstva, a to obzvlášť v určitých regiónoch. Napr. v Žiline s počtom obyvateľov okolo 12-tis. v polovici 20. rokov malo byť podľa oficiálnych predpisov 24 hostinských živností. V skutočnosti ich tu pôsobilo v danom období 77. Podobne aj v susednej Veľkej Bytči s 3-tis. obyvateľmi vyvíjalo činnosť namiesto predpísaných šiestich hostinských živností až 23.⁸

Slovenskí krčmári a kaviarnici stále ťažšie čelili silnejúcemu tlaku inonárodnej konkurencie. Viacerí z nich sa preto utiekali vyslovene k agresívnym protizidovským útokom na stránkach stavovskej tlače. Nachádzame tu mnoho príkladov odobratia licencie údajným nepriateľom štátu v povojnovom období, čo slovenskí uchádzači o licencie aj súdobá vládna moc chápali ako spravodlivý počin. Pisatelia ďalej napádali opovážlivosť Židov, ktorí sa rôznymi cestami opäť vrátili do pôvodných podnikateľských pozícií. Dopisovatelia novín *Slovenský hostinský* líčia pomery a minulé vývoj na pôde svojho živnostenského podnikania nasledovne: „...Ako vyzerali pomery v hostinskej živnosti...? Hostinstvo z 90 ti procent ovládali Židia a zbytok 10 % držali Maďari... nemôžem zabudnúť na energický postup vládnych kruhov, ktoré dali ľudu slovenskému... to čo mu patrilo... Vláda cez všetky protesty držiteľov licencií Židov a Maďarov dala invalidom najpredniejšie miesto pri zadelovaní licencií...“⁹ „...Slovenský krčmár-hostinský vyšiel z rad spoľahlivých, o štát zaslúžilých Slovákov, legionárov, invalidov, amerických Slovákov a tu je treba, aby sa týchto 10 000 slovenských existencií vzalo raz do povahy... aby sa pomery natoľko upravili, aby sa predešlo katastrofálnym následkom...“¹⁰ Je

⁶ Bilancia našej práce za rok 1925. In *Slovenský hostinský*, roč. 4, 1. 1. 1926, č. 1, s. 1.

⁷ Otvorený list panu ministrovi vnútra. In *Slovenský hostinský*, roč. 2, 1. 7. 1923, č. 13, s. 5.

⁸ Nezdravé javy. In *Slovenský hostinský*, roč. 2, 15. 2. 1923, č. 4, s. 1.

⁹ Invalidom – hostinským. In *Slovenský hostinský*, roč. 2, 1. 1. 1923, č. 2, s. 2.

¹⁰ Otvorený list Ministerstvu s plnou mocou pre správu Slovenska. In *Slovenský hostinský*, roč. 2, 15. 3. 1923, č. 6, s. 1.

pochopiteľné, že v súdobej atmosfére nacionálneho napätia vystupovali ako najväčší rivali slovenských hostinských organizácie inonárodných krčmárov, kaviarnikov a hotelierov. Z početných korporácií možno uviesť napríklad významné Spoločenstvo hotelierov, hostinských a kaviarnikov, ktoré sa vylčilo ako organizácia inonárodných podnikateľov po vytvorení samostatného Zväzu slovenských hostinských a kaviarnikov alebo možno spomenúť ďalšiu korporáciu Zemský zväz hostinských v Bratislave. Na čele Spoločenstva aj Zemského zväzu stál hotelový podnikateľ svetového mena Henry Prüger.¹¹

V 20. rokoch začal národne slovenský kapitál úspešne prenikať aj do sféry veľkopodnikového hotelierstva. Lídrom kapitálovej expanzie bol najväčší národne slovenský peňažný ústav Tatra banka. Už na začiatku 20. rokov banka ovládla popredný hotelový podnik Erzsébet v Trenčíne, z ktorého sa po rekonstrukcii stal známy hotel Tatra. Následne vznikol koncernový podnik Tatra banky Slovenská hotelová spoločnosť. Táto prevádzkovala trenčiansky hotel a prenajímala ďalšie hotelové podniky, napr. luxusný Grand hotel Praha v Tatranskej Lomnici.¹² Prelom vo vývoji Slovenskej hotelovej spoločnosti nastal na začiatku 30. rokov, keď prevzala najvýznamnejší hotelový komplex na Slovensku, hotely Savoy-Carlton v Bratislave. Komplex nechal postaviť spomínaný hotelier Henry Prüger, pôsobiaci dlhé obdobie v USA a Veľkej Británii. Savoy-Carlton vznikol prestavbou starších hotelových zariadení a domových objektov na podklade najnovších poznatkov H. Prügera v rokoch 1911 – 1912. V druhej polovici 20. rokov začal H. Prüger s novou prestavbou komplexu do jeho súčasnej architektonickej podoby. S nástupom veľkej hospodárskej krízy však majiteľ pochopil, že vysoké náklady nebude môcť v dohľadnom čase pokryť, preto spáchal samovraždu. Hlavným veriteľom H. Prügera bol afilovaný finančný ústav Tatra banky Eskontná a hospodárska banka v Bratislave. Uvedenú situáciu využila Tatra banka a zadlžený komplex Savoy-Carlton zakúpila pre Slovenskú hotelovú spoločnosť.¹³ V nasledujúcom období Spoločnosť ovládla ďalšie hotelové podniky kľúčového významu, ako aj reštauračné, spoločensko-kultúrne a moderné turistické centrá, napríklad hotel Európa v Košiciach, turistický hotel Šport na Donovaloch, hotely Malá a Veľká Fatra v Rajeckých Tepliciach, Národný dom v Banskej Bystrici a Kultúrny dom v Ružomberku. Tieto sa stali výkladnou skriňou pohostinskej, spoločensko-oddychovej a nastupujúcej turisticko-športovej kultúry na Slovensku.¹⁴

Presnejšie údaje o celkovom stave podnikov, resp. závodov vo sfére pohostinskej a hotelierskej živnosti máme k dispozícii zo sčítania živnostenských závodov v máji 1930, ktorého výsledky uvádzam v nasledujúcej

¹¹ Pozvanie na veľký manifestačný jzjazd. In Slovenský hostinský, roč. 2, 1. 8. 1923, č. 15, s. 5.

¹² Referát o Tatra hotely Trenčín na obchodnej správe Tatra banky z 28. 11. 1935. Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Tatra banka – Slovenská hotelová spoločnosť (ďalej TB – SHS), kartón (ďalej k.) 285; Hlásenie o revízii Tatra hotela Trenčín na obchodnej správe Tatra banky 21. – 28. 10. 1929. SNA, f. TB – SHS, k. 285; Plán na prevzatie Grand hotela Praha v Tatranskej Lomnici Tatra bankou zo 17. 9. 1929. SNA, f. TB – SHS, k. 285.

¹³ Hotel Carlton. In Zlatá kniha mesta Bratislavy. Bratislava 1928, s. 308-310; Správa Tatra banky o hotely Savoy-Carlton na ministerstvo financií zo 6. 4. 1934. Národný archív Praha, f. ministerstvo financií, k. 1060, č. j. 100789 IIA/3-34; Zasadanie správnej rady Tatra banky 23. 2. 1934, 4. 4. 1935, 7. 5. 1936 a 16. 9. 1937. SNA, f. Tatra banka – zápisnice ústredia (ďalej TB – ZÚ), k. 5.

¹⁴ Referát o vývoji hotela Európa v Košiciach z 28. 11. 1935. SNA, f. TB – SHS, krab. 285; Zasadanie obchodnej správy Tatra banky 21. 9. 1939, 21. 12. 1939 a 31. 1. 1940. SNA, f. TB – ZÚ, k. 38; Správa o prenájme Národného domu v Banskej Bystrici Slov. hotelovou spoločnosťou z 11. 10. 1939. SNA, f. TB – SHS, k. 285; Referát o kúpe Šport hotela na Donovaloch Slov. hotelovou spoločnosťou z 3. 10. 1942. SNA, f. TB – SHS, k. 285; Zasadanie správneho a dozorného výboru Tatra banky 6. 10. 1942. SNA, f. TB – ZÚ, k. 20.

tabuľke. Z viacerých druhov pohostinských živností, zaznamenaných v štatistike, sa živnostníci slovenského pôvodu uplatnili najmä v hostincoch, reštauráciách, výčapoch liehovín a v kaviarňach. Tu štatistika z roku 1930 uvádza 7 410 závodov, v ktorých pracovalo 14 672 činných osôb. Pokiaľ môžeme dôverovať redakcii a dopisovateľom novin *Slovenský hostinský*, v rukách slovenských živnostníkov malo byť koncom 20. rokov asi 5 000 – 5 500 pohostinských závodov, kde nachádzalo prácu okolo 10 000 činných osôb. Z uvedeného by vyplývalo, že približne 72 % až 75 % pohostinstiev, reštaurácií a kaviární viedol v sledovanom období slovenský podnikateľský živel a Slováci tvorili asi 68 % – 70 % osôb činných v predmetných pohostinských závodoch. V ostatných druhoch sledovaných pohostinských živností ešte prevládali inonárodní podnikatelia, ale napr. v hotelierstve práve od konca 20. rokov nastala expanzia národne slovenského kapitálu.

Tab. č. 1: Stav hostinských, výčapníckych a hotelových živností na Slovensku k 27. 5. 1930

Druh živnosti	Počet	Činné osoby
Hostince a reštaurácie	6 976	13 389
Výčapy liehovín	278	489
Vinárne	27	155
Kaviarne	156	794
Hotely a hostince s ubytovaním	338	3 241
Penzióny	188	873
Nealkoholické a vegetariánske jedálne	174	325
Celkom	8 137	19 266

Prameň: *Československá štatistika*, zväzok 129, rad XVII. – sčítanie živnostenských závodov k 27. 5. 1930, zošit 12.

Spoločným problémom hostinského podnikania na Slovensku, voči ktorému bojovali všetci krčmári, kaviarníci a hotelieri bez rozdielu národnosti či konfesie, bola súdobá legislatíva. Ponosy voči nej predostierali najmä slovenskí živnostníci, lebo to, čo im medzivojnový režim poskytol cestou revízie hostinských licencií, to im vzápätí bral v dôsledku legislatívnych opatrení. Kameňom úrazu sa stal predovšetkým jeden z prvých zákonov vydaných po vzniku ČSR z iniciatívy Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska pod číslom 64 zo dňa 16. 12. 1918. Paragrafom 11 tohto zákona bol vydaný časovo neobmedzený zákaz výčapu pálených liehovín na území Slovenska v nedeľu a po väčšinu otváracích hodín pracovného týždňa. Otcom zákona bol minister s plnou mocou Vavro Šrobár, známy už pred rokom 1918 akciami proti alkoholizmu, aj keď abstinentom rozhodne nebol. Sledovaný zákon mal byť len mimoriadnym opatrením hektického obdobia na prelome rokov 1918 – 1919. Jeho zmysel sa o niekoľko rokov neskôr na zasadnutí županov vysvetľoval takto: „...Dôvody vydania zákazu výčapu liehovín boli jednako snaha, aby ľudu bolo znemožnené nesmierne požívanie alkoholu a tým, aby duševná úroveň a telesná zdatnosť boli povznesené a ďalej, aby zamedzené boli v horečnej dobe revolučnej prechmaty ľudu alkoholom premoženého...“¹⁵ Z mimoriadneho

¹⁵ K poradám županov v Bratislave. In *Slovenský hostinský*, roč. 1, 15. 11. 1922, č. 1, s. 2.

legislatívneho zásahu sa však predmetný zákon postupne zmenil na dlhodobu platné ustanovenie, obmedzené na územie Slovenska. Počas 20. rokov mal zákon ďalekosiahly vplyv na produktivnosť hostinského podnikania, ako aj na vývoj, skladbu a kultúru konzumácie alkoholu. V jeho dôsledku, ako aj pod vplyvom hospodárskeho rozvratu, bola až do obdobia rokov 1921 – 1922 paralyzovaná výroba konzumného liehu a tiež následná produkcia liehových nápojov v likérových závodoch a ovocných páleniek v páleniciach. Znemohzený prístup k liehovým nápojom na trhu a v obľúbených tradičných výčapoch však priniesol iba čiastočné zníženie spotreby vysokopercentného alkoholu. Obyvateľstvo riešilo situáciu pašovaním liehu a pálených nápojov z okolitých krajín. Zároveň sa na celom Slovensku prudko šírilo nezákonné pálenie v domácich páleniciach. Úrady podľa prieskumu odhadovali, že v povojnových rokoch sa z okolitých štátov, najmä z Maďarska, prepašovalo 50-tis. – 55-tis. hl konzumného liehu ročne. To znamenalo asi 1,8 litra čistého alkoholu na osobu.¹⁶ Zákon č. 64/1918 mal aj sociálny rozmer v tom zmysle, že zakazoval čapovať lacné liehoviny v živnostenských pohostinstvách, kde prevažovala klientela z nižších sociálnych vrstiev, kým čapovanie drahých koňakov a likérov do malých pohárov a štamprlíkov v hoteloch a veľkých mestských reštauráciách, ktoré navštevovali zákazníci z vyšších spoločenských vrstiev, bolo povolené.

Približne v rokoch 1921 – 1923 sa pomery vo výrobe liehu a pálených nápojov čiastočne normalizovali. Zákaz výčapu liehovín však zotrval v platnosti. Obmedzenia namierené proti nadmernej konzumácii alkoholu ešte pribúdali. Napríklad zákonom č. 56 z 27. 2. 1922 sa niektoré obmedzenia v predaji alkoholu rozširovali na celé územie štátu. Zákon stanovil základné normy a obmedzenia, platné do súčasnosti, ako zákaz podávania alkoholu mladistvým a pod.¹⁷ Sledované opatrenia boli podporované a niekedy priamo iniciované niektorými politickými predstaviteľmi a novými abstinentskými organizáciami. Na Slovensku mali tradíciu známe spolky miernosti, ktoré mali za cieľ znížiť enormnú spotrebu vysokopercentných a málo kvalitných liehovín. Abstinentské organizácie však brojili proti konzumácii všetkých druhov alkoholu, pričom boli do značnej miery inšpirované zavedením prohibície v USA. Vznikalo pomerne široké protialkoholické hnutie. S myšlienkou prohibície sa pohrávali, aspoň vo verbálnej rovine, aj niektorí slovenskí vládni činitelia, napr. minister s plnou mocou Jozef Kállay. Ten inicioval nariadenie o tzv. pohárikovaní, ktoré v podstate znamenalo určitú obdobu zákona č. 64/1918 o zákaze výčapu liehovín, známeho ako Šrobárov zákon.¹⁸ Politickí činitelia sa totiž naivne domnievali, že zákazom podávania liehových nápojov v malých pohároch a nádobách s obsahom do 0,25 l obmedzia alkoholizmus. Podľa súdobých nariadení si zákazník mohol v pohostinstve zakúpiť najmenej štvrt' litra liehoviny v uzavretej nádobe. Vládne orgány sa pokúšali prístup k alkoholu obmedziť aj nariadeniami o skrátení otváracích hodín v pohostinstvách. Osobitné otváracie hodiny si zároveň určovali regionálne samosprávy. Napr. zastupiteľstvo Považskej župy vydalo roku 1923 zákaz prevádzky pohostinstiev od soboty večera do 15. hod. v nedeľu popoludní, aby tak zabezpečilo dôstojný priebeh nedeľných omší a zvýšilo kultúru života ľudu.¹⁹ Podobné opatrenia

¹⁶ Slovenský priemysel, 1929, s. 71 – 74.

¹⁷ Slovenský hostinský, ref. 15, s. 2.

¹⁸ Slovenský hostinský, ref. 15, s. 2 – 3.

však nemohli slovenské obyvateľstvo, najmä vidiecke, v honbe za alkoholom zastaviť a mali spravidla kontraproduktívny efekt. Dôsledkom krátkozrakých obmedzení bolo pokračovanie pašovania alkoholu zo zahraničia, ako aj z Moravy, kde zákaz výčapu neplatil. Zároveň sa ďalej rozmáhala pokútne pálenie v domácnostiach. Napr. za roky 1924 – 1929 bolo na Slovensku a Podkarpatskej Rusi zhabaných 3 561 kotlov na pálenie. Niektoré dosahovali objem niekoľkých hektolitrov. Neblahým dôsledkom bolo tiež prudké zvýšenie spotreby životunebezpečného denaturovaného liehu. V rokoch 1921 – 1928 vzrástol odbyt uvedeného produktu na Slovensku zo 7,2-tis. na takmer 38-tis. hl ročne. Veľká časť odbytu pripadala práve na konzumáciu spojenú s rôznymi, často nebezpečnými úpravami.²⁰ Medzi dôvody vysokej spotreby denaturovaného liehu, ako aj pašovania a pokútnej výroby liehovín, patrila aj vysoká cena zákonne produkovateľného liehu, vytváraná neúmerným zdanením. ČSR mala zdanenie najvyššie v celej strednej Európe, čo bola živná pôda pre pašeráctvo. V polovici 20. rokov sa napr. len z Poľska dostalo na čierny trh do ČSR približne 150-tis. hl liehu ročne. Veľkoobchodná cena liehu dodávaného likérovým závodom na výrobu liehových nápojov dosahovala koncom 20. rokov približne 35 Kč za liter, zatiaľ čo cena denaturovaného liehu predstavovala asi 4 Kč. Z uvedeného vyplývalo, že pol decilitra konzumného liehu vyšlo na 1,75 Kč, kým rovnaké množstvo denaturovaného liehu na 0,20 Kč. Je len pochopiteľné, že chudobné obyvateľstvo zaostálých regiónov Slovenska jednoznačne uprednostňovalo tzv. denaturák alebo ako nazývalo tento alkohol podľa spôsobu výroby rusínske obyvateľstvo derevjanku.²¹ Čistý lieh na Slovensku vyrábalo približne 310 menších poľnohospodárskych liehovarov, ako aj 18 priemyselných liehovarov a rafinérií. Lieh dorábali zo zemiakov, repy a melasy. Denaturovaný lieh bol najmä produktom suchej destilácie dreva. Produkciu liehovarov spracúvali na rôzne druhy alkoholických nápojov likérové závody, ktorých počet vzrástol počas rokov 1924 – 1929 zo 140 na 197. Tunajšia výroba však zaznamenávala iba malé výkyvy. Rozširoval sa najmä sortiment a vzájomná konkurencia jednotlivých značiek výrobkov. Súčasne pôsobili na Slovensku pálenice meniace úrodu ovocia na jednotlivé druhy pálenky. Delili sa na miestne paušálne pálenice, zdanené iba nižšou paušálnou daňou a centrálné pálenice s progresívnym zdanením, ktoré dodávali alkohol na trh. Počet jedných aj druhých klesal, a to paušálnych z 347 na 125 a centrálnych zo 64 na 26 v rokoch 1922 – 1928. Celkové dodávky liehovarov na výrobu liehovín spolu s produkciou pálení ovocia predstavovali počas konjunktúry v druhej polovici 20. rokov približne vyrovnané hodnoty 78-tis. – 81-tis. hl ročne. Výrobu totiž určovali kontingenty. Spotreba v prepočte na obyvateľa Slovenska dosahovala podľa uvedených údajov okolo 2,5 litra čistého alkoholu ročne.²² K tomu však treba pripočítať spotrebu denaturovaného liehu, pašovaných a pokútne vyrábaných liehovín, ako aj pomerne veľké množstvo legálne dovážaného alkoholu, najmä koňaku a rôznych likérov. V porovnaní so stavom pred rokom 1914 však spotreba vysoko-percentného alkoholu zrejme predsa len z celoslovenského hľadiska čiastočne klesla.

¹⁹ Rezolúcia. In *Slovenský hostinský*, roč. 2, 1. 7. 1923, č. 13, s. 5.

²⁰ *Slovenský priemysel*, 1923, s. 67 – 71; *Slovenský priemysel*, 1928, s. 165 – 168; *Slovenský priemysel*, 1929, s. 71 – 74.

²¹ *Slovenský priemysel*, 1924, s. 56 – 59; *Slovenský priemysel*, 1925, s. 94 – 97.

²² *Slovenský priemysel*, 1928, s. 165 – 168; *Slovenský priemysel*, 1929, s. 71 – 74.

Slovenskí krčmári a výčapníci viedli proti všetkým prekážkam húževnatý, aj keď často márný zápas, lebo ohrozovali existenciu ich podnikov. Na stránkach stavovských novín tvrdo napádali aktivity svojich úhlavných nepriateľov – abstinentných organizácií. Protialkoholické hnutie jednoznačne chápali ako slovenskú podobu hnutia prívržencov prohibície v USA. Uvádali články o negatívnych dopadoch americkej prohibície a prejavovali sympatie k jej odporcom. Postoj voči hlavnej organizácii abstinentov na Slovensku vyjadrili v polovici 20. rokov nasledovne: „...čelme sami... útokom, vedeným, či už jednotlivcami alebo organizáciami, z ktorých najhúževnatejšie brojí proti nám Zväz abstinentov, snažiaci sa svojimi iluzórnymi výkladmi a lákavými heslami množiť gardy svojich stúpcov...“²³ Redakcia novín *Slovenský hostinský* zosmiešňovala metódy boja abstinentov proti alkoholizmu, spochybňovala význam ich činnosti pre spoločnosť a obviňovala abstinentov z dvojtvárnosti a pokrytectva. V júni 1925 uverejnila údajne pravdivý článok o jednej z pochybných akcií abstinentov v bližšie nemenovanej dedinke na slovenskom vidieku: „...V jednej obci založili si abstinenti spolok... Bystrošť členov tohoto šťastného spolku išla tak ďaleko, že sa im neodporovalo zvolať schôdzu do jedného hostinca tejto obce a to hlavne s tým cieľom, aby aj tam mohli získať nových členov. V hostinci stala sa živá debata medzi abstinentmi a hosťami, takzvanými alkoholikmi. V debate o vzájomnom presvedčovaní vymenené boli i ostrejšie slová, v dôsledku čoho požiadali hostinského... aby on rozpor rozriešil... Hostinský debatu rozriešil nasledovane: ... mne sú abstinenti milejší nežli pijáci... Piják... vypije v najlepšom prípade 3 – 4 poháry... sedí pri tom 2 – 3 hodiny... Naproti tomu – znám dobre abstinentov – ten príde zadnými dverami, kúpi naraz celú fľašu trúnku, chytro zaplatí a zmizne...“²⁴

Jedným z hlavných terčov neustálej kritiky zo strany predstaviteľov hostinského živnostníctva boli zákonné opatrenia obmedzujúce predaj alkoholu a prevádzku pohostinstiev. Išlo predovšetkým o spomínaný zákaz výčapu liehovín podľa tzv. Šrobárovho zákona. Redaktori aj dopisovatelia orgánu slovenských hostinských v každom čísle z 20. rokov prinášali citovo podfarbené správy o dôsledkoch Šrobárovho zákona, ako bolo pašovanie a pokútna výroba liehovín a tiež rastúca konzumácia nebezpečného denaturovaného liehu. Pisatelia dokazovali, že pašovanie zasiahlo všetky regióny Slovenska, pochopiteľne, najmä pohraničné. Informácie o tom uviedlo napr. januárové číslo z roka 1923, ktoré sugestívne vykreslovalo situáciu v jednotlivých oblastiach. Zároveň informovalo o šírení konzumácie denaturovaného liehu: „... Sú zistené prípady tak v okrese Malackom, že sa takýmto pokútnym predajom liehu, donášaným z Moravy, vyživuje značný počet ľudí... v každej obci je nie familie vo ktorej by sa niektorý člen týmto obchodom nezaoberal... V župe oravskej pašuje sa lieh z Poľska a v nespočetných prípadoch pije ľud lieh denaturovaný, pomocou rôzneho korenia upravený, lebo aj i drevený lieh... V župe šarišskej sú tieto zjavy ešte vo väčšom rozmeru. V ostatných župách je nie lepšie...“²⁵ Jeden extrémny príklad dôsledkov požívania denaturovaného liehu, pochádzajúci z Čadce, sa stal obsahom viacerých oficiálnych sťažností a memoránd o problémoch hostinského živnostníctva, ktoré smerovali na najvyššie vládne miesta. Sledovaný prípad zverejnili po prvý

²³ Žatva. In *Slovenský hostinský*, roč. 4, 15. 7. 1925, č. 14, s. 2.

²⁴ Abstinenti? In *Slovenský hostinský*, roč. 4, 15. 6. 1925, č. 12, s. 6.

²⁵ Kde že je logika? In *Slovenský hostinský*, roč. 2, 1. 1. 1923, č. 2, s. 1.

raz noviny *Slovenský hostinský* v máji 1925. Redakcia začínala výčitkou na adresu Šrobárovho zákona: „... pre zákaz odpredaja pohárikú dobrej slivovice naučili sa piť voľný denaturovaný lieh. Uvádzame práve jeden prípad, ktorý sa stal... v Čadci, kde si doniesli na zábavu 30 litrov brenšpiritusu, kde to akosi prepalujú... a tak sa celá spoločnosť spila až sa konečne dali asi 20 ľudí do pračky tak, že nepoznal syn otca a otec syna, prali sa dohromady tak, že Jozefovi Fojčíkovi vybili dva zuby a Jánovi Dlabáčkovi odkúslí prst. Keď sa ale už dost' nafackovali pohádzali sa na zemi na jednu hromadu, kde sa začali kúsať, ktorý kde mohol. Nevieť, čo na toto budete hovoriť pán Dr. Šrobár, ktorý to zapríčinil...“²⁶

Počas 20. rokov pribúdali v pohostinskom podnikaní nové druhy konkurenčných podnikov. Malí a strední hostinskí živnostníci, obmedzovaní v obchodných aktivitách protialkoholickými opatreniami a neúmerne zaťažení daňami, rozhorčene protestovali proti viacerým novým legálnym aj pokútnym formám výčapníckej činnosti, ktoré sa rozmáhali v rôznych oblastiach hospodárskeho života a dokonca aj v nevýrobnej sfére. Štát a jeho kontrolné orgány predmetné javy tolerovali, alebo pred nimi zatvárali oči. Výčapníckou činnosťou si napríklad začali privyrábať majitelia obchodov s rozličným tovarom, aké boli pre súdobú obchodnú sieť v mestách aj na vidieku charakteristické. Zneužívali povolenie predávať medzi inými tovarmi aj alkoholické nápoje a podávali zákazníkovi alkohol v malých množstvách v otvorených nádobách, čo mali hostinské živnosti prísne zakázané. Návštevníci tu údajne konzumovali alkohol v nevyhovujúcich podmienkach, spravidla sediac na vreciach s múkou či zemiakmi.²⁷ Podobný bol aj prípad mäsiarstiev, kde majitelia mohli okrem surového mäsa predávať hotové mäsité jedlá, ku ktorým čapovali pivo alebo víno. Ešte väčší odpor vyvolali u hostinských výhody poskytované štátnym železničiarom. Tieto zriaďovali pri svojich nádražiach menzy, pôvodne určené pre stravovanie zamestnancov. Menzy ako zariadenia železníc mali možnosť zásobovania surovinami, polotovarmi aj alkoholom pri veľmi nízkych dopravných nákladoch alebo dokonca bezplatne. Personál bol platený štátom a daňová povinnosť sa na menzy nevzťahovala, preto ponúkali jedlá a nápoje za bezkonkurenčné ceny. Železničné menzy okrem stravovania vlastných zamestnancov začali poskytovať reštauračné služby aj komerčným zákazníkom. Bratislavská menza pri hlavnom nádraží dokonca každú sobotu a nedeľu usporadúvala tanečnú zábavu pre všetkých potenciálnych záujemcov v provizórnych, narýchlo postavených prístreškoch.²⁸ Sieť komerčných stravovacích zariadení budovala na Slovensku pri svojich centrách aj medzinárodná organizácia YMCA, ktorá vzhľadom na sociálny charakter činnosti využívala viacero výhod zo strany vládnych orgánov. Medzi výhody patrilo aj oslobodenie od daní a subvencie. Za uvedených podmienok YMCA v stravovacích zariadeniach jednotlivých centier podnikala s podstatne väčším ziskom než progresívne zdanení hostinskí živnostníci.²⁹

Ďalším „hriešnikom“ v očiach prevádzkovateľov pohostinských živností bolo ministerstvo národnej obrany. V polovici 20. rokov zrušilo v rozvetvenom systéme kasárni sieť lukratívnych vojenských kantín,

²⁶ Naša bieda a prenasledovanie hostinských na Slovensku. In *Slovenský hostinský*, roč. 4, 15. 5. 1925, č. 10, s. 1.

²⁷ Čo zapríčinil Šrobárov zákon na Slovensku. In *Slovenský hostinský*, roč. 5, 1. 3. 1926, č. 5, s. 59.

²⁸ *Slovenský hostinský*, roč. 5, 1. 4. 1926, č. 7, 72.

²⁹ *Slovenský hostinský*, ref. 26, s. 59.

ktoré mali v prenájme alebo vlastnili najmä slovenskí podnikatelia. Ministerstvo nahradilo kantíny tzv. vojenskými zátišíami, kde vojaci v činnnej službe mali nájsť všetko, čo potrebovali k životu v kasárňach s výnimkou alkoholu. Prevádzku zátiší však dostali do rúk miestni profesionálni vojaci nižších hodností, ktorí zákaz podávania alkoholu pod rôznymi zámienkami porušovali.³⁰

Inú povahu mali sťažnosti hostinských na úspešnú činnosť známeho podnikateľského, ale aj kultúrno-spoločenského fenoménu – bratislavskej vechy. V danom prípade išlo skôr o žiarlivosť na všeobecnú popularitu a dlhodobú tradíciu tohto druhu podniku, ktorá siahala do polovice 18. storočia. Výsada bratislavských, resp. západoslovenských vinárov čapovať víno pod vechou pochádzala od cisárovnej Márie Terézie. Išlo o „vandrovnú“ licenciu, ktorá prechádzala od jedného vinára k druhému, pričom každý mohol 15 dní predávať svoje prebytky v malom príležitostnom zákazníkom. Starú výsadu potvrdzoval osobitný výnos Generálneho finančného riaditeľstva v Bratislave na základe uhorského zákona č. XXV. z roku 1899. Hostinskí živnostníci však upozorňovali, že vinári mali pod vechou zákaz predaja viacerých druhov tovaru, najmä cigariet a pečiva a nemali povolené usporadúvať hudobné produkcie a spoločenské hry. Podľa tvrdení hostinských vinári v Bratislave, ako aj v západoslovenských vinárskych mestečkách, uvedené zákazy pravidelne porušovali. Predávali zakázané druhy tovaru, ponúkali možnosť kartových a iných spoločenských hier a namiesto 15 dní predávali víno pod vechou aj niekoľko mesiacov. V Bratislave bolo v nepretržitej prevádzke až 25 vech, ktoré usporadúvali obľúbené tanečné zábavy s účasťou známych domácich aj viedenských spevákov.³¹

Medzi najčastejšie formy odporu hostinských, najmä slovenských živnostníkov, proti celej uvedenej škále prekážok v legislatíve a hospodárskom živote, patrili sťažnosti a memorandá adresované predstaviteľom na rôznych stupňoch politického a hospodárskeho riadenia štátu, ako aj protestné zhromaždenia a zjazdy. Viaceré memorandá smerovali na najvyššie vládne miesta Slovenska a ČSR. Napr. v novembri 1922 vyslala Zemská jednota slovenských hostinských a kaviarnikov deputáciu desiatich predstaviteľov organizácie na čele s vtedajším predsedom Jánom Kozom priamo do Prahy do vlády ČSR. Deputácia predložila memorandum so sťažnosťami a požiadavkami osobne ministromi obchodu Ing. Ladislavovi Novákov. Jadrom sťažností boli ponosy na opatrenia Ministerstva s plnou mocou a jeho hlavných predstaviteľov V. Šrobára a J. Kállaya.³² V marci 1923 Zemská jednota zaslala otvorený list ministromi s plnou mocou a v máji 1923 ministromi vnútra. Zástupcovia slovenských hostinských upozorňovali ministra vnútra na aktivity židovských krčmárov a kaviarnikov, údajne smerujúce proti záujmom štátu. V sledovanom období sa organizácia slovenských hostinských obrátila aj na najvyššiu autoritu nového štátu, na prezidenta Tomáša Garrigue Masaryka. V Pamätnom spise prezidentovi republiky z 12. mája 1923 zástupcovia hostinských sumarizovali hlavné problémy pohostinskej živnosti na Slovensku s dôrazom na zákaz výčapu liehovín. Živnostníci prezidenta oslovili takto: „...*Podpísaná Zemská jednota slovenských hostinských a ka-*

³⁰ Slovenský hostinský, ref. 27, s. 72.

³¹ Slovenský hostinský, ref. 27, s. 72.

³² Deputácia našej jednoty u vlády. In Slovenský hostinský, roč. 1, 1. 12. 1922, č. 2, s. 1 – 2.

viarnikov... aby uhájila existenciu desať tisíc hostinských-Slovákov obracia sa touto cestou na svojho tatíčka pána prezidenta so svojou prosbou, lebo na požiadavky svoje, bárs boli na príslušných miestach predložené... nedostalo sa nám okrem sľubov nič...³³ Ani hlava štátu však nedokázala presadiť významnejšie zmeny existenčných problémov slovenských hostinských. Ďalším kulmináčnym bodom protestných aktivít z 20. rokov bol manifestačný zjazd v auguste 1925, kde už slovenskí krmári a kaviarnici našli vo viacerých otázkach spoločnú reč s inonárodnými hostinskými a s hoteliermi.³⁴

Kultúrno-spoločenský rozmer vývoja pohostinskej živnosti a konzumácie alkoholických nápojov v sledovanom období značne utrpel kontroverznými dôsledkami neuvážených protialkoholických opatrení na Slovensku z prvého obdobia existencie ČSR. Preto sa hľadali schodnejšie cesty na zvýšenie kultúry konzumácie alkoholu, ako aj rastu úrovne spoločenského života pohostinskej živnosti. Umiernené smery a hnutia proti alkoholizmu si ako hlavný a vcelku reálny cieľ kládli zníženie spotreby vysokopercentného alkoholu na únosnú mieru a zmenu orientácie spotreby širších vrstiev obyvateľstva na nízkoalkoholické nápoje, teda na víno a stále populárnejšie pivo.

Konzumácia vína mala stáročnú tradíciu, siahajúcu do obdobia 2. až 4. storočia n. l., keď dnešné územie Slovenska hraničilo s Rímskou ríšou. Vyššia spotreba vína však bola regionálne obmedzená predovšetkým na juhozápadné, južné a juhovýchodné Slovensko. V ostatných oblastiach zohrávala iba vedľajšiu úlohu. Pivo sa varilo vo väčšine slovenských miest už od stredoveku. Napriek tomu ostávalo z celoslovenského hľadiska až do konca 19. storočia, s výnimkou niektorých miest, na pokraji záujmu. Obrat nastal na prelome 19. a 20. storočia s nástupom industrializácie, ktorá priniesla vznik továrenských pivovarov a priemyselného robotníctva. Práve táto vrstva spoločnosti začala konzumovať pivo vo väčšom meradle a povýšila ho na typickú súčasť svojho životného štýlu. Spotreba piva dostala nový impulz po vzniku ČSR, a to vplyvom hospodársko-politických, ako aj sociálnych súvislostí. Rozpadom Uhorska sa pivovary na území Slovenska zbavili konkurencie veľkých budapeštianskych pivovarov. V novom štáte bol odbyt piva z jednotlivých závodov obmedzený na určité regióny, stanovené inštitúciami povojnového viazaného hospodárstva. Výrobcovia kvalitného českého piva nemali možnosť vývozu na Slovensko a jeho trh dočasne patrila iba domácim pivovarom. Za daných podmienok sa v rokoch 1919 – 1921 rozšírila kapacita aj výroba pivovarov a spotreba piva zaznamenala podstatné zvýšenie. Kapacita závodov predstavovala okolo 700-tis. hl ročne a celková spotreba dosiahla roku 1921 približne 432-tis. hl. V prepočte na obyvateľa sa skonzumovalo 14,4 l piva za rok, čo bol údajne asi dvojnásobok predvojrovej spotreby.³⁵ Po uvoľnení trhu s pivom sa jeho spotreba na Slovensku dostala pod priamy vplyv vysokej kultúry konzumácie piva a pivovarských reštaurácií českých krajín. Na jednej strane to znamenalo ďalší rast odbytu a celkovej obľuby piva, ale na druhej strane aj ostrú konkurenciu českých pivovarov. Spotreba piva rástla najrýchlejšie

³³ Pamätný spis p. prezidentovi T. G. Masarykovi. In *Slovenský hostinský*, roč. 2, 1. 7. 1923, č. 13, s. 2.

³⁴ Naš manifestačný zjazd. In *Slovenský hostinský*, roč. 4, 15. 9. 1925, č. 18, s. 1 – 4.

³⁵ *Slovenský priemysel*, 1923, s. 71 – 72; SLABEJ, Jaroslav. *Slovenské pivovary, ich pivo a jeho slovenskí konzumenti v medzivojnovom období*. In BAĎURÍK, Jozef – KÓNIA, Peter – PEKŇÍK, Radovan (ed.). *Nápoje v minulosti a prítomnosti Slovenska*. Prešov 2001, Lana 2001, s. 173.

v mestských priemyselných centrách s väčším podielom robotníctva, živnostníctva a námezdné pracujúceho obyvateľstva. S príchodom českej inteligencie, ktorá do slovenských miest prinášala svoj tradičný spôsob života, však začala kultúra konzumácie piva prenikať aj do stredných a vyšších vrstiev slovenskej spoločnosti. Zároveň pivo prenikalo na vidiek do tradičných krčiem a hostincov.

Objem spotreby piva za celé medzivojnové obdobie kulminoval roku 1929 na hodnote takmer 700-tis. hl. Približne 45 % tohto objemu však pripadalo na pivo dovezené z českých krajín. V prepočte vypil každý občan Slovenska v danom roku asi 21,5 l piva, čiže 43 veľkých pív. Oproti stavu pred rokom 1914 malo ísť približne o trojnásobný rast konzumácie. V porovnaní s českými krajinami alebo so západnými štátmi s dlhodobou pivovarníckou tradíciou ako Nemecko, Belgicko, Dánsko, Írsko však spotreba piva ešte ďaleko zaostávala.³⁶ Väčšina slovenských pivovarov nemohla konkurovať českým podnikom svojou kapacitou, ani kapitálovým zázemím a spravidla ani kvalitou. Napr. výroba Meštianskeho pivovaru v Plzni (Prazdroj) už pred rokom 1914 prekročil hranicu 1 mil. hektolitrov za rok, čo bolo asi o tretinu viac než celá kapacita slovenského pivovarníctva v 20. rokoch. Na Slovensku pôsobilo približne 20 pivovarov. Z nich však len polovica patrila k továrenským podnikom. K najvýznamnejším sa vzhľadom na kapacitu, technickú úroveň a kvalitu piva radil najmä pivovar firmy Stein v Bratislave. Tento ako jediný zo slovenských podnikov dodal ročne na trh viac než 100-tis. hl piva. Medzi ďalšie významné podniky odvetvia patrili Bauernebl v Košiciach, Popper v Bytči, Kachelmann vo Vyhniciach, Meštiansky pivovar v Bratislave, ako aj pivovary v Michalovciach, Poprade, Banskej Bystrici, Martine a v Ilave.³⁷

U niektorých slovenských pivovarov značne zaostávala kvalita produkcie. Bol to napríklad problém jedného z mála pivovarov v rukách národnej slovenskej kapitálu Turčianskeho pivovaru v Martine, ktorý ovládala Tatra banka. Pre nedostatok kapitálu na zásadnú technickú rekonštrukciu závodu kvalita martinského piva klesala a zároveň sa znižoval jeho odbyt. Nepomohlo ani úsilie Tatra banky presadiť pivo z Martine vo vlastných hotelových podnikoch. Správna rada banky musela koncom 20. rokov konštatovať, že napriek viacerým opatreniam, ako zníženie cien a propagačné akcie, zákazníci hotelových podnikov odmietali martinské pivo a žiadali si plzenský Prazdroj. Vedenie pivovaru v spolupráci s manažmentom Tatra banky potom pristúpilo k marketingovému triku a podľa vzoru Prazdroja zvolili novú značku piva Martinský zdroj.³⁸ Medzi slovenskými pivami však figurovali aj úspešnejšie značky, ktoré boli na trhu žiadané. Existovala široká škála pív rôzneho stupňa od 8° cez 10°, 12°, 14°, 16°, 18° a viacstupňové pivo. Z viacerých produktov pivovarníctva na Slovensku možno spomenúť napr. bratislavské pívá Starosladovnícke, Jubilejné alebo 14° Primator z Meštianskeho pivovaru, košické pívá Robur, Chmelovar, 16° Cassovar, 14° Maratón, 20° Karneval, 15° Vihorlat, banskobystrický Zlatoprameň, popradský 16° Tatravar, ilavské

³⁶ Slovenský priemysel, 1929, s. 67 – 68; *Statistická ročenka Republiky československé*, 1938, s. 172.

³⁷ HALLON, Ludovít. Vývoj technickej základne pivovarov a sladovní na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. In *Z dejín pivovarníctva a chmeliarstva na Slovensku*. Trnava 1993, s. 98 – 108.

³⁸ Hlásenie o revízii Tatra hotela Trenčín na obchodnej správe Tatra banky 21. – 28. 10. 1929. SNA, f. TB – SHS, k. 285; Zasadanie správnej rady Turčianskeho pivovaru 24. 6. 1929. SNA, f. Tatra banka – Turčiansky pivovar (TB – TP), k. 291; Zasadanie správnej rady Slovenskej hotelovej spoločnosti 21. 1. 1930. SNA, f. TB – SHS, k. 288.

pivá 18° Slovenský Porter, 14° Slovenský ležiak, 12° Granát atď. Všetky uvedené značky slovenského piva však museli čeliť veľmi úspešnej konkurencii českých pív, najmä plzenského Prazdroja a budějovického Budvaru, ale aj viacerých ďalších pív, najmä z pivovarov v blízkosti slovenských hraníc, teda z Moravy. Na severozápadnom Slovensku malo značný odbyt napr. pivo z broumovského a litovelského pivovaru.³⁹

Spotreba vína bola krytá najmä z domácich zdrojov. Na trh sa však dovážali aj viaceré druhy vína zo zahraničia, konkrétne z Maďarska, Francúzska, Talianska, Španielska a iných krajín. Domáci výrobcovia dodávali víno na trh prostredníctvom veľkoobchodu. Továrenské spracovanie vína bolo v začiatkoch. Obmedzovalo sa na výrobu sektu, napr. v známej bratislavskej firme Hubert, ďalej na produkciu niektorých špeciálnych značiek vína, vermútov a pod.⁴⁰ Vývoj spotreby vína možno demonštrovať na príklade Bratislavy, kde jeho konzumácia tvorila pevnú súčasť každodenného života a kde malo v celkovej skladbe spotreby alkoholu kľúčovú pozíciu. Aj v Bratislave však môžeme počas 20. rokov pozorovať pokles konzumácie vína v absolútnych hodnotách a ešte výraznejšie v prepočte na obyvateľa. Zároveň sa znižoval podiel vína na spotrebe alkoholu a to zjavne v prospech piva. Ročná spotreba piva na obyvateľa Bratislavy vrátane návštevníkov a turistov vzrástla v období 1923 – 1929 zo 77,4 l na 132,5 l, zatiaľ čo spotreba vína klesla z 19,4 l na 13,9 l. Konzumácia liehových nápojov sa v porovnaní s predvojnovým stavom znížila, ale priemerná spotreba asi 3,6 l – 4,2 l čistého liehu ročne pri uvedených množstvách skonzumovaného piva a vína predstavovala skutočne vysokú hodnotu.⁴¹ Na druhej strane, uvedená spotreba liehových nápojov predstavuje reálnu konzumáciu všetkých druhov domácich aj dovážaných liehovín, kým údaje za celé Slovensko zachytávajú iba odbyt slovenských likérov a páleníc v prepočte na obyvateľa.

Najzaujímavejšie na vývoji konzumácie alkoholu v Bratislave boli údaje o množstve spotrebovaného piva. Roku 1929 konzumácia v prepočte na pollitre predstavovala 265 pív na každého Bratislavčana, čo sa už blížilo spotrebe v Čechách a vysoko presahovalo celoslovenský priemer. Náhly rast konzumácie piva súvisel so zmenami tradičných foriem a orientácie spotreby alkoholických nápojov u námezde pracujúceho obyvateľstva, ako aj u stredných vrstiev. Práve do Bratislavy prišiel najväčší počet príslušníkov českej inteligencie, ktorí zaujali významné pozície v štátnej správe, hospodárskych inštitúciách, v univerzitnom školstve, umeleckom živote či v armáde. Títo začali pravidelne navštevovať novootvárané pivovarské reštaurácie vyhlásených českých pohostinských firiem a svojim príkladom strhli aj príslušníkov domácich stredných a vyšších vrstiev. Návštevy českých pivární sa stali módnou vlnou. Výkladnou skriňou kvality českého piva a kultúry jeho konzumácie v Bratislave bola napr. reštaurácia Plzenský dvor s pivom Prazdroj, ďalej reštaurácia Praha na Hummelovej ulici, ponúkajúca pivo Budvar, Bucharov plzenský dvor na Ružovej ulici a iné.⁴² Následne v Bratislave aj iných mestách aktivizovali činnosť slovenské pohostinské podniky a výrobcovia slovenského piva, aby využili konjunkturálnu vlnu konzumácie piva a otupili českú

³⁹ Zasadanie správnej rady Turčianskeho pivovaru 17. 7. 1930; 21. 11. 1930; 29. 1. 1932; 3. 5. 1937. SNA, f. TB – TP, k. 291; SLABEJ, ref. 35, s. 178; Slovenský hostinský, roky 1922 – 1926 – reklamy.

⁴⁰ Dovoz a vývoz nápojov v československej republike. In Slovenský hostinský, roč. 5, 1. 2. 1926, č. 3, s. 31; VADKERTYOVÁ, Katarína. Historicko-technické pamiatky potravinárskeho priemyslu v Bratislave v období priemyselnej a vedecko-technickej revolúcie do roku 1918. In *Technické pamiatky Bratislavy*. Martin 1985, Neografia, s. 70 – 71.

konkurenciu. Výčapy piva otvorili aj najlepšie hotely a reštaurácie, ako Savoy-Carlton v Bratislave alebo Tatra hotel v Trenčíne. Kvalita výčapníckych služieb a kultúra predaja piva však ešte dlho u slovenských firiem zaostávali. Svedčil o tom napr. list, v ktorom sa riaditeľ Slovenskej hotelovej spoločnosti a Tatra banky R. Kubiš sťažoval na úroveň čapovania piva v luxusných reštauráciách hotelov Savoy-Carlton, kde hodlal hlavnému riaditeľovi Tatra banky Čechovi K. Hellmuthovi ukázať, že dohnali kvalitou podávania piva české reštaurácie, ako bol Plzenský dvor. V liste uvádzal: „...požiadal som nášho pána hlavného direktora Hellmutha, aby sa presvedčil, že sa u nás čapuje pivo spôsobom vyhovujúcim i vybraným chúťkam, a preto neobjímame sa porovnaním s Plzenským dvorom. Žiaľbohu, toho istého večera mne samému bolo podané pivo tak nemožným spôsobom natočené, že som ho vrátil po dva razy a predsa ani po reklamovaní nebolo lepšie. Nútený som bol zavolať pána obchodvedúceho Júliusa Prügera, ktorý k môjmu veľkému prekvapeniu spokojne prehlásil, že pivo čapuje človek, ktorý tomu nerozumie... Nemohol som ináč, ako zrovna povedať pánu Prügerovi, že mal si sám stať k pipni a netrepať také škandľózne manipulovanie s pivom... Keď by náhodou vtedy boli prišli páni na ochutnanie piva, boli by sme utrpeli nezmazateľnú ostudu...“⁴³

Práve šírenie spotreby piva napomohlo čiastočný posun v celkovej kultúrnej úrovni konzumácie alkoholu na Slovensku v mezivojnových rokoch. Počas veľkej hospodárskej krízy však nastal pokles spotreby všetkých druhov alkoholu a veľká časť pohostinských živností sa dostala do hospodárskych problémov. Roku 1932 museli slovenskí hostinskí zastaviť aj vydávanie svojich stavovských novín. Po prekonaní hospodárskej krízy pokračovalo prehlbovanie pozitívnych tendencií v rozvoji pohostinskej živnosti a v skladbe konzumácie alkoholických nápojov, ktoré sa začali na Slovensku prejavovať v druhej polovici 20. rokov. Išlo najmä o znižovanie nacionálneho a konfesijného napätia v pohostinskom podnikaní, ako aj o čiastočnú zmenu orientácie na nízkoalkoholické nápoje, hlavne na pivo, v štruktúre spotreby alkoholu. Nové kvalitatívne zmeny v sledovanej sfére hospodárskeho a spoločenského života priniesol zánik ČSR.

Napriek tomu, že sledujeme pohostinstvo predovšetkým ako subjekt podnikateľskej činnosti, treba na záver aspoň heslovito poukázať aj na kultúrno-spoločenský význam života krčiem, pohostinstiev, reštaurácií a hotelov. Uvedený rozmer vývoja pohostinskej živnosti nám v predchádzajúcich častiach štúdie už viackrát zarezoval, najmä v súvislosti s dejinami hotelových podnikov, ale napríklad aj západoslovenskej viedy, významnejších reštaurácií a väčších vidieckych pohostinstiev. Kultúrno-spoločenský prínos pohostinských a hotelových podnikov v sledovanom období možno podľa charakteru aktivít rozdeliť na viacero oblastí, napríklad kultúrno-umeleckú, kultúrno-zábavnú, kultúrno-oddychovú, spoločenskú, klubovú alebo spoločensko-politickú. Uvedené oblasti aktivít sa v každodennom živote vzájomne prelínali a boli, pochopiteľne, spojené s konzumáciou nápojov a jedál.

Možnosti umeleckého vyžitia a kultúrnej zábavy predstavovali široké spektrum činností od klavírnej hudby cez spevácke a orchestrálne vystúpenia s opernou, operetnou, neskôr džezovou, hudbou a cez

⁴¹ Spotreba niektorých potravinových článkov v Bratislave od roku 1923 do 1933. In *Desať rokov Mestskej sporiteľne v Bratislave*. Bratislava 1933, s. 70.

⁴² Slovenský hostinský, roky 1922 – 1926 – reklama.

⁴³ Predseda Slov. hotelovej spoločnosti R. Kubiš riaditeľovi podniku Savoy-Carlton J. Franekovi 14. 6. 1938. SNA, f. TB – SHS, k. 285.

slávnostné plesy v hoteloch, kaviarňach a baroch, ďalej cez pravidelné mestské ľudové veselice vo väčších reštauráciách až po dedinské zábavy s dychovou a cimbalovou hudbou vo vidieckych pohostinstvách. Z mnohých príkladov možno uviesť prípad podniku Bucharov plzenský dvor v Bratislave, ktorý usporadúval pravidelné koncertné vystúpenia každú stredu, sobotu a nedeľu alebo bratislavskú reštauráciu Praha na Hummelovej ulici. Táto v jedálni poskytovala klavírnu produkciu na vlastnom nástroji.⁴⁴ Niektoré hotely a spoločensko-kultúrne centrá spojené s pohostinskou činnosťou poskytovali návštevu divadelných predstavení s profesionálnymi a najmä amatérskymi divadelnými súbormi. Vlastnú divadelnú scénu mal napríklad hotel Tatra v Trenčíne. Krčmy a pohostinstvá v desiatkach slovenských obcí sa práve v medzivojnových rokoch stali centrami umeleckých aktivít amatérskych divadelných súborov, ktoré pretrvali niekoľko generácií.

Neodmysliteľnou súčasťou života samostatných aj hotelových kaviární a tzv. kasín, ktoré pretrvali z obdobia pred prvou svetovou vojnou, boli kultúrno-oddychové činnosti, najmä biliard, šach, kartové stoly a bohatý výber tlačie a časopisov. Napríklad v kaviarni hotela Tatra v Trenčíne mala pánska, neskôr aj dámska, spoločnosť v 20. rokoch minulého storočia možnosť využiť deväť kartárskych stolov potiahnutých súknom, tri biliardy a tri šachové stoly. Okrem šachu hrali hostia aj domino alebo súdobé módne hry z ďalekého východu *Jong* a *Mak-jong*. Atmosféru kaviarne dotvárala živá klavírna hudba. Pre jej skvalitnenie hotel zakúpil roku 1931 nový klavír značky A. Forster v hodnote 23-tis. Kč.⁴⁵ Novou oblasťou kultúrno-relaxačných aktivít medzivojnového obdobia, poskytovaných najmä významnejšími hotelmi v rekreačných a turistických centrách, sa stal šport, napríklad tenis a futbal. Luxusný Grand hotel Praha v Tatranskej Lomnici dokonca vybudoval vlastné stredisko zimných športov.⁴⁶ Strediskami spoločenského života boli najmä mestské kaviarne a dedinské krčmy. Každá vrstva spoločnosti pravidelne navštevovala určitý typ pohostinského, reštauračného alebo hotelového podniku. Charakteristický fenomén života slovenských miest už od konca 19. storočia predstavovali tzv. kasína, čiže kaviarne, kde sa takmer denne stretávali najvýznamnejšie osobnosti mesta. Tu vznikali aj neformálne skupiny osôb, ktoré vyvíjali určité formy klubovej činnosti, sporej predovšetkým s oddychovými aktivitami, ako spomínaný biliard, kartové hry alebo šach. Vyššie formy klubovej činnosti britského typu boli na medzivojnovom Slovensku výnimkou. Kluby uvedeného charakteru pôsobili napríklad v bratislavskom hotelovom podniku Savoy-Carlton. Stredné a nižšie proletárske vrstvy súdobej mestskej komunity pravidelne navštevovali lacnejšie kaviarne, miestne pohostinstvá a ľudové krčmy. Z českých krajín sa zároveň šírila tradícia ľudovej pivnej „hospody“. Na vidieku mala osobitné postavenie dedinská krčma, predstavujúca v mnohých obciach popri kostole jediné miesto spoločenských aktivít miestneho obyvateľstva. Do luxusných kaviární aj na drevené podlahy krčiem prenikali ohlasy búrlivého politického vývoja medzivojnových rokov. Podniky pohostinských služieb často poskytovali miesto konania pravidelných schôdzí politických strán aj významnejších

⁴⁴Slovenský hostinský, roky 1922 – 1926 – reklamy.

⁴⁵Hlásenie o revízii Tatry hotela Trenčín na obchodnej správe Tatry banky 21. – 28. 10. 1929. SNA, f. TB – SHS, k. 285.

⁴⁶Správa o revízii Grand hotela Praha v Tatranskej Lomnici z 12. – 14. 3. 1935. SNA, f. TB – SHS, k. 285.

politických akcií. Vo väčších obciach a v mestách s početným pohostinstvami sa politická činnosť jednotlivých strán priamo spájala s určitými hostincami, reštauráciami či hotelmi.

ABSTRACT

The Changes in Tavern Trade and the Culture of Alcohol Consumption in Slovakia 1918 – 1938 **Ludovít Hallon**

The establishment of Czechoslovakia in 1918 brought significant economic, political, legislative and social changes for the development of tavern trade in Slovakia. The number of Slovak tavern businesses increased, new types of businesses emerged, for example in tourism and sport. The level of hotel services also improved. However, some legislative measures and political interventions aimed to restrict production, distribution and sale of alcohol brought significant problems to the tavern trade. There were certain changes in the culture of alcohol consumption, too. One of the factors was the spread of beer consumption influenced by its popularity in the Czech lands. The other significant change was a partial decrease of high-percentage alcohol consumption. Its consumption had negative consequences mostly for social development of Slovak countryside.

(M. H.)

PhDr. Ludovít Hallon, CSc.

Pracuje ako samostatný vedecký pracovník v Historickom ústave SAV, je vedúcim Oddelenia dejín vedy a techniky. Zaoberá sa dejinami bankovníctva, živnostníctva, hospodárstva a techniky v strednej Európe v prvej polovici 20. storočia. Napísal monografiu *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. Rozvoj alebo úpadok?* (Bratislava 1995), je spoluautorom monografií *Chronológia dejín vied a techniky na Slovensku* (Bratislava 2006, spoluautori Anna Falisová, Tibor Morovics) a *Tatra banka v zrkadle dejín* (Bratislava 2007, spoluautor Roman Holec). Je autorom mnohých odborných a popularizačných článkov.

Inštitucionálne rámce modernej slovenskej kultúry

Vlasta Jaksicsová

„Vajanský bol mŕtvy, Hviezdoslav ustatý, Kukučín v ďalekej cudzine zamĺknutý. I Krasko mlčal... Slovensko po dlhej mlkvote, po nekonečnej noci zaraz sa prebudilo a stalo sa s ním to, čo sa stáva s človekom, ktorý už nič neočakával a zrazu prebudil sa k novému životu...“

Jozef Číger Hronský, *Prehľad slovenského kultúrneho dneška*

Nielen historici politických dejín¹ sa zhodujú v tom, že práve po roku 1918, na konci tzv. veľkej vojny sa pre Slovákov začala moderná doba ich dejín. Týmto rozhraničujúcim medzníkom došlo podľa nich faktograficky aj typologicky k zosynchronizovaniu našich dejín s dramaticky zrýchleným európskym, ba i svetovým vývojom. Teda od vzniku Česko-Slovenska roku 1918, spoločného štátu Čechov a Slovákov, sa aj „slovenská kultúra... mohla rozvíjať už ako duchovná aktivita národného spoločenstva, ktoré vystúpilo zo stáročnej anonymity ‚hornouhorského‘ regiónu a ktoré sa chcelo predstaviť samému sebe i okolitému svetu ako subjekt vlastnej histórie.“²

Radikálnosť tejto zásadnej premeny slovenskej spoločnosti sa podľa historika Ľubomíra Liptáka prejavila predovšetkým v psychosociálnej štruktúre slovenskej spoločnosti, v ktorej práve rýchlo rastúca vrstva vzdelanej a profesijne diferencovanej slovenskej inteligencie zohrávala dôležitú rolu v rozvoji kultúrneho života. Nielen ako adresát a prijímateľ kultúrnych hodnôt, ale predovšetkým ako zdroj ľudského potenciálu, z ktorého vyrastali osobnosti, nositelia nových kultúrnych a teda aj umeleckých hodnôt. „Z obyvateľov Slovenska sa stávali čoraz zreteľnejšie občania... Medzivojnová krátka, dvadsaťročná, ale zrejme účinná demokratická škola poznamenala slovenský vývoj istým spôsobom až do súčasnosti“³, konštatuje historik.

¹ Kým historik Ľubomír Lipták v 60. rokoch minulého storočia napísal, že nebyvalé historické skúsenosti Slovenska nazhromaždené v rámci dvadsaťročnej existencie ČSR možno vnímať ako národnooslobodzovací boj Slovákov v nových priaznivejších podmienkach, na konci tohto storočia historik Milan Zemko už mohol skonštatovať, že 20. storočie bolo, popri iných prívlastkoch, i storočím „slovenským“, v zmysle dokonštituovania sa slovenského národa vo všetkých jeho zložkách národno-štátneho života – v politike, kultúre, národnom hospodárstve. LIPTÁK, Ľubomír. *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava 1998, Kalligram; ZEMKO Milan. Predpoklad slovenského 20. storočia. In *Hospodárske noviny*, č. 208, 28. 10. 2008, s. 16.

² ŠMATLÁK, Stanislav. *Dejiny slovenskej literatúry II. (19. storočie a prvá polovica 20. storočia)*. Bratislava 2001, Literárne informačné centrum, s. 283.

Je iba pochopiteľné, že premeny v psychosociálnej štruktúre slovenskej poprevratovej spoločnosti nachádzali svoj konkrétny výraz predovšetkým v dynamicky extenzívnom inštitucionálnom rozvoji slovenskej kultúry a vedy, ktorý bol pre ňu nevyhnutnou bázou a formálnym rámcom. Práve vďaka prvorepublikovým kultúrnym ustanovizniám sa mohli kontinuálne rozvíjať i v nasledujúcich desaťročiach.

Po roku 1918 sa existujúci školský systém, zdedený z dvoch častí monarchie, postupne unifikoval, slovakizoval a poštáťňovaním i demokratizoval – od základných škôl cez sieť meštianskych a stredných škôl⁴ až po založenie Univerzity Jana Amosa Komenského v Bratislave (1919) s lekárskou, filozofickou a právnickou fakultou.⁵ Základná zmena školského systému spočívala najmä v tom, že zatiaľ čo do roku 1918 sa slovenskí žiaci učili v im nezrozumiteľnom jazyku a vychádzali tak z ľudových škôl „pologramotní“, zo stredných zasa pravidla pomadařčení, vyučovaním v materinskom jazyku sa úroveň ich vedomostí nesporne zvýšila.⁶

Vedecký život na Slovensku začiatkom 20. storočia prakticky neexistoval, lebo dovtedajší vývoj spoločnosti neumožňoval vytvorenie širšej organizačnej bázy na jeho podchytenie. Učítelia a kňazi, ale i právnici či lekári, ktorí tvorili prevažnú časť slovenskej inteligencie, pestovali vedu ako vedľajšiu záujmovú činnosť popri svojej profesii. S istým časovým odstupom, ale veľavravne o stave slovenského predrevratového duchovného života vypovedal priamy účastník prevratu a neskôr uznávaný spisovateľ Jozef Čiger Hronský: „*Stav bol taký, že v tej istej osobe stretli sme neraz i literáta i politika i historika i jazykospytca i žurnalistu i kritika i obrancu akýchkoľvek slovenských vecí i zberateľa, často i nakladateľa a redaktora*“⁷ pričom ako príklad uviedol mnohostrannú takmer šesťdesiatročnú činnosť Jozefa Škultétyho. Teda kým predrevratový slovenský inteligent pre známe historické príčiny potreboval vzdelanosť všestrannú, nastal čas, „*keď si budeme môcť dovoliť i luxus takzvanej špecializácie*“⁸.

Slováci vstúpili do nového štátneho útvaru s deficitom tejto nevyhnutnej inštitucionálnej základne intelektuálnej elity modernej spoločnosti. Na stredoeurópske pomery, o západných ani nehovoriac, to bol azda najväčší hendikep. Najväčšiu zásluhu na oživení vedeckého života na Slovensku mali českí vedci

³ LIPTÁK, Ľubomír. Slovensko medzi dvoma vojnami. In *Dejiny Slovenska*. (Kol. autorov) Bratislava 2000, Academic Electronic Press, s. 234.

⁴ Bezprostredne po vzniku ČSR na Slovensku naďalej platili zákony uhorského ministerstva školstva a kultu, na základe ktorých sa školy členili podľa zriaďovateľa na štyri druhy: štátne, obecné, cirkevné a súkromné. Zachoval sa i trojstupeňový systém: prvý stupeň tvorilo ľudové školstvo s detskými opatrovňami, s ľudovými a meštianskymi školami, druhý stupeň tvorili stredné (klasické a reálne gymnázia, reálne a reformované reálne gymnázia) a odborné školy. Tretí stupeň bol zastúpený novozaloženou neúplnou Univerzitou J. A. Komenského. V nasledujúcich rokoch bola školská politika a reforma zameraná na unifikáciu, slovakizáciu a poštáťňovanie školstva. Podstatné zmeny do školského systému a vzdelávania priniesol tzv. Malý školský zákon z roku 1922 (na Slovensku sa realizoval až v šk. roku 1927/1928), podľa ktorého sa predĺžila povinná školská dochádzka zo šiest na osem rokov, počet žiakov v triedach sa znížil z osemdesiat na päťdesiat, na meštianskych školách zaviedol koedukáciu a i. KÁZMEROVÁ, Ľubica. Vývin školského systému na Slovensku v rokoch 1918 – 1939. In *Z dejín demokratických a totalitných režimov*. IVANIČKOVÁ, Edita. (ed.), Bratislava 2008, Prodam, s. 44 – 49.

⁵ Univerzita J. A. Komenského, ktorá vznikla namiesto bratislavskej Alžbetínskej univerzity, založenej cez vojnu a po prevrate prestá-hovanej do Maďarska, zostala až do roku 1938 jedinou vysokou školou na Slovensku.

⁶ Hoci vyučovací proces sa oficiálne viedol v „československom“ jazyku, v praxi sa vyučovalo po slovensky.

⁷ HRONSKÝ ČÍGER, Jozef. Prehľad slovenského kultúrneho dneška. In *Dielo III*. Bratislava 1993, Tatran, s. 443.

⁸ SMREK, Ján. Nie sme mŕtvny národ. In *Národné noviny*, roč. 58, 26. 6. 1927, č. 73, s. 1.

a učiteľia, bez ktorých pomoci by nebol možný profesionálny vývoj vedy v našich podmienkach. Po založení Univerzity Komenského prišli do Bratislavy učiť na novozriadené katedry a roku 1926 z ich iniciatívy vznikla v Bratislave Učená spoločnosť Šafárikova, ktorú môžeme považovať za akúsi predchodkyňu akadémie v zmysle všeobecne vnímanej inštitúcie, združujúcej vedeckých bádateľov v oblasti spoločenských a prírodných vied. Cieľom spoločnosti bolo organizovať vedecký výskum Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Členila sa na duchovnú a prírodovednú sekciu, pričom jej činnosť sa realizovala vo vedeckých odboroch a komisiách, z ktorých najaktívnejší bol historický a jazykovedný odbor. Oveľa slabšiu aktivitu vykazovala prírodovedná sekcia. Vzhľadom na nevybudovanú prírodovedeckú fakultu a neexistenciu slovenskej vysokej školy technického smeru v nej prevažovali lekári a, naopak, absentovali odborníci prírodovedného a technického zamerania. Počas trinástich rokov existencie vykazovala Učená spoločnosť Šafárikova predovšetkým bohatú publikačnú činnosť.⁹

Z bývalého „uhorského“ provinčného, trojjazyčného „mesta na Dunaji“ sa Bratislava – teda aj názvom nová metropola Slovenska – rýchlo poslovenčovala i počesťovala (výraznejšie slovenskou bola až za vojny) a stala sa neformálnym administratívno-politickým, hospodárskym, ale predovšetkým kultúrnym centrom trojmiliónového Slovenska.¹⁰

Už 5. augusta 1919 bola na valnom zhromaždení v Turčianskom Sv. Martine obnovená činnosť Matice slovenskej (MS), ktorá ako celonárodná inštitúcia na poli kultúry, osvety a vedy zjednocovala Slovákov bez ohľadu na politickú orientáciu či náboženstvo. Jej miestne organizácie v mestečkách a na dedinách sa stávali centrom spoločenského a kultúrneho života. Matičné vydavateľstvo sprístupňovalo diela slovenskej klasiky i súdobých autorov, vydávalo množstvo časopisov a kníh pre deti a mládež. V medzivojnovom období predstavovala MS kombináciu kultúrnej a vedeckej činnosti.¹¹ Jej vedecké odbory pomáhali rozvíjať na dobrej úrovni slovenskú jazykovedu, históriu, národopis, literárnu vedu i vedu o umení. Na rozdiel od Učenej spoločnosti Šafárikovej, ktorá vychádzala z idey čechoslovakizmu, v MS sa dôsledne uplatňoval princíp slovenskej svojbytnosti v oblasti jazyka, literatúry a celej národnej kultúry. Časť členstva vedeck-

⁹ Vydávala niekoľko edícií. Napríklad v edícii Práce vyšlo 28 zväzkov, medzi nimi *Vodopis starého Slovenska* od V. Šmilauera, *Slovensko v praveku* od J. Eisnera, *Antropologie starého Slovenska* od Z. Frankenbergera, *Národnostný problém Trnavskej univerzity* od B. Varsíka, *Snahy o organizovanie slovenskej vedy od konca 18. storočia do vzniku SAV* od F. Bokesa a ďalšie. V edícii Prameny vyšlo niekoľko prác, medzi nimi i významný dokument k slovenským kultúrnym dejinám *Žilinská kniha*. Najväčší význam z edičnej činnosti Učenej spoločnosti Šafárikovej mal jej časopis *Bratislava*, ktorý vychádzal 11 rokov. Mal polytematický charakter, no prevažovali spoločenskovedné články. JURICOVÁ, Magda. Predchodcovia SAVU. In Slovenská akadémia vied a umení. PÖSS, Ondrej (ed.). Bratislava 1994, Historický ústav SAV, s. 24.

¹⁰ Mesto získalo názov Bratislava v marci 1919, dovtedy malo úradný maďarský názov Pozsony a zaužívaný bol aj nemecký názov Pressburg, resp. od neho odvodená slovenská podoba Prešporok. Slogan „jazykom Nemci, srdcom Maďari“ sa vzťahoval najmä na starých Prešpo(u)rákov.

¹¹ Činnosť Matice slovenskej okrem štátnej podpory, ktorá predstavovala iba 100 – 150-tis. Kč ročne (Smrek v januárovom čísle *Elánu* z roku 1937 uvádza sumu dokonca iba 60-tis. korún), bola dotovaná nepravidelnými subvenciami niektorých inštitúcií a jednotlivcov. Protektorom Matice bol prezident republiky T. G. Masaryk, ktorý jej poskytoval finančné prostriedky na vedecký výskum vo forme darov. No postupne, s rastom podnikateľskej činnosti v rámci vydavateľstva Neografiya sa ekonomická situácia Matice podstatne zlepšila. Spôčiatku mala iba niekoľko stálych zamestnancov. Na jej čele boli dvaja správcovia: Jozef Škultéty a Jaroslav Vlček – a dvaja tajomníci (ich počet sa menil): Štefan Krčméry a František Heřmanský. K stálym zamestnancom patrili pokladník, knihovník, archívár, niekoľko úradníkov a pomocných síl. Do roku 1934 vzrástol počet stálych pracovníkov na 39 a roku 1939 na 50.

kých odborov tvorili vedci-amatéri, činní ešte pred rokom 1919, a, paradoxne, časť zasa českí vedci, napr. Jaroslav Vlček, František Heřmanský, Václav Vážný, ale i profesori z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského ako Václav Chaloupecký či Albert Pražák. Vedecké odbory MS sa konštituovali postupne: roku 1920 historický, jazykovedný a národopisno-pamiatkový, roku 1924 sa z historického vyčlenil literárno-historický odbor a roku 1931 vznikol pedagogický odbor.¹² Všetky odbory vyvíjali intenzívnu vedeckú a najmä vydavateľskú činnosť. Roku 1922 začali vychádzať obnovené *Slovenské pohľady*, *Sborník MS* ako vedecký časopis, jednotlivé odbory vydávali edíciu *Spisy*.¹³

Hoci spolitizovanie MS sa v prvom období jej činnosti prejavovalo najmä v jazykových, t. j. výsostne národných otázkach, predznamenávali budúci konflikt. Ten vyvrcholil začiatkom 30. rokov, keď sa stúpenci čechoslovakizmu pokúsili presadiť takú reformu slovenského pravopisu, ktorá by stierala niektoré dôležité špecifiká slovenčiny a bola by krokom k zblíženiu sa s češtinou. Na začiatku 20. rokov, keď ešte prevládala eufória zo vzniku republiky, sa však všetky konflikty s politickým podtónom na matičnej pôde tlmili aj zásluhou J. Škultétyho, doživotného správcu MS a Štefana Krčméryho, matičného tajomníka.¹⁴

Založením Slovenského národného divadla v Bratislave roku 1920 – pravda, spočiatku slovenského viac iba podľa mena¹⁵ – sa položil základný kameň pre budúci rozvoj profesionálneho slovenského divadelníctva. A vznikom Ústredia slovenských ochotníckych divadiel (ÚSOD) pri MS (1922 – 1953), ktoré riadilo činnosť ochotníckych divadiel na celom Slovensku, i na poli amatérskeho divadla. V kontraste s problémami profesionalizácie a nacionalizácie našej prvej „národnej“ divadelnej scény v medzivojnovom období zaznamenávame priamo „exploziu“ ochotníckeho divadla, ktoré vlastne vytváralo pozadie slovenského divadelníctva. Za dvadsaťpäť rokov trvania ÚSOD, ktoré združovalo takmer 700 divadelných krúžkov, odohrali slovenskí ochotníci 85-tis. predstavení. Vydávalo tiež divadelné hry a časopisy *Slovenský*

¹² Postupne sa v Matici slovenskej rozvíjal i prírodovedný výskum. Roku 1923 schválilo valné zhromaždenie založenie odboru pre technickú terminológiu a roku 1927 vznikol prírodovedný odbor, ktorý sa však roku 1930 pričlenil k Muzeálnej slovenskej spoločnosti.

¹³ K významným prácam, ktoré vydala Matica slovenská patria Vlčkove *Dejiny Slovenskej literatúry*, Riznerova *Bibliografia písma slovenského* a iné. V edícii *Diela slovenských spisovateľov* vyšli vybrané spisy Hviezdoslava, Kukučina, Timravy, Polívkov päťväzbový *Súpis slovenských rozprávok*. Historický odbor začal vydávať mnohozväzkové dielo historika D. Rapanta *Slovenské povstanie 1848/49*.

¹⁴ Posun v tejto otázke, t. j. v škultétyovsko-krčméryovskej apolitickosti Matice slovenskej podľa Tomáša Winklera i Alexandra Hirnera nastal až v druhej polovici 20. rokov, keď sa roku 1927 František Heřmanský vzdal svojej tajomníckej funkcie, roku 1930 zomrel Jaroslav Vlček a o dva roky neskôr (1932) ťažká psychická choroba vyradila z práce i druhého tajomníka Štefana Krčméryho. Osamotený Škultéty, ktorý v polemikách s predstaviteľmi čechoslovakizmu na čele s Albertom Pražákom uprednostňoval skôr cestu osobnej angažovanosti pred inštitucionálnou, demonštroval svoj postoj i tým, že svoju publikáciu *Nehaňte ľud môj* (1928) vydal vlastným nákladom. Naproti tomu Pražákovi vydalo jeho publikáciu *Česi a Slováci* Štátne nakladateľstvo v Prahe (1929) v masovej edícii Knihy pro každého. Začiatkom 30. rokov prišla do Matice slovenskej nová generácia pracovníkov a s ňou i nový aktívnejší duch (Rudolf Klačko, Jozef Čiger Hronský, Andrej Mráz, Stanislav Mečiar, Ján Marták, Henrich Bartek a ďalší).

¹⁵ Slovákizácia a profesionalizácia SND, ktoré malo okrem operného súboru i činohru, prebiehala veľmi zdĺhavo a rozpačito s mnohými organizačnými a ideologickými prekážkami. Problém SND ako inštitúcie spočíval najmä v tom, že fungovalo systémom družstevného a neskôr súkromného divadelného podnikania, ktoré, s výnimkou pražského Národného divadla, prevládalo v celej republike. Navyše činohra SND bola svojim rečovým prejavom, hereckým zložením, dramaturgiou i inscenačnými postupmi až do roku 1938 prevažne českou aj pre nedostatok slovenských profesionálnych divadelných umelcov. S príchodom režiséra Janka Borodáča a niekoľkých slovenských hercov roku 1924 sa síce posilnila jej slovenská zložka, no až do sformovania stáleho slovenského súboru roku 1932, zostala menšinou.

ochotník (1925 – 1927) a *Naše divadlo* (1928 – 1951). Na čele amatérskeho divadla bol takmer nepretržite martinský súbor, ktorý sa roku 1944 pretransformoval na profesionálne komorné divadlo ako vzorová scéna ÚSOD. Vznikali tiež prvé odborné školy profesionálne umeleckého zamerania.¹⁶

Je iba pochopiteľné, že tak, ako v prípade školstva a vedy, tento extenzívny inštitucionálny rozvoj kultúrneho života na poprevratovom Slovensku by pri absolútnom nedostatku profesionálne pripravených slovenských odborníkov nebol možný bez výdatnej výpomoci a personálnej intervencie z českej strany.¹⁷

Občania poprevratového Slovenska sa veľmi rýchlo naučili využívať jednu z najvýznamnejších občianskych slobôd, ktoré im parlamentná demokracia poskytovala, a to slobodu združovania sa do rozličných verejných organizácií, inštitúcií a spolkov. Hoci táto občianska vymoženosť sa vo všeobecnosti uplatňovala aj v bývalom Uhorsku, slovenský aspekt združovania sa v medzivojnovom období súvisel skôr s „dobývaním“ miest a s nástupom urbanizovania prevažujúcej rurálnej slovenskej krajiny i spoločnosti. V parlamentnej demokracii sa prejavil v masovejšom rozsahu aj v združovaní sa v politických stranách. Tie pokrývali celé ideové spektrum od konzervatívnej pravice cez liberálny stred až po revolučne nalaďenú ľavicu.¹⁸

Vznikali aj združenia a spolky na stavovskom základe, napr. Zväz slovenského študentstva, združujúci najmä vysokoškolskú mládež, alebo na základe spoločnej profesionálnej orientácie či umeleckého zamerania. Roku 1920 založil Martin Benka v Martine Spolok slovenských umelcov, ktorý mal tri odbory – literárny, výtvarný a hudobný. Jeho predsedom sa po odstúpiť Martinovi Rázusovi stal banskobystričský biskup Marián Blaha. Teda nie umelec ani spisovateľ, ale biskup. Po nezhodách medzi Martinom a Bratislavou, ktorej sa zdalo zastaralé mať biskupa za predsedu a nekonvenoval jej ani konzervatívno-nacionálny duch Martina,¹⁹ sa spisovatelia a umelci hlasistického presvedčenia²⁰ od spolku odtrhli a založili si v Bratislave Umeleckú besedu slovenskú (1921 – 1939). Jej predsedom sa stal architekt Dušan Jurkovič. Aj tu boli spočiatku tri odbory: výtvarný, združujúci sochárov, maliarov i architektov; literárny a hudobný. Spolok slovenských umelcov sa napokon tiež premiestnil do Bratislavy, kde sa rozčlenil. Spisovatelia z literárneho odboru si roku 1923 založili vlastnú organizáciu Spolok slovenských spisovateľov.

V spoločensko-politických a psychosociálnych procesoch poprevratového Slovenska sa teda odohrával do nebváľej šírky rozvinutý a vnútorne diferencovaný rozvoj slovenskej spoločnosti a v rámci nej i modernej kultúry. „*Ako program nevyslovil to nik, ale Slovensko vycítilo, že musí mohutnieť kultúrne, ... aby si zabezpečilo navždy i výhody politické a chlebové.*“²¹ A tak poprevratová slovenská kultúra bola neodmysli-

¹⁶ Roku 1919 vznikla v Bratislave súkromná Hudobná a dramatická akadémia, ktorá sa od roku 1928 stala oficiálnou štátnou školou konzervatívneho typu a v tom istom roku tu vznikla i Škola umeleckých remesiel, ktorá sa neskôr preslávila ako „slovenský Bauhaus“.

¹⁷ Po roku 1918 prišli Česi na Slovensko v desaťtisícoch. Niektorých lákali možnosti podnikania, obživy, iných organizovane povolávali a vysielali na miesta uprázdnené po maďarských úradníkoch, žandároch, financoch, poštároch, železničiarov, učiteľov, profesorov. Roku 1921 bolo na Slovensku 71 733 Čechov, roku 1930 už 120 926 a tento počet neskôr ešte stúpol. LIPTÁK, ref. 3, s. 230.

¹⁸ LIPTÁK, Ľubomír a kol. *Politické strany na Slovensku 1860 – 1989*. Bratislava 1992, Archa.

¹⁹ Išlo o vzájomné súperenie týchto miest o získanie prvenstva ako centra národnej kultúry.

²⁰ Hlasisti sa po prevrate vnímali na Slovensku ako prívrženci politickej ideológie čechoslovakizmu, ktorej autorom bol ich ideový vodca prof. Masaryk.

²¹ HRONSKÝ ČÍGER, ref. 7, s. 446.

telne späť a s nástupom a tvorivou aktivitou mladej generácie, pred ktorou sa otvorili nebyvalé možnosti rozvoja a uplatnenia. Išlo o generáciu, ktorá svetovú vojnu prežila ešte v školských laviciach, no viacerí z nej už aj na frontoch vojny, ktorá sa pre nich stala naddlo traumatizujúcou školou života. Preto v mierových časoch sa práve táto, narýchlo dospelá, ale fyzicky neuveriteľne mladá generácia,²² dychtivo vrhla do života a s mladickou energiou sa chytala každej príležitosti, akú jej poskytoval slobodný život v novej republike. Vzdelávala sa doma i v cudzine, študovala cudzie jazyky, cestovala, aby spoznávala svet a takto vyzbrojená potom vstupovala aj do sféry domácej verejnej spoločenskej aktivity, a to nielen cez svoje spolkové organizácie, ale aj cez vlastné časopisecké periodiká či individuálnu autorskú literárnu tvorbu.

Aj tu však treba rozlišovať. Kým ešte v 20. rokoch Slovensko podľa netrzeplivého Krčméryho „*mátožne spalo*“, v 30. rokoch už dávalo o sebe vedieť. Bolo to aj vďaka nástupu novej generačnej vlny mladých, ktorí už vyrástli v nových pomeroch, a nezaťažení minulosťou sa netrzeplivo hlásili o slovo. S početným rastom novej slovenskej inteligencie, odchovej už slovenskými školami, rástli aj jej ambície po spoločenskom uplatnení sa a hľadani všeobecne akceptovanej generačnej platformy.²³

Zviditeľnil sa aj občiansky charakter spoločenského štatútu poprevratového inteligenta, prevažne básnika či spisovateľa. Ten bol vo svojom každodennom živote novinárom, redaktorom, právnikom, lekárom, učiteľom, stredoškolským profesorom, kňazom či úradníkom a v tejto civilnej zaradenosti sa stal normálnym príslušníkom svojej profesionálnej skupiny. Z provinčného zapadákov a rodného mesta utekal do rýchlo sa poslovenčujúcej Bratislavy alebo dokonca do metropoly štátu, stavežatej Prahy. Okrem práci v redakcii či v úrade veľa času trávil vyesedávaním v obľúbených kaviarňach v spoločnosti priateľov, prípadne tu osamote sníval o svojej prvej básnickej zbierke, na vydanie ktorej nemal peniaze.

Dramatický význam tohto až závratného kultúrneho rozletu Slovákov možno doložiť spomienkou súčasníka Smreka na slová istého pražského intelektuála (pravdepodobne to bol Karel Čapek), ktorý vydanie prvého čísla *Elánu*, časopisu „*veľkomestského strihu, rovno v centre štátu*“ komentoval frapantným a v podtexte azda aj ironickým výrokom: „*Slováci sestupujú ze salaší na bulváry...*“. Spokojný a nadšený re-

²² Mnohí z nich, ako napr. Milo Urban či Ivan Horváth publikovali svoje literárne prvotiny ako šestnásť či sedemnástočníc mladici a väčšina ostatných po dosiahnutí dvadsiatich rokov veku.

²³ Najmä v prvej polovici 30. rokov zaznamenávame vznik a zväčša krátkodobú existenciu umeleckých skupín, ako napr. Postup, Smer či voľné združenie Utópia. Úsilie mladých vyústilo roku 1934 do založenia Spolku mladých slovenských spisovateľov (SMSS), ktorý mal byť organizačnou bázou tzv. tretej literárnej generácie, „postupistov“. Ich tlačový orgán *Postup*, ani samotný spolok však nemal dlhý život (časopis zanikol roku 1935 a spolok roku 1936). Podobnú krátku životnosť mala i skupina pražských slovenských vysokoškolákov známa ako R – 10 (Ročník 1910), pôsobiaca v rokoch 1932 – 1935. Vyčlenila sa zo študentského spolku Detvan a mala blízko k DAVu, do ktorého jej členovia prispievali. Hoci neformulovala vlastný program a nepodarilo sa jej vydať ani plánovaný zborník *Červený kohút*, spájaj ju, okrem generačnej blízkosti, ideový nonkonformizmus a ľavicová politická orientácia. O vyjadrenie pocitov a názorov jej príslušníkov sa pokúsil Michal Chorváth v stati Otrávená generácia.

²⁴ Iste, že v tomto výroku sa dal vycítiť aj ironický či zlomyselný podtón, no Smrek sa nad to povzniesol a uznal, že, „*Pražák*“ svojím spôsobom trafil kliniec po hlavu. „*Ja som už žil s Prahou dosť intímne a presviedčal som sa, že ona voči nám ani zďaleka nie je dogmatická, že si len žije svojím nefalšovaným českým životom... a na Slovensko myslí len s príjemnými pocitmi ako na Eldorádo, kde sú fantastické hory, medvede, jelene, ovečky, bačovia. A kde tá slovenská reč znie tak krásne, ako to písal Adolf Heyduk*“. SMREK, Ján. *Poézia moja láska* 2. Bratislava 1989, Slovenský spisovateľ, s. 116.

²⁵ Tamže, s. 23.

daktor *Elánu* sa však neurazil²⁴ a sebedome dodal, áno, Slováci si „*obuli mĺlove čizmy, dívajme sa na nich je to vzrušujúce divadlo.*“²⁵

Aj keď sa poprevratový kultúrny rozmach nezačínal vo vzduchoprázdne a v kultúrnej púšti, lebo v mnohých prípadoch išlo vlastne o národnú preorientáciu, kvantitatívny rast v tejto oblasti bol oproti minulosti neporovnateľný.²⁶ Kým roku 1918 vychádzalo na Slovensku 23 slovenských novín a časopisov, za desať rokov, roku 1928, to už bolo 186.²⁷ Predovšetkým sa nebývalo rozšírila paleta kultúrno-literárnych časopisov s mesačnou periodicitou, keď k predvojnovým celonárodným *Slovenským pohľadom*, pokrokárskym *Prúdom* a literárno-spolkovej *Živene* pribudli v 20. rokoch nové mesačníky buď osobitne vyhraného ideového zamerania, napr. katolícky orientovaná svätovojeťažská *Kultúra* (1926 – 1944), alebo kultúrne revue mladej literárnej generácie s osudom dlhšej či kratšej životnosti. Napríklad *Mladé Slovensko* (1918 – 1925, 1928 – 1929), *Vatra* (1919 – 1925), *Svojet'* (1922), *DAV* (1924 – 1926, 1929, 1931 – 1937). A podobná situácia pokračovala aj v 30. rokoch, keď sa popri časopiseckých stáliciach ako bol Smrekov *Elán* (1930 – 1944, 1946 – 1947), obľúbené *Pero* (1932 – 1938), spolkové *Slovenské smery literárne a umelecké* (1933 – 1938) objavili i krátkodobé časopisecké podujatia, napr. *LUK* (1930 – 1932, *Postup* (1934 – 1935), *Prameň* (1936 – 1937). Svoj význam mali i časopisy pre stredoškolskú mládež, ktoré poskytovali vynikajúcu možnosť pre prvé autorské debuty začínajúcich mladých literátov. Mnohí významní predstavitelia modernej slovenskej literatúry publikovali svoje autorské prvotiny práve v týchto časopisoch ako bol evanjelický *Nový rod* (1921 – 1944), katolícky *Rozvoj* (1923 – 1944) a *Prameň* (1934 – 1948). Aj obľúbené spoločenské obrázkové periodiká pre širokú čitateľskú verejnosť, napr. *Slovenský svet* (1921 – 1925), *Nový svet* (1926 – 1945) či *Vesna* (1927 – 1933) prinášali ukážky z diel pôvodnej literárnej tvorby.²⁸

Niekoľkonásobne sa rozšíril i počet slovenských novín (denníkov) s rozličnou politickou orientáciou, pričom všetky mali svoju kultúrnu rubriku a kultúrneho redaktora. Pre toto obdobie bolo príznačné, že z mnohých začínajúcich redaktorov postupne vyrástli autori, ktorí si získali meno i v oblasti umeleckej literatúry, napr. Ján Smrek, Milo Urban, Emil Boleslav Lukáč, Ladislav Novomeský, Gejza Vámoš, Ján Hrušovský, Jožo Nižnánsky a i. A redakcie denníkov boli tiež spokojné, lebo publikovaním literárnych diel na pokračovanie (napr. v prípade posledných dvoch menovaných) sa im zvyšoval náklad.

Navyše tieto tlačéné periodiká sa stali akousi tribúnou tak prepotrebnej odbornej, ale neraz i vyhrtene politickej a osobne motivovanej polemiky, ktorá bola akýmsi zrkadlom pestrého názorovo-diferenciačného prúdenia v slovenskej kultúrnej tvorbe. „Triedenie duchov“ na tradicionalistov a pokrokárov či

²⁶ Podľa úradnej štatistiky z roku 1935 malo Slovensko 2 958 obecných knižníc, písal Smrek, a dodal: „*Pamätám sa na časy, keď tie knižnice u nás boli ešte iba smelým, veľkým plánom. Nezabudol som na výrok z tých čias: A čo do nich dáte? Veď sa vám celá slovenská literatúra zmestí do jedného kufra.*“ In *Elán*, roč. 7, 1936/1937, č. 6, február 1937, s. 1.

²⁷ LIPTÁK, ref. 3, s. 229.

²⁸ SMATLÁK, ref. 1, s. 289.

reakcionárov a modernú avantgardu „*bol proces, ktorý bolo treba brať chladnokrvne*“, veď „*papier všeličo znesie, ... ale vody nech sa vlnia*“, lebo „*v orchestri musí byť veľa nástrojov, aby bolo aj vlnenie hudby*“, písal vo svojich spomienkach na toto obdobie tiež bývalý žurnalista Ján Smrek.²⁹ Ten istý Smrek, citujúc davistov, ktorí neproletárskych básnikov označili za „*zdochliny*“, to po rokoch komentoval slovami: „*Aké milé*“.³⁰

Aj v oblasti tlačeného slova, o vydavateľskej praxi ani nehovoriac, sa v prvorepublikových liberálnych podmienkach rešpektovali pravidlá trhovej ekonomiky, pričom až v tomto období vznikalo to, čomu dnes hovoríme celonárodný knižný trh. S väčšou či menšou mierou úspešnosti – a teda i životnosti – sa na ňom usilovalo uplatniť mnoho drobných súkromných vydavateľov. Z nich si na Slovensku v medzivojnovom období azda najúspešnejšie počínalo vydavateľstvo Urbánek a spol. v Trnave. V Prahe to bolo zasa nakladateľstvo Leopolda Mazáča, ktoré sa prednostne orientovalo na vydávanie slovenskej knihy. Bežnou bola i forma knižného vydania vlastným nákladom autora (s prípadnou finančnou pomocou nejakého sponzora). No najrozšírenejšími sa postupne stali tradičné vydavateľské aktivity, za ktorými stála silná spoločenská alebo kultúrna organizácia. Už som spomenula, že programovo a s veľkým záberom sa vydavateľskej činnosti venovala najmä MS. V osobitnej edícii Knižnica Slovenských pohľadov vychádzalo najviac slovenskej pôvodnej tvorby.

Ďalšími významnými kultúrno-spoločenskými organizáciami, kontinuálne pôsobiacimi od konca 19. storočia, boli katolícky Spolok sv. Vojtecha a evanjelický Transcius, ktoré sa však vydávaniu pôvodnej slovenskej tvorby intenzívnejšie venovali až v 40. rokoch. Okrem MS súčasťou vydavateľských programov týchto spolkov sa čoraz systematickejšie stávali slovenské preklady z diel svetovej prózy a reprezentatívnej dramatickej tvorby (napr. Royove preklady Shakespearových hier či Gackove preklady Gogoľa a Čechova). Z organizačného a podnikateľského hľadiska jedinečnú úlohu v oblasti prekladania svetovej prózy v medzivojnovom a vojnovom období zohrala knižná edícia abonentského typu s názvom Spoločnosť priateľov klasických kníh (SPKK).³¹ Jej vydavateľský program bol veľkorysý a prechádzal naprieč „zemepisným“ spektrom literárneho sveta.

Aj pre vtedajších básnikov či prozaikov, ktorí boli i jazykovo náležite vybavení, bolo úplnou samozrejmosťou okrem vlastnej tvorby sprostredkovať čitateľskej verejnosti i slovenské preklady diel cudzojazyčných literatúr. (Napr. básnici E. B. Lukáč, J. Smrek i V. Beniak prekladali maďarskú básnickú modernu, slovenskí surrealisti – Rudolf Fabry, Klement Šimončič a najmä Vladimír Reisel spočiatku intenzívne prekladali svoje francúzske vzory – André Bretona, Paula Eluarda a Guillaume Apollinaira, básnikov katolíckej moderny osobitne zaujali novší francúzski básnici, príbuzného duchovného založenia ako Charles Péguy, Paul Claudel, Francis James, Paul Valéry.)

Významnú úlohu v živote slovenskej knihy na jej ceste k slovenskému (i k českému) čitateľovi zohralo v medzivojnovom období vydavateľské podujatie s názvom Edícia mladých slovenských autorov (EMSA),

²⁹ SMREK, Ján. *Poézia moja láska*. Bratislava 1968, Slovenský spisovateľ, s. 134.

³⁰ Tamže, s. 211 – 212.

³¹ Vznikla roku 1927 a napriek istým modifikáciám v povojnovom období pretrvala až do 80. rokov 20. storočia. Vydavateľský program tejto edície v 30. a v prvej polovici 40. rokov bol jedinečný – vyšlo tu 60 titulov od významných autorov svetovej prózy 19. a 20. storočia. Jej prínos spočíval aj v tom, že rozširoval čitateľský obzor a formoval literárny vkus.

kde v rokoch 1925 – 1938 vyšlo viac ako šesťdesiat titulov novej slovenskej poézie a prózy (okrem ich reedícií). Pôvodne s touto myšlienkou prišiel Zväz slovenského študentstva, inšpirovaný komerčným úspechom prvého vydania *Zborníka mladej slovenskej literatúry* (1924), ktorý zredigoval Smrek. Druhého vydania (rovnako v päťtisícovom náklade) sa už ujal spomínaný pražský nakladateľ Mazáč, ktorý sa rozhodol svoj osud spojiť s osudom slovenskej knihy. Tento bývalý poslucháč techniky, ktorý po otcovi zdedil kapitál, mal nielen obchodného ducha, ale i šťastie na správneho človeka. Bol ním práve mladý literát a redaktor Smrek. Ten si v pamätiach takto zaspomínal na ich prvé osobné stretnutie a začiatok dlhodobej spolupráce: „*Usadil som sa v hoteli Zlatá husa, ktorého kaviareň bola kvázi klubom slovenských poslancov, županov, žurnalistov, ktorí do Prahy prichádzali. Potom som sa telefonicky ohlásil Mazáčovi, on hneď prišiel, zoznámili sme sa, zistili o sebe, že obaja dovedna máme päťdesiat rokov, a pocítili sme k sebe vzájomné sympatie. Každý z nás vedel, čo chce, on ako podnikateľ, ja ako literát. Keď sme si podali ruky, tušil som, že utvárame spojenectvo, entente cordiale, ktoré prejde do histórie.*“³² Smrekovo tušenie bolo správne. V tomto podniku sa spojil príslovečný český talent a organizačná schopnosť s mladou slovenskou životnou vôľou i kultúrnymi ambíciami. Ich spolupráca sa okrem EMSA roku 1930 rozšírila o vydávanie už spomenutého kultúrneho mesačníka *Elán*. Roku 1931 vyšla v Mazáčovom nakladateľstve za redakcie Smreka reprezentatívna publikácia ***Slovenská prítomnosť literárna a umelecká***. Kniha – zborník štúdií – sumarizovala a čitateľovi ponúkala všetko to, čo sa za desať rokov vytvorilo v slovenskej literatúre, maliarstve, hudbe, sochárstve, architektúre a dokonca aj vo filme. Z jej obsahu až „kričím“ netrpezlivé úsilie mladej generácie doháňať modernú Európu. Od roku 1934 si Pražania mohli slovenskú knihu kúpiť v prvom slovenskom knihkupectve na jednej z najfrekventovanejších ulíc metropoly, v Spálenej ulici.³³ Podľa Mazáčovho vzoru sa o vydávanie pôvodnej slovenskej tvorby začali uchádzať i niektoré významné české nakladateľstvá ako Družstevní práce (vyšli tu napr. ďalšie vydania Urbanovho ***Živého biča*** či Jégého román ***Svätopluk***) a Melantrich s mnohomiliónovým kapitálom.

Pre slovenských autorov, tradične sa boriacich s chlebovými otázkami neboli zanedbateľné ani autorské honoráre, ovplyvňujúce ich neisté existenčné pomery. Odrazu si uvedomili, že ich dielo už nie je iba príspevkom do pokladnice národa, ale môže autora aj užiť. Príklady niekoľkých vydaní pôvodných diel z oblasti poézie i prózy³⁴ naznačujú, že k tradičnej kultúrno-reprezentatívnej funkcii slovenskej literárnej tvorby pribudla i nová, kultúrno-ekonomická funkcia, keď s početným rastom autorského potenciálu sa paralelne znásobilo i čitateľské zázemie, ktoré bolo schopné nielen ponuku absorbovať, ale si vynucovať i ďalšie vydania. A ruka v ruke s týmto javom išla aj potreba zvýšenia úrovne typografického a knižného spracovania slovenskej knihy a napokon i jej výtvarného vybavenia (obálka, väzba, ilustrácie). Tu sa zasa mohli realizovať umelecké predstavy takých osobností slovenskej výtvarnej moderny ako bol Martin

³² SMREK, ref. 27, s. 144.

³³ Pri adaptácii päťposchodovej budovy pamätal nakladateľ Mazáč i na reprezentáciu slovenského výtvarného umenia, keď v nej dal upraviť primeranú výstavnú miestnosť s osvetlením. Slovenskí výtvarníci tak získali v Prahe stále prístrešie, ktoré aj hojne využívali.

³⁴ Piate vydanie Urbanovho ***Živého biča*** roku 1933 vydalo nakladateľstvo Družstevní práce v náklade 4 000 výtlačkov, Smrekove ***Cválajúce dni*** vyšli v edícii EMSA až v troch vydaniach. ŠMATLÁK, ref. 1, s. 512.

Benka, Mikuláš Galanda, Ľudovít Fulla, Jozef Cincík či Karol Ondreička, ktorí tak položili základ modernej slovenskej knižnej grafiky. A v neposlednom rade vyvstala aj potreba kritickej reflexie autorskej tvorby – jej hodnotovo-umeleckého prínosu. V 30. rokoch tak postupne pribúdali i odborne pripravení autori, ktorí chceli byť a stali sa profesionálnymi literárnymi kritikmi, „pretože tvorba vlastného kritického rukopisu, je pre nich hlavnou formou verejného literárneho účinkovania.“³⁵ Svojím spôsobom pre každého autora bolo šťastím, keď mal „svojho“ kritika.

Fenomén modernosti si razil cestu do všetkých oblastí umeleckej kultúry (výtvarné umenie, architektúra, hudba, divadlo), kde na rozdiel od literatúry bol azda ešte viditeľnejší či hmatateľnejší. Jeho význam a hodnotu pre organický vývin slovenskej kultúry 20. storočia prinajmenšom zjavne tendujúcej k západoeurópskemu typu však netreba ani vlastenecky preceňovať, ale ani „postmodernisticky“ podceňovať či dokonca popierať.³⁶ Skôr treba vecne konštatovať, že moderná slovenská kultúra dosiahla v tomto období taký stupeň autonómnosti, ktorý predpokladal jej organický „samovývin“ aj v nasledujúcich desaťročiach a zaručoval i dosiahnutie úrovne európskeho kultúrneho rozmeru.

Skutočnosť, že slovenská kultúra (literatúra) tohto obdobia mala osobitú hodnotovú a vývinovú perspektívu a nebola nijakým regionalistickým prívieskom kultúry českej azda najvyššieho pomenoval vo svojich „dotykoch so Slovenskom“ František Xaver Šalda, rešpektovaná a uznávaná osobnosť českého literárneho sveta. Na veci nič nemení ani fakt, že s takýmto postojom ostával dlhý čas osamotený. Hoci pri svojom prvom „dotyku“ s touto krajinou na moravsko-slovenskom pomedzí roku 1904 napísal: „Ležala krajina predomnou, vdova po duchu...“;³⁷ nikdy si neosvojil „výtvarnícky“ nadšený vzťah k Slovensku, ani nepatril k politicky pragmatickým hlásateľom ideológie čechoslovakizmu, ale naopak, neraz bol jej ostrým kritikom. V nezveličenom zmysle slova sa stal zakladateľom historicky nového chápania Slovenska a slovenskej kultúry v českom prostredí. Svoju principiálnu dôveru vo vnútorné možnosti autentického rozvoja slovenskej kultúry a k slovenskej vôbec sformuloval už roku 1919 (opätovne roku 1929 i v závere svojho života roku 1936 v článku *Československá otázka v novom osvetlení*) v rozsahom síce nevelkej, ale obsahom závažnej glose *Centralizmus či partikularizmus?*. V nej Šalda upozorňoval svojich rodákov: „Nebolo by nič osudnejšie ako keby sa Česi na Slovensku chceli hrať na akýchsi kultúrnych kolonizátorov alebo prinášateľov kultúry. Slovensko je prastará kultúrna krajina... a chápem, že Slováci by boli urazení takýmto vystupovaním, že by sa oprávnene cítili urazení. Všetkým, ktorí odchádzajú na Slovensko, rád by som zdôraznil, že vstupujú na pôdu posvätnú veľkou tvorbou, utrpením, prácou, heroizmom minulosti a prítomnosti a že skôr než poučovať a opravovať, patrí sa im pozorovať a učiť sa.“³⁸

³⁵ ŠMATLÁK, ref. 1, s. 450. Patríli k nim Andrej Mráz, Milan Pišút, Andrej Kostolný, Rudo Brtáň, Michal Chorváth, Alexander Matuška, Jozef Felix, Ján Elen Bor (občianskym menom Ernest Žatko), Stanislav Mečiar, Jozef Kúttník-Šmálov, Mikuláš Bakoš a Michal Považan.

³⁶ Tamže, s. 285.

³⁷ ŠALDA, František Xaver. Ležala krajina predomnou, vdova po duchu. In ŠMATLÁK, Stanislav (ed.). F. X. Šalda – Umenie a život. Bratislava 1987, Slovenský spisovateľ, s. 335.

³⁸ Tamže, s. 497 – 498. Šalda sa k tejto otázke vracal i v závere svojho života, teda v období svojho *Zápisníka* a v článku *Československá otázka v novom osvetlení* (1936).

Už z naznačeného vyplýva, že ani moderná slovenská kultúra ako súčasť spoločenského organizmu sa nevyvíjala izolovane, ale vnútri slovenských a v rámci nich európskych dejín, hoci, ako som už na inom mieste konštatovala, v duchu európskych tradícií si zakladala na prísnom oddelovaní moci duchovnej od moci svetskej. Politické dejiny v 30. a 40. rokoch 20. storočia neboli voči kultúre vždy priaznivé, naopak, vnášali do nej disharmonické prvky. „*Gordický uzol problémov pod názvom slovenská otázka*“³⁹ v medzivojnovom Československu mal popri administratívno-správnom, hospodárskom, sociálnom a politickom rozmere i rozmer kultúrny. Ako je všeobecne známe, na historický akt vzniku ČSR Slovensko nebolo pripravené ani kultúrne, ani ekonomicky, ani sociálne. Do celoštátneho zväzku vstúpilo ako subsystém s nerovnakou sociálnou a ekonomickou štruktúrou, čiže v spojení s českými krajinami vznikol asymetrický útvar. Hoci v národnooslobodzovacom zápase Slovákov i Čechov bola hybnou silou veľkomoravská tradícia, v rámci zjednodušenia problémov sa jednoducho slovenské problémy nechali bokom a nový štát sa vnímal ako budovanie českého štátu s využívaním slovenských rezerv. Vznikol tak jednotný centralizovaný štát s vyslovenou dominanciou českého etnika.⁴⁰

Aj keď hospodársko-sociálny dopad politiky centralizmu s jeho štátnou ideológiou čechoslovakizmu zásadne poznačil politický imidž predmníchovskej republiky v očiach slovenskej väčšinovej spoločnosti, nazdávam sa, že ani kultúrny rozmer tejto politiky, ktorý sa niekedy marginalizuje ako „boj o pravidlá slovenského pravopisu“, nebol zástupný. Práve naopak, natrvalo poznačil vzťah veľkej časti slovenských kultúrnych elit k duchovným vodcom (i otcom) republiky, ktorí jej existenciu stotožnili s ideou čechoslovakizmu. Svojím spôsobom anticipoval aj ich postoj roku 1938, keď išlo o osud republiky, ktorú pocitovo nepokladali celkom za svoju. V sebaobrannom zápase o kultúrnu a jazykovú, teda národnú svojbytnosť, do ktorej slovenský intelektuál vkladal celú svoju energiu, mu (nie vlastným pričinením) unikala občiansky rozmer jeho účinkovania napriek podmienkam existujúcej parlamentnej demokracie. Možno povedať, že k tomuto rozmeru sa – až na výnimky – nedopracoval ani za dvadsať rokov jej trvania.

Výsledkom zneužívania (nielen) kultúrneho rozmeru slovenskej otázky v mene štátno-politickej ideológie ČSR napokon bolo, že sa pre Slovákov stala aktuálnou a prvoradou obrana národných, resp. kultúrnych hodnôt, skoncentrovaných v pôvodnej matičnej myšlienke a v programe, ktorý táto najvyššia slovenská kultúrna inštitúcia obhajovala. Iróniou dejín pre nasledujúci vývin slovenskej spoločnosti však bolo, že sa to dialo v čase, keď Európa prežívala súmrak a zrejmy úpadok pôvodnej duchovnej hodnoty nacionalizmu.⁴¹ Lebo šaldovsky povedané „*nacionalizmus nie je dnes... cestou k vyššiemu objektivizova-*

³⁹ LIPTÁK, ref. 1, s. 127.

⁴⁰ Hoci podľa sčítania ľudu z roku 1930 žilo v republike 7,4 milióna Čechov, 3,2 milióna Nemcov, 2,2 milióna Slovákov, 549-tis. Podkarpatských Rusov, 691-tis. Maďarov, plus Poliáci a Židia, ref. 3, s. 227.

⁴¹ Podľa Šaldu nacionalizmus z konca 30. rokov nemal nič spoločné s jeho kultúrno-filozofickou definíciou pojmu národa ako duchovnej hodnoty. (Sformuloval ju v knihe *Boje o zitreč* v eseji *Problém národnosti v umení*.) Je to definícia, ktorá neberie do úvahy politické, sociologické ani ekonomické skutočnosti; je to ideálna predstava národa ako spoločenstva hodnôt už dejinami uskutočnených a zároveň ako spoločenstva, v ktorom jestvuje živá komunikácia medzi minulosťou a budúcnosťou, pričom obe prebáňajú biedu a malosť prítomnosti. Aj romantická podoba nacionalizmu ako historiko-nacionálna koncepcia bola podľa neho už vo svojich zárodkoch reakčná, čo sa neskôr ešte stupňovalo, keď nacionalizmus neskoršie romantické generácie napojili na tzv. filozofiu rasy. ŠALDA, Nacionalizmus a internacionalizmus, ref. 37, s. 118 – 122, 496 – 497.

niu ľudského ‚ja‘, ale naopak, je nástrojom najradikálnejšieho a najbrutálnejšieho sebeckta vo všetkých jeho formách“⁴², najmä fašistickej, keď určitá časť spoločstva spojila svoj prospech s prospechom národa a napokon ho zaň zamenila.

Podľa Ladislava Novomeského sa „prevratom oživený, ba vlastne vo svojej šírke stvorený slovenský kultúrny život, začal písať a rozvíjať v teple a starostlivosti československej národnej jednoty...“, pričom „pre kultúrnu oblasť znamenala táto myšlienka rozšírenie hraníc poznávania a skúsenosti o jeden celý nový svet“⁴³. No česko-slovenská vzájomnosť mala aj druhý rozmer – obsahovala v sebe koncentračnú i odstredivú silu – „myšlienka československej národnej jednoty a proti nej stojaca myšlienka svojbytného slovenského národa“ sa stali „kritériom slovenského kultúrneho vývoja – intenzita jednej bola podmienená prítomnosťou druhej“⁴⁴.

ABSTRACT

The Institutional Frames of Modern Slovak Culture

Vlasta Jaksicová

The article deals with the basic institutional frames of modern Slovak culture which emerged and continuously developed during the period of the inter-war Czechoslovak Republic. During this time, the Slovak and European history became factographically and typologically synchronized. It brought quantitative development of education, science, Slovak literature, translations of world literature to Slovak language and the activities of new young generation of authors that can not be compared with the situation before 1918. The author focuses on culture factor of the so called Slovak question in the context of Czechoslovakism as official state ideology, too.

(M. H.)

PhDr. Vlasta Jaksicová

Pracuje v Historickom ústave SAV, kde sa zaoberá slovenskými kultúrnymi dejinami 30. a 40. rokov 20. storočia so zameraním na tému kultúra a politická moc v období vojnovnej Slovenskej republiky. Pôsobila ako redaktorka (2001 – 2005) a šéfredaktorka (2005 – 2006) časopisu *História. Revue o dejinách spoločnosti*.

⁴² Tamže, s. 123.

⁴³ NOVOMESKÝ, Ladislav. In *Manifesty a protesty. Výber zo statí a príspevkov o kultúre a umení 1924 – 1937*. ROSENBAUM, Karol (ed.). Bratislava 1970, s. 286 – 289.

⁴⁴ Tamže.

Problémy školstva na Slovensku v rokoch 1918 – 1939 očami členov Spolku profesorov Slovákov*

Lubica Kázmerová

Stav školstva na Slovensku bol po skončení prvej svetovej vojny z personálnej aj z materiálnej stránky katastrofálny. Školy zostali zväčša bez učiteľov, lebo mnohí z nich museli za vojny narukovať. Vyučovanie na školách od roku 1907 (podľa základného článku 27/1907, ktorý predložil minister Albert Apponyi) bolo v maďarskom jazyku.¹ Väčšina učiteľov na Slovensku po vzniku Československej republiky (ČSR) bola maďarskej národnosti a mnohí podľa nariadenia vlády č. 495 z 28. augusta 1919 nezložili novovzniknutému československému štátu prísahu učiteľa obecných a ľudových škôl, preto sa nezapojili do vyučovacieho procesu. Ani o budovy a ich zariadenie sa počas vojny nemal kto postarať a na nový mobiliár po jej skončení mladý štát nemal hneď finančné prostriedky. Sprewádzkovanie budov a získanie vyučujúcich – to boli základné problémy, ktoré sa museli vyriešiť, aby sa mohol rozbehnúť život v školách. Do ČSR v roku 1918 vstúpilo Slovensko bez svojho národného školstva, čo v porovnaní s českými krajinami predstavovalo jeho špecifický problém.

V krátkom čase po vzniku republiky sa konštituoval centrálny orgán riadenia školstva v ČSR – Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠANO) so sídlom v Prahe, ktoré poverilo Antona Štefánka, dovtedy redaktora *Národních listů* v Prahe, funkciou školského komisára pre Slovensko. Rezort školstva mu prináležal aj v dočasnej vláde pre Slovensko pod vedením Vavra Šrobára v novembri 1918 a neskôr sa stal referentom pre oblasť školstva Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS). Po vzniku Referátu MŠANO v Bratislave v roku 1919 stál Štefánek štyri roky na čele tejto prvej slovenskej školskej inštitúcie pre riadenie školstva.² Referát tvorili prevažne skúsení školskí úradníci z Čiech a Moravy, dosadení pražským ministerstvom. Voľné miesta učiteľov a školského personálu na slovenských školách, tak

* Príspevok vznikol v rámci projektu APVV č. 51-017105: Slovensko v 20. storočí.

¹ PODRIMAVSKÝ, Milan. Politika a slovenské školstvo na začiatku 20. storočia. In *Dejiny školstva a pedagogiky na Slovensku koncom 19. a začiatkom 20. storočia* (K storočnici Apponyiho zákonov). Zborník z konferencie konanej dňa 28. novembra 2007 v Bratislave. Vladimír Michalička (ed.). Bratislava 2008, Ústav informácií a prognóz školstva, s. 7 – 16.

² Do kompetencie Referátu MŠANO po jeho vzniku prináležali hlavne problémy spojené so školskou správou na Slovensku. V priebehu prvých troch rokov existencie Československa sa činnosť pracovníkov referátu sústredila na obnovu majetku rezortu školstva, slovakizáciu škôl, obnovu pedagogických zborov škôl.

ako v iných oblastiach života spoločnosti, napr. v hospodárstve či v štátnej správe v povojnovom období podľa zákona z. č. 605/1919 Zb. z. a n. postupne obsadili pracovné sily z Čiech a Moravy.³ Na podnet Vavra Šrobára, Antona Štefánka a Jaroslava Vlčka⁴ prišlo na Slovensko približne 1 400 učiteľov zo západnej časti republiky. Ich prijatie slovenskou verejnosťou, hlavne rodičmi detí, nebolo vždy jednoznačne kladné. Príčina komplikácií súvisela s inými kultúrnymi podmienkami života v Čechách, na Morave a na Slovensku za rakúsko-uhorskej monarchie a často aj s rozdielnym svetonázorom českých učiteľov a slovenských žiakov, resp. ich rodičov. Postoje českých učiteľov boli chápané hlavne katolíckou verejnosťou ako nekresťanské, resp. protikatolícke.⁵

Školská politika a reformná činnosť československého štátu sa zameriavala na unifikáciu školského systému, čo vyplývalo zo zdedených rozdielností školskej sústavy z monarchie. Povinná školská dochádzka v Čechách bola osem rokov a na Slovensku šesť. Odlišnosti sa prejavovali vo všetkých stupňoch škôl. Podľa zriaďovateľa sa na oboch územiach niekdajšieho Rakúsko-Uhorska nachádzali štátne, obecné, cirkevné a súkromné školy, na Slovensku prevažovali cirkevné školy. Zjednotenie školskej sústavy, zmena školských zákonov, nariadení a správy škôl v Čechách a na Slovensku mala odstrániť zdedené rozdiely. Prívrženci unifikácie si od nej sľubovali posilnenie nových spoločných princípov, ktoré mali byť oporou budovaného školského systému demokratického československého štátu. Na Slovensku tento proces sprevádzala postupujúca slovakizácia školstva, ktorú v praxi uskutočňovali prevažne českí učitelia. Jeho súčasťou bolo poštátne škôl, z čoho vyplývala priama kontrola štátu nad školami, čo paradoxne umožňovalo realizovať demokratizáciu školského systému. Počas reformy narastal počet štátnych škôl a klesal počet cirkevných a súkromných škôl.

Dynamické napredovanie budovania školského systému v ČSR vytváralo podmienky pre vznik učiteľských organizácií. Formovali sa nové stavovské, odborové, národné, regionálne a záujmové zoskupenia. Nepočetná skupina stredoškolských profesorov zo Slovenska, ktorá pôsobila v celoštátnej organizácii

³ Bližšie pozri: KÁZMEROVÁ, Lubica. K vývinu štruktúry školstva na Slovensku v rokoch 1918 – 1939. In ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava 2004, Veda, s. 417 – 444.

⁴ Jaroslav Vlček – popredný český literárny vedec, profesor Karlovej univerzity, prvý predseda slovenského spolku Detvan.

⁵ Problematikou školstva sledovaného obdobia sa zaoberala Anna Magdolenová napr. v štúdiách *Slovenské školstvo v prvých poprevratových rokoch*. In *Historický časopis* roč. 29, č. 4, 1981 s. 482 – 504; *Slovenské školstvo v predmníchovskom Československu*. In *Historický časopis*, roč. 30, č. 2, 1982, s. 272 – 311; *Kultúrna politika čs. štátu v oblasti školstva v medzivojnovom období (1918 – 1938)*. In *Historický časopis*, roč. 36, č. 3, 1988, s. 494 – 498.

⁶ Medzi učiteľmi na slovenských školách silno rezonovalo prijatie paritného zákona č. 27/1919 Zb. z. a n. z 23. mája 1919, ktorý zosúladiť mzdy učiteľov verejných, obecných a štátnych škôl v Čechách so mzdami a penziami štátnych úradníkov. Po viacerých urgenciách slovenských stavovských učiteľských organizácií vládnym nariadením č. 181 z 26. marca 1920 rozšírili jeho pôsobnosť na Slovensko. Zákon však riešil sociálne postavenie len časti učiteľov štátnych škôl. Nezmenil postavenie učiteľov na konfesijných školách, teda ani ich odkázanosť na drahotnú výpomoc vlády. Od roku 1920 do januára 1923 im poskytovali výpomoc vo výške 50 % drahotného príspevku.

– v Ústrednom zväze československých profesorov však v roku 1921 opustila jeho rady. Ich odchod mal viacero príčin a u každého sa neuplatňovali v rovnakom rozsahu, všeobecne prevládali odlišné profesijné-sociálne záujmy.⁶ Napr. nevyhovujúci zmluvný pracovný pomer väčšiny slovenských stredoškolských učiteľov. Pracovnú dohodu mali zväčša uzavretú na jeden rok bez nároku na penziu, čo sa im javilo ako sociálna neistota. Rozhodovanie o pracovných dohodách stredoškolských profesorov patrilo do kompetencie pražského MŠANO.⁷ Učitelia sa kriticky vyjadrovali aj k spôsobu obsadzovania uvoľnených učiteľských miest školskou administratívou, k prisudzovaniu definitívy učiteľom, čakateľom alebo k výpomocným učiteľom. Nesúhlas medzi učiteľmi vyvolával aj rozdielny prístup ministerstva k určovaniu miezd a penzií v štátnom a konfesijnom školstve pre českých a slovenských učiteľov, čo podporovalo aj politickú diferenciaciu.

Nemalú úlohu pri vzniku vlastnej stavovskej organizácie zohrali aj nenaplnené očakávania pedagógov, ktorých predstavy boli späté so slovenským nacionalizmom, čo predstavovalo ďalšiu podstatnú príčinu odchodu a vstupu do novej organizácie. Postoje tejto časti učiteľov sa výrazne odlišovali od unifikáčnych postupov ministerstva školstva a bratislavského referátu, v ktorých prevládala vzor prispôsobovania vzdelávacieho systému na Slovensku českým krajinám.

Po systematickej polročnej príprave stretnutia – zjazdu pedagógov v Ľubochni (vtedy obľúbeného miesta aj pre stranícke stretnutia) a po schválení stanov MPS koncom roka 1921 začal svoju činnosť Spolok profesorov Slovákov (SPS). Pozdravný list so želaním, aby vydržali vo svojich činoch pre národnú a náboženskú výchovu im poslal aj Vojtech Tuka, neskorší exponent Slovenskej ľudovej strany (SĽS).⁸ Pri vzniku a počas celej existencie SPS v rokoch 1921 – 1942 v ňom bola politicky silne zastúpená práve ľudová strana. SPS sa v stanovách vyhlasoval za apolitickú organizáciu, ale medzi jeho zakladateľmi bol napr. Karol Murgaš, neskorší predseda organizácie Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) v Košiciach a jeho členovia sa objavovali počas prvej ČSR na zvoliteľných miestach kandidátky HSĽS, napr. po voľbách v roku 1925 ju zastupovali v Národnom zhromaždení členovia SPS Anton Hancko a Ján Hvozdiák, hoci sa výbor spolku vyjadril zamietavo aj k agitácii v prospech tejto politickej strany. K. Murgaš z postu predsedu prípravného výboru zhromaždenia predniesol aj úvodný prejav, v ktorom podrobil kritike činnosť Ústredného zväzu, riadiacich orgánov rezortu školstva a školskej legislatívy. Všetci členovia SPS však neboli príslušníkmi politických strán.

Členmi spolku sa mohli stať podľa stanov ženy a muži, ktorí pôsobili na gymnáziách, reálnych gymnáziách, reálkach, v učiteľských ústavoch, odborných školách a tiež poslucháči filozofických a prírodovedeckých fakúlt. V tomto bode boli tieto stanovky od začiatku nadčasové, pretože na Slovensku v čase ich vzniku pôsobila len jedna filozofická fakulta Univerzity Komenského a prírodovedecká začala pôsobiť až v školskom roku 1938/1939.

⁷ Sborník Spolku profesorov Slovákov (ďalej Zborník – ZSPS), 1922, roč. 1, č. 1, s. 35 – 41. V dekrétach sa hovorilo: „Ustanovujú vás na šk. rok 1919/1920 zatímnym profesorem v smluvnom pomere bez jakéhokoliv nároku na penziu.“

⁸ Tuka písal: „Ja celou dušou sa vďačne pripojím ku všetkému mužskému vystúpeniu, ktoré na zachránenie národnej a náboženskej výchovy potrebné je. Na vaše účinkovanie požehnanie Božie a mnoho prosperu pražem a s plnou oddanosťou vás pozdravujem“. Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, fond (ďalej f.) – Spolok profesorov Slovákov, kartón (ďalej k.) 1, 1921/II, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 5/21.

Základnou podmienkou prijatia za člena SPS počas celej jeho existencie bola slovenská národnosť. V rokoch 1921 – 1923 mal 140 členov a v roku 1931 to bolo 208. Pôsobili v ňom viaceré významné vedecké osobnosti, napr. Ing. Michal Ursíny – profesor a v rokoch 1902 – 1903 rektor Českej techniky v Brne, Dr. Jur Hronec – profesor a neskorší rektor Slovenskej vysokej školy technickej v Bratislave, ktorý v rokoch 1924 – 1938 vyučoval na brnianskej technike, profesor a správca Matice slovenskej (MS) Dr. Jozef Škultéty, profesor Evanjelickej a. v. teologickej vysokej školy v Bratislave Ján Kvačala.

Členovia spolku sa pri vstupe zaviazali zabezpečovať rozvoj stredných a odborných škôl v súlade „s tradičnými hodnotami predkov a pokrokom školstva, vedy umenia a didakticky v iných krajinách“.⁹ Mali sa vyjadrovať k problémom každodenného zamestnaneckého života učiteľov. Viaceré z týchto problémov zostali nedoriešené počas celej existencie prvej ČSR, napr. spomínaný zmluvný pomer, finančné ohodnotenie, otázky súvisiace s penziou a pod. Spolok neustále upozorňoval na odlišný postoj MŠANO k slovenským učiteľom pôsobiacim na Slovensku, k učiteľom v českých krajinách a k českým učiteľom, ktorí prišli na Slovensko po roku 1918. Pedagóg pracujúci na zmluvný pomer nemohol požívať výhody napr. cestovné, diéty, zľavy, ktoré mali pedagógovia s pracovným pomerom uzavretým na dobu neurčitú. Nesporne záslužnú činnosť českých učiteľov pre slovenské školstvo poškodzovalo ministerstvo nedoriešenou legislatívou.

Podľa vedenia spolku medzi slovenskými stredoškolskými učiteľmi prevažovali pedagógovia so zmluvným pracovným pomerom, preto zdokumentovali a predložili referátu v Bratislave prípad, keď kvalifikovanému slovenskému uchádzačovi s praxou, prijatému na jeden rok po uplynutí tohto času, neobnovili pracovný pomer a na uvoľnené miesto po ňom prijali nekvalifikovanú pracovnú silu z Čiech. Tým, že referát nemal kompetencie na riešenie takéhoto prípadu a ministerstvo k nemu nezaujalo jednoznačný postoj, resp. žiaden postoj, dochádzalo k šíreniu neoverených správ o množstve takýchto prípadov. Podľa šepkanej propagandy údajne bratislavský referát MŠANO systematicky uprednostňoval českých uchádzačov o miesto učiteľa či profesora meštianskej a strednej školy pred slovenským.

Pôdu na negatívne postoje voči ministerstvu a referátu vytvárali aj nedostatky v organizačnej činnosti ministerstva a následne bratislavského referátu, napr. pri uverejnení súbehu na 200 miest profesorov pre Slovensko v roku 1921, s ktorým súvisela štátna skúška so slovenského jazyka. Pedagógovia sa mohli uchádzať o tieto miesta po zložení predpísanej skúšky. Pre krátkosť času medzi súbehom a termínom podania prihlášky za zloženie skúšky sa viacerí žiadatelia nemohli uchádzať o jej zloženie, čo považovali za umelo vytvorenú prekážku. V predpísanom termíne ju vykonali len traja uchádzači, ktorí sa potom stali profesormi. Z vytvorenia takejto situácie obviňovali okrem referátu MŠANO tiež Ústredný zväz čs. profesorov. Neúspešní záujemcovia neuspeli ani pri pokuse o vypísanie dodatočného termínu na skúšku.¹⁰ Žiaľ, z archívnych prameňov neviem, aký počet slovenských uchádzačov bez skúšky zo slovenčiny sa hlásil na uvedené miesta.

⁹ SNA, f. SPS, k. 1, 1921/I, Stanovy Spolku profesorov Slovákov.

¹⁰ SNA, f. SPS, k. 1921/I, inv. č. 15/1921.

So slovenským jazykom, resp. s jeho používaním vo vyučovacom procese na Slovensku súviseli ďalšie iniciatívy spolku. Jeho členovia považovali jazyk za jednu z tradičných hodnôt predkov, ktorú sa pri vstupe do spolku zaviazali rozvíjať. Počas trvania ČSR neustále zdôrazňovali, aby sa na slovenských školách vyučovalo po slovensky, čo bola reakcia na školskú prax, v ktorej sa uplatňovala viac spisovná čeština ako štátny jazyk – oficiálne československý. Odmietali taktiež existenciu fiktívneho československého národa, s čím úzko súviselo aj odmietanie československého jazyka. Podľa vyjadrení v *Sborníku Spolku profesorov Slovákov* (ďalej Zborník Spolku profesorov Slovákov – ZSPS)¹¹ im tento nevyriešený moment vo vyučovacom procese vzdialene pripomínal situáciu z rakúsko-uhorskej monarchie, keď sa na školách vyučovalo po maďarsky, čo bránilo rozvoju slovenského jazyka a tým aj národnej kultúry. Ich vyjadrenia v tejto otázke sa postupne zmenili a v 30. rokoch minulého storočia žiadali odborný dozor nad vyučovaním slovenčiny a rozšírenie počtu hodín slovenskej literatúry na stredných školách.

Stanoviská členov spolku k jazykovej otázke vyvolávali vlny kritiky. Prívrženci československej národnej a jazykovej jednoty z radov učiteľov i verejnosti vyjadrenia SPS k tomuto problému považovali za prejav rýdzeho separatizmu, ktorý podporuje autonómiu Slovenska a môže prispieť k rozvratu republiky. Členovia spolku sa usilovali aj o zvýšenie úrovne slovenského školstva doplnením jeho štruktúry o vysokú školu technickú a rozšírenie Univerzity Komenského o prírodovedeckú fakultu. V roku 1928 žiadali vytvorenie Krajinskej školskej rady podľa vzoru školskej rady, ktorá pôsobila v českých krajinách.

Na stránkach ZSPS však počas celej existencie spolku prevažovali články s odbornými témami. Zaoberali sa súdobými metódami vyučovania, napr. v USA či v severských európskych krajinách. Častou témou boli porovnania rozdielov v školskom systéme a jeho úrovne v krajinách, ktoré vznikli po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie. V pedagogických a metodologických vyjadreniach sa opozičnosť členov spolku strácala. Pre odbornosť a konštruktívny postoj sa na nich obracalo ministerstvo školstva s požiadavkami oponovať návrhy osnov pre stredné školy rôznych typov, školského poriadku, klasifikačného a skúšobného poriadku a tiež pri posudzovaní postupnosti krokov reformy v jednotlivých vyučovacích predmetoch. Členovia SPS boli autormi viacerých učebníc a napr. práca Jura Hronca z roku 1923 **Vyučovanie a vyučovacia osobnosť** bola ocenená MŠANO ako dielo zostavené podľa najmodernejších súdobých pedagogických zásad.

V spektre prejavovaných odborných znalostí členov SPS je zaujímavý zlomový rok 1938. Pri založení a jeho činnosti v rokoch 1921 – 1938 sa silno prejavovala opozičná politická orientácia, tá však nepriamo odrzrkadľovala mnohé celospoločenské problémy už od ich vzniku. Po prijatí Žilinskej dohody v októbri 1938 a vzniku Slovenského štátu v marci 1939 pôsobil spolok v nových spoločensko-politických podmienkach. Tie mohli byť predpokladom na uplatnenie národných a zamestnaneckých ambícií stredoškolských profesorov, ktorých nenaplnenie v prvých rokoch existencie ČSR bolo základnou pohnútkou vzniku SPS v roku 1921. Nútený

¹¹ Sborník Spolku profesorov Slovákov bol časopis s celoslovenskou pôsobnosťou. V prvých rokoch existencie spolku vychádzal päťkrát do roka, niekedy aj ako dvojčíslo. Od školského roka 1931/1932 vyšlo počas školského roka deväť čísiel. Jeho náklad sa zo 600 kusov rozšíril na 900. Časopis väčšinou tlačila Slovenská tlačiareň.

odchod väčšiny českých učiteľov a profesorov v rokoch 1938 a 1939 vytvoril nové pracovné príležitosti a, paradoxne, aj podmienky na uplatnenie predstáv o pracovnej kariére časti členskej základne spolku.

Po odchode českých pedagógov sa na mnohých školách nevyučovali niektoré predmety, pretože vedenie škôl nedokázalo nájsť príslušné odborné sily. Postupne ich však na stredných školách nahrádzali slovenskí vyučujúci, často aj z nižších stupňov školského systému. Do škôl prišli aj učitelia z oblastí južného Slovenska obsadených Maďarskom. Vzniknutý nedostatok vyučujúcich sa riešil tiež zlučovaním tried, čo však pri počte často 50 – 60 študentov znižovalo kvalitu výučby.¹² V roku 1938 a 1939 sa činnosť spolku na krátky čas dostala do krízy. Túto situáciu nespôsobil pokles záujmu členov SPS o spolkovú činnosť, ale odchod viacerých z nich do služieb slovenského MŠANO,¹³ ktoré si v tomto období budovalo svoju vnútornú štruktúru. Niektorí skúsení stredoškolskí profesori z jeho radov sa dostali na vedúce miesta v celom systéme slovenského školstva. V tomto období sa zmenila aj štruktúra SPS. Rozdelil sa na štyri okruhy – bratislavský, banskobystrický, žilinský a prešovský, čo si pravdepodobne vynútili aj územné zmeny v pohraničí po roku 1939. Deklarovaným cieľom ich vzniku bolo úsilie o zlepšenie činnosti spolku. Vnútorne sa naďalej členil na sekcie a komisie. Najaktívnejšou bola v tomto období telovýchovná sekcia, ktorá organizovala celoštátne preteky stredoškôlkov v loptových hrách, ľahkej atletike, lyžovaní a plávaní.

Na čele SPS v školskom roku 1938/1939, keď sa konali voľby do nového výboru, stáli predseda Anton Mišík a tajomník Dezider Ursíny. Nový výbor ďalej tvorili podpredsedovia Viliam Lenčo a Jozef Martinka, pokladníkom bol Juraj Tatár, zapisovateľom Belo Letz, redaktorom J. Hudec. Jeho členmi sa stali Pavel Florek, J. Hrabovský, Mikuláš Horňák, Belo Cvengroš, M. Novacký, Juraj Árvay a Bruno Ripka.¹⁴ Výbor mal tiež desať náhradníkov. Stanovy spolku zaznamenali zmenu neskôr, v školskom roku 1939/1940. Jeho členmi, čo bol ďalší z paradoxov tejto doby, sa mohli stať aj Neslováci, nie však Maďari a Nemci.

Činnosť SPS sa prekvapivo pre členskú základňu uzavrela práve v rokoch existencie slovenského štátu. V školskom roku 1939/1940 sa stal jeho predsedom Pavol Florek. Na zasadnutí výboru v Turčianskom Sv. Martine referoval o prípravách včlenenia spolku priamo do HSLŠ. Podľa Floreka mala HSLŠ záujem vziať všetky záujmové organizácie v štáte pod svoje vedenie a kontrolovať ich činnosť. Cieľom bolo zaistiť „jednotné zásadné vedenie všetkých spolkových prác príslušnými orgánmi Strany“.¹⁵ Uvedené plány sa stali skutočnosťou po tom, čo Snem Slovenskej republiky (SR) prijal v novembri 1940 zákon č. 297 Z. z. o slovenských záujmových organizáciách. V školskom roku 1942/1943 sa už nekonalo valné zhromaždenie spolku, pretože sa už neriadil vlastnými stanovami. Po tejto zásadnej zmene zostal naďalej najagitívnejší spolkový časopis, v ktorom prispievatelia riešili didaktické problémy a tiež otázky, ktoré vyplývali zo súčinnosti nadriadeného orgánu – ministerstva a činnosti škôl. Ministerstvo upozorňovalo pedagógov, aby

¹² IRMLER, J. Niekoľko poznámok k výsledkom klasifikácie v školskom roku 1938 – 1940. In Zborník SPS, roč. 19, č. 2, s. 22 – 24.

¹³ Predseda spolku Anton Mišík bol od decembra 1938 prezidiálnym šéfom MŠANO. Taktiež bol predsedom účastinnej spoločnosti Nástup, podpredsedom Slovensko-chorvátskej spoločnosti a členom výboru Sväzu slovenských sporiteľní.

¹⁴ Primárne ani sekundárne pramene mi neumožnili uviesť vo viacerých prípadoch celé krstné mená členov spolku.

¹⁵ Zborník SPS, 1940/1941, roč. 20, č. 1 – 2, s. 20 – 22.

¹⁶ Slovenské profesorstvo a zákon o slovenskej pracovnej pospolitosti. In Zborník SPS, roč. 22, 1942/1943, č. 1 – 2, s. 2.

sa pri tvorbe článkov do **Zborníka SPS** zaoberali hlavne didaktickými otázkami výučby a nie spôsobom riadenia školstva, ktoré patrí výhradne do kompetencie ministerstva, hoci zo strany prispievateľov mohlo ísť len o odporúčania. Spolok, okrem vplyvu prostredníctvom svojich členov pracujúcich na MŠANO, nemal inú možnosť presadiť vlastné požiadavky.

V máji 1942 Snem SR prijal zákon č. 70 o Slovenskej pracovnej pospolitosti, ktorý v Zborníku SPS P. Florek považoval za „zákon združujúci celú slovenskú pospolitosť, t. j. všetkých príslušníkov slovenského národa, ktorí sa živia prácou alebo jej výsledkami (penzisti) v národohospodárskom význame slova. Takéto osoby sú povinne organizované, a to podľa povahy zdroja a ich výživy v štyroch sdruženiach.“¹⁶ Na čele záujmových organizácií boli správcovia. SPS sa včlenil do Sdruženia štátnych a verejných zamestnancov (SŠAVZ). Patrili doň všetci zamestnanci štátnej a verejnej správy, teda aj zamestnanci MŠANO, pracovníci školskej a osvetovej správy. Na čele tohto odboru v čestnej funkcii stál správca P. Florek. Politické zmeny po roku 1938 a 1939 viedli k zániku samostatnej činnosti SPS. Vstupom do SŠAVZ ukončil svoju dvadsaťročnú činnosť a *de iure* zanikol.

ABSTRACT

The Problems of Education in Slovakia in 1918 – 1939 as seen by the members of Slovak Professors Club Ľubica Kázmerová

The dynamic construction of school system in Czechoslovakia brought good condition for emergence of teacher's organizations. New professional, trade union, national, regional and interest teachers organizations developed. Small number of high school teachers who were initially members of the Central Union of Czechoslovak Professors abandoned it and in 1921 created its own organization called Slovak Professors Club (SPC). There were professional, social and nationalist reasons of their act. The club criticised several activities of the Ministry of Education and its department in Bratislava in 1921 – 1939. SPC came to an end in the school year 1942/1943.

(M. H.)

PhDr. Ľubica Kázmerová, CSc.

Je vedeckou pracovníčkou Historického ústavu SAV v Bratislave. Venuje sa vedeckému výskumu politického systému, kultúry, školstva a osobností prvej ČSR a Slovenskej republiky (1939 – 1945). Je spoluautorkou viacerých monografií, napr. **Politické strany na Slovensku 1890 – 1989** (zost. Ľubomír Lipták, Bratislava 1992), **Trenčín. Vlastivedná monografia 2** (zost. Milan Šišmiš, Bratislava 1997), **Kronika Slovenska 2** (Bratislava 1999), **Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20.**

storočia (zost. Natália Krajčovičová, Slavomír Michálek), **Slovensko v Československu** (zost. Valerián Bystrický, Milan Zemko, Bratislava 2004), **Dilemy Karola Sidora** (spoluautor Milan Katuninec, Bratislava 2006), **Dejiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti** (editori Miroslav Londák, Vlasta Jaksicsová, Slovart, Bratislava 2007), **Slovenská republika 1939 – 1945. Chronológia najdôležitejších udalostí** (spoluautor František Cséfalvay, Bratislava 2007). Vedecké a odborné štúdie publikuje v domácich a zahraničných časopisoch. Prednáškovou a publicistickou činnosťou sa venuje popularizácii historickej vedy.

Tendencie v spisovnej slovenčine v medzivojnovom období

Pavol Žigo

Každá kodifikovaná podoba národného jazyka má vychádzať z vedeckého opisu, ktorý sa opiera o funkčné a stabilné prvky jazykového systému a plní zároveň národnoreprezentatívne a kultúrno-reprezentatívne funkcie. Tým sa kodifikovaný jazyk stáva súčasťou identifikácie národa. Osobitnú kapitolu v dejinách slovenského spisovného jazyka tvorí medzivojnové obdobie 20. storočia, resp. roky 1918 – 1940. Rok 1918 je počiatkovým medzníkom obdobia vzhľadom na nové podmienky národnej identifikácie, rok 1940 sa v periodizácii dejín spisovnej slovenčiny uvádza ako medzník kodifikácie, pretože v tomto roku vyšlo nové vydanie **Pravidiel slovenského pravopisu** (PSP).¹ Medzivojnové obdobie dejín spisovnej slovenčiny sa vyznačuje tým, že po prvej svetovej vojne došlo k novému deleniu území a vzniku nových štátov a k deklarovaniu nových, v porovnaní s predchádzajúcimi štátoprávnymi zriadeniami odlišných zásad spoločenského a štátneho usporiadania. V nadväznosti na tieto spoločenské zmeny si treba uvedomiť najmä vplyv dvoch výrazne divergentných tendencií vo vývine spisovnej slovenčiny. Prvá tendencia sa niesla v duchu pokračujúcich tradícií martinského úzu, v nadväznosti na vydanie Czambelovej kodifikačnej práce **Rukoväť spisovnej reči slovenskej**.² Zo systémového hľadiska išlo v tomto titule o osvedčené normotvorné kritériá, ktorými sa stali jazykové prostriedky publicistiky a beletrie vychádzajúcej v časopisoch, zborníkoch a almanachoch vydávaných Maticou slovenskou. Jazyk týchto tlačí, nazvaný martinský úzus, bol začiatkom 20. storočia určujúcim faktorom vývinu spisovnej slovenčiny. Rozhodujúcim kritériom bola preň jazyková prax a jazykové prostriedky matičných časopisov *Slovenské pohľady*, *Národné noviny* a literatúry vydávanej Knižtlačiariským účastinárskym spolkom. Jadrom martinského úzu bola reč pôvodných Martinčanov zo 60. a 70. rokov 19. storočia. Kodifikačný charakter svojej **Rukoväti spisovnej reči slovenskej** zdôraznil S. Czambel v predslove takto: „*Rukoväť je pre takých, ktorí vedia po slovensky hovoriť a chcú vedieť písať. Stredoslovák, ktorý vyslovuje dvojhlásky ia, ie, iu, ô, bez všetkých príprav môže vziať Rukoväť do ruky, lebo sú v nej pravidlá osnované na strednom nárečí slovenskom.*

¹ *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom*. Tlačou knižtlačiarne Knižspolu v Žiline. Vydala Matica slovenská, 1940.

² CZAMBEL, Samo. *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. 1. vyd. Martin 1902, Knižkupecko-nakladateľský spolok, 2. vyd. 1915, 3. vyd. 1919.

Ale príslušníkom nárečí a podrečí, v ktorých niet dvojhlások ia, ie, iu, ô, alebo v ktorých sa vyslovuje dz a c m. písaného d' a t' (dzakovac m. ďakovať!), treba náležite sa pripraviť. Oni, ak majú potrebu, chuť a vôľu osvojiť si spisovnú reč slovenskú, nech predovšetkým čítavajú také novšie knihy, ktoré sú správne po slovensky písané. Pre nich sa len potom hodí „Rukoväť“. V „Rukoväti“ je všetko, čo toho času treba vedieť z pravopisu a gramatiky spisovnej reči slovenskej. „Obsah“, ktorý nasleduje po predmluve, ukazuje, kde čo treba hľadať. Vo veciach, o ktorých nenajdeš úpravy, ani zásadnej, opieraj sa o vlastné podrečie. „Abecedný ukazovateľ“, na str. 303 – 372, ukazuje, ako sa jednotlivé slová píšu alebo uhybujú a inými slovami viažu. Kto hľadá v ňom, nech nespúšťa s očí „Pripomenutí“, vytlačených na str. 304.³

Druhá tendencia vývinu spisovnej slovenčiny v medzivojnovom období inklinovala k vtedajšej oficiálnej štátnej politike o dvoch variantoch spoločného československého jazyka a vyplývala z deklarovania jedného spoločného – československého národa, ktorý používa jeden – československý jazyk, ktorý má dva varianty: český, používaný na území po česky hovoriaceho obyvateľstva – a slovenský, používaný na území po slovensky hovoriaceho obyvateľstva. Táto druhá tendencia v oblasti kodifikácie spisovnej slovenčiny nevychádzala zo spomenutých overených kritérií a prejavovala sa vydávaním základných učebníc slovenského jazyka. Medzi prvé takéto učebnice s dôrazom na ortografiu patrí **Slovenská mluvnica so zvláštnym zreteľom na pravopis**, ktorú v roku 1919 vydal Ján Damborský (1880 – 1932).⁴ Učebnica vyšla v prepracovaných a rozšírených vydaniach v rokoch 1920, 1921, 1924 a posledné vydanie z roku 1930 vyšlo pod názvom **Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy**. Nedomáci pôvod Damborského kodifikačných snáh ilustrujú krátke tematické morfémy pri slovesách typu *treš – trem, trpeť*, krátke podoby slov typu *konec, venec*, v ortoepii sa zavádza pri výslovnosti hlásky v po samohláske a pred spoluhláskou, resp. na konci slova podoba s f (typ *krf, slifka*). Takéto chápanie kodifikácie a spisovného jazyka vyvolalo celkom prirodzenú obrannú reakciu časti slovenskej inteligencie. Osobitnú vlnu nespojnosti zo strany väčšiny slovenskej inteligencie vyvolalo najmä vydanie prvých **Pravidiel slovenského pravopisu** v roku 1931⁵.

Najväčším nedostatkom prvej polovice medzivojnového obdobia bola nízka úroveň odborného štýlu. Z týchto nedostatkov funkčnej diferenciácie slovenčiny sa začiatkom 20. rokov zrodila koncepcia, podľa ktorej sa jazykom odbornej komunikácie mala stať čeština. Tým sa oslaboval národnoreprezentatívny charakter slovenčiny a ako každá akcia vyvoláva reakciu, tak sa aj slovenčina napriek uvedeným tendenciám ďalej kultivovala, nadobúdala primeranú funkčnú diferenciáciu a mohla v nežiľivej situácii odolávať bohemizačným snahám. Všeobecne uznávanou skutočnosťou na začiatku medzivojnového obdobia bola vysoká úroveň umeleckého štýlu. Nevyhovujúca bola však funkčná diferenciácia slovenčiny opierajúca

³ CZAMBEL, ref. 2.

⁴ Autor v nej vychádzal z prvého vydania Czambelovej *Rukoväti spisovnej reči slovenskej* z roku 1902. Charakterizujú ju historické exkurzy, v ktorých sa autor opieral o českú gramatiku a dejovým východiskom jeho koncepcie bola oficiálna teória o jednotnom československom jazyku.

⁵ *Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom*. Praha 1931, Nákladom Štátneho nakladateľstva v Prahe, Matica slovenská.

sa o stav pred prvej svetovej vojny: nebola dostatočne vypracovaná odborná terminológia, kritériami spisovnosti nevyhovovala časť lexikálnych a syntaktických prvkov v oblasti vetnej a súvetnej syntaxe.

Prvé PSP v roku 1931 pripravila na vydanie komisia jazykového odboru Matice slovenskej v podobnom spracovaní a rozsahu a v podobnej úprave, v akej vyšli úradné **Pravidlá českého pravopisu**. Autori PSP uviedli, že sú „*si plne vedomí nedostatkov prvého vydania diela*“ a že nadväzujú „*na pravopisnú a jazykovú tradíciu, aká sa vyvinula na Slovensku v minulom stolyetí a na začiatku nášho stolyetia*“.⁶ Na toto prvé vydanie reagovala osobnosť, ktorá výrazne zasiahla do kodifikačných snáh 30. a 40. rokov, Henrich Bartek (1907 – 1986). V recenzii uverejnenej v **Sborníku Matice slovenskej**⁷ zhodnotil kodifikačné zásady Václava Vážneho pri charakteristike PSP slovami: „*Zpomedzi mnohých zmien treba pokladať za správne najmä tieto: dôsledné fonetické písanie perfektivovacích predpôn s- a z-, zrušenie výnimôk, akými bolo písanie slov ztrata, zkúška, ... práve tak oprávnenej je i písanie slov typu alsaský s jedným s, sem patrí i sať miesto etymologického ssať a číslovky dvacať, tricať (hoci v slove preca mohlo ostať -ds-)*.“ H. Bartek ďalej uviedol, že komisia v Pravidlách riešila aj písanie cudzích osobných a miestnych mien, ktorých písanie je raz etymologické, raz fonetické, no „*odstránilo sa nelogické skloňovanie slov katechizmus, katechizmu miesto správneho katechizmus, katechizmu*“, v slovách so skupinou st komisia určila podľa výslovnosti, kedy sa má písať št (šťát, študent, inštrument a pod.), kedy je kodifikované písanie st (stagnácia, protest, testament).⁸ Kodifikačné princípy, ktoré však H. Bartek vo svojej recenzii odmietol, sa týkali najmä dvojtvarov typu krúžok/krúžek, prášok/prášek. Odmietavý postoj zaujal aj k tým prvkom lexikálneho systému, ktoré odrážali dôsledky starších hláskových zmien: „*...len obídením živej reči mohly sa dostať do slovníka slová: rváč, rvať, lhát, lhár, ľva (namiesto leva)*“⁹. V oblasti kodifikačnej delimitácie hodnotil Bartek dvojtvary sloboda – svoboda, debna – bedna, lakeť – lokeť, rakyta – rokyta, barva – farba, zas – zasa – zase, blacha – plech odmietavo a z hľadiska kodifikácie sa odvoláva na staršie lexikografické pramene a delimitačné kritériá (Antona Bernoláka). V oblasti lexiky uvedieme aspoň slová zbyť (= ostať), myslivec (= poľovník), smyčec (= slák), žvýkať (= žuvať), syrovátka (= srvátka), ktoré Bartek hodnotil ako „neslovenské“.¹⁰

Reakciou na vydanie týchto PSP sa po ich podrobnej analýze stal zvýšený záujem o dobrú slovenčinu, veď kladný postoj k tomuto vydaniu zaujala len časť slovenskej inteligencie, hlasistov združených okolo časopisu *Prúdy* a predstavitelia vtedajšej českej inteligencie, pôsobiaci na slovenských školách a v úradoch. Rozsiahle polemiky ovplyvnili aj vtedajšie osobnosti slovenského národného života – Martin Rázus, Jozef Cíger Hronský a Andrej Hlinka a ostrý spor o charaktere PSP vyvrcholil 12. mája 1932 na valnom zhromaždení Matice slovenskej ich definitívnym odmietnutím. Na tomto zasadnutí bol nový výbor Matice slovenskej pod vedením Jozefa Škultétyho poverený opraviť, resp. pripraviť opravené vydanie PSP.

⁶ Tamže, Úvod.

⁷ BARTEK, Henrich. Pravidlá slovenského pravopisu. In *Slovenské pohľady*, 1931, roč. 49, s. 579 – 586.

⁸ Tamže.

⁹ BARTEK, ref. 7, s. 581

¹⁰ Ostatné príklady pozri BARTEK, ref. 7, s. 583 – 584.

Vydaním PSP z roku 1931 sa tak výrazne začal uvedomovať konflikt medzi kodifikovanou podobou slovenského jazyka a jeho formou, ktorá bola výsledkom spontánneho vývinu v predchádzajúcom vývinovom období. Príčiny tohto konfliktu boli vnútorné aj vonkajšie. Vonkajšie príčiny vyplývali zo spomenutého deklarovania spoločného štátu, jedného československého národa a jedného – aj keď dvojvariantného – československého jazyka. Mali oporu aj vo vnútorných príčinách rozporu – v nevyhovujúcom rozsahu a hĺbke vedeckého výskumu slovenčiny. Preto sa kodifikácia spisovnej slovenčiny nemohla opierať o spoľahlivé východisko a nemohla byť ani úplná. A tak z podnetu Matice slovenskej začal v roku 1932 vychádzať prvý lingvisticky orientovaný časopis – *Slovenská reč*, ktorého zakladateľom a redaktorom bol H. Bartek. Časopis vznikol z potreby a z vedomia, že príspevky s jazykovednou problematikou sa dovtedy v osobitnom periodiku nepublikovali. Závažnejším argumentom na jeho vydávanie však boli poznatky o klesajúcej úrovni jazykovej kultúry, snaha o odstránenie nežiaducich nedomáciých prvkov z jazyka a snaha o zachovanie kontinuity s matičnými a martinskými tradíciami.

V *Slovenskej reči* sa uverejňovali články, ktoré mali poukázať na správnosť domácich výrazov, odstraňovať rozkolísanosť normy vyvolanej vonkajším vplyvom aj vydaním pravidiel z roku 1931.¹¹ Tieto príspevky mali posilniť aj uvedomovanie si vzťahu etnicity Slovákov a ich spisovného jazyka a mali zabrániť nežiaducej prenikaniu bohemizmov, ale aj archaizmov do slovenskej spisovnej lexiky.

Významný podiel na formovaní spisovnej slovenčiny a na príprave nového návrhu pravidiel slovenského pravopisu mal Henrich Bartek, ktorý vtedy pôsobil ako referent Jazykového odboru Matice slovenskej. Správa Matice slovenskej predložila nový návrh pravidiel 22. marca 1939 – 8 dní po vzniku Slovenskej republiky – na schválenie ministromi školstva a národnej osvety Jozefovi Sivákovi v presvedčení, že v takejto spoločenskej a aj jazykovej situácii bude schvaľovací akt spontánny. Koncom apríla sa predstavitelia Matice slovenskej pod vedením J. Škultétyho na prijatí u ministra J. Siváka dozvedeli, že matičný návrh pravidiel ministerstvo neschválilo a na základe návrhu univerzitnej komisie žiadalo zmeny. Univerzitná komisia, ktorej členmi boli Ján Stanislav, Ľudovít Novák, Andrej Mráz a Daniel Rapant¹², kvalifikovala návrh ako príliš puristický. Na základe jej pripomienok pôvodný text návrhu upravil Anton Augustín Baník a v takejto upravenej podobe pravidlá vyšli v roku 1940. Argumentom na odmietnutie pôvodného návrhu pravidiel z roku 1939 bolo aj „tvrdenie“, že Slovensko bolo síce v tom čase samostatným štátom, zo známych príčin sa však nemohlo prostredníctvom jazyka – odstraňovaním nedomáciých prvkov, bohemizmov a najmä germanizmov v pripravovanom návrhu kodifikácie – dostať do konfliktu s Nemeckom.

Hlavným zmyslom a pozitívnym znakom návrhu nových pravidiel z roku 1939 bolo zjednotenie koncového *-i* v *-l*-ových participiách vo všetkých rodoch. Vo vydaní **Pravidiel slovenského pravopisu** z roku 1940 sa však potvrdila zásada pravidiel z roku 1931,¹³ podľa ktorej sa *-l*-ové participiá v spojení s mužskými

¹¹ *Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom*, ref. 5.

¹² ŠVAGROVSKÝ, Štefan – ŽIGO, Pavol. O pravopisnej koncepcii neschválených Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1939. In *Slovenská reč*, 1994, roč. 59, č. 2, s. 98 – 103.

¹³ *Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom*, ref. 5, s. 71.

životnými substantívami písali s mäkkým *-i* (typ *chlapi robili*), v ostatných prípadoch sa podľa vtedajšej normy písalo *-y* (*ženy hrabaly*). Ďalším rozdielom pravidiel z roku 1939 v porovnaní s pravidlami z roku 1940 bolo písanie predpôň *s-*, *s (o)-*, *z-*, *zo-* v zhode s výslovnosťou: podľa pravidiel z roku 1939 sa pred znelou spoluhláskou a pred samohláskou zavádzalo písanie predpony *z-*, *zo-*, pred neznelou spoluhláskou sa zavádzalo písanie predpony *s-*. Pravidlá z roku 1940 sa pri písaní predpôň *s-*, *z-*, *so-*, *zo-*, resp. pri písaní predložiek *s*, *z*, *so*, *zo* opierali o významové kritérium: ak išlo o význam „*shora nadol alebo vôbec odkiaľsi preč z povrchu*“ (napr. *spadnúť*, *svrhnúť*, *shodiť*), vo význame *spolu*, *dovedna* (napr. *sblížiť sa*, *složiť*, *slepiť*, vokalizovaná podoba *sopnúť*, *sohnať*). Predpona *s-* sa takisto zaviedla v slovách príbuzných *so-* (napr. *sberať* podľa *sobrať*, *shon* podľa *sohnať* a pod.). Predpona *z-* sa v pravidlách z roku 1940¹⁴ zaviedla v prípadoch, ak išlo o význam odluky (napr. *zbehnúť*, *zriecť*). V zhode s výslovnosťou sa používala predpona *s-* alebo *z-* vtedy, ak „*složenina s pôvodnou predponou z- má význam urobiť, stať sa tým, alebo vykonať to, čo znamená slovo základné*“, napr. *schudnúť*, *skrátit*, *skalit*, *-zbit*, *zbelieť*, *zboriť*, resp. vokalizovaná podoba *zobrať*, *zogríť*, *zomrieť*. Ďalšie zásady pri písaní predpôň *s-*, *z-* sa uplatňovali aj pri písaní „*niektorých rovnako vyslovených slov, rozdielných významom i pôvodom*“¹⁵: *sbeh* (sbeh ľudí) – *zbeh* (vojenský zbeh), *sbíjať* (biť dovedna) – *zbíjať* (zbíjať ako zbojník), *snášať* (dovedna, nadol) – *znášať*, *znášať sa* (krivdu), *srezať* (prúтик zo stromu) – *zrezať* (sečku) atď.

V návrhu pravidiel z roku 1939 sa navrhovalo písanie predložiek *s*, *so* s inštrumentálom, *s* genitívom zasa len predložiek *z* (*zo*). Pravidlá z roku 1940¹⁶ toto pravidlo kodifikovali ináč: predložka *so* sa uplatňovala s genitívom, akuzatívom aj inštrumentálom. Na to, či sa v genitíve singuláru mala použiť predložka *s*, resp. *z*, mal vplyv protikladný význam otázky: ak sa na protikladnú otázku dalo odpovedať použitím predložky *na* + akuzatív (napr. *na pole*, *na vrch*, *na nebesia*), v genitíve sa používala predložka *s* (*s pola*, *s vrchu*, *s nebies*), ak sa na protikladnú otázku vo význame kam? dalo odpovedať spojením predložky *do* + genitív (napr. *do izby*, *do domu*, *do komory*), v základnom význame smeru sa mala použiť predložka *zo* + genitív (*z izby*, *z domu*, *z komory*).

Predchádzajúce príklady sú svedectvom jednoduchosti návrhu pravidiel z roku 1939, ktorý sa opieral o formálne, resp. znelostné kritérium pri písaní predpôň. Jazyková prax ukázala, že predikcia kodifikátorov, ktorí pripravovali pravidlá z roku 1939, vychádzala zo spoľahlivých kritérií s dominujúcou funkčnosťou a zrozumiteľnosťou.

Presvedčivou argumentáciou samostatnosti slovenčiny z vývinového hľadiska, ako aj z hľadiska spoločenskej situácie prvej polovice 30. rokov a teda aj vo vzťahu kodifikovanej podoby slovenčiny k slovenskému národu, t. j. postihnutím znakov etnicity, sa stala práca vtedajšieho referenta Jazykového odboru Matice slovenskej Ľudovíta Nováka **Jazykovedné glosy k československej otázke**.¹⁷ V Novákovej práci

¹⁴ Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Tlačou knihtlačiarne Knihospolu v Žiline. Vydala Matica slovenská, 1940, s. 54.

¹⁵ Tamže, s. 55.

¹⁶ Tamže.

¹⁷ NOVÁK, Ľudovít. *Jazykovedné glosy k československej otázke*. 1. vyd. Martin 1935, Matica slovenská.

išlo okrem súhrnného autorovho výkladu československej otázky využitím jazykovedných argumentov najmä o charakteristiku samostatného postavenia slovenčiny v novej spoločenskej situácii po vzniku Československej republiky (ČSR). Novák rázne odmietol koncepciu zjednocovania slovenčiny s češtinou postupným „*syntetickým splynutím slovenčiny a češtiny*“ slovami: „*Takéto a podobné náhľady, vyslovované a rozširované, bohužiaľ, niekedy dokonca aj jazykovedcami, nielen sociológmi, sú z jazykovedského stanoviska naprosto neudržateľné.*“¹⁸ Tieto presvedčivé a pravdivé Novákové argumenty nemožno spochybňovať. Veľký tlak, ktorý v medzivojnovom období oslaboval hranice medzi slovenčinou a češtinou a oslabil vnímanie etnicity Slovákov a osobitostí ich jazyka vo vtedajšom Československu, bol však aj dôsledkom zahraničnopolitického tlaku. Z medzinárodného hľadiska sa totiž ČSR od svojho vzniku roku 1918 až do rozpadu v marci 1939 vnímala ako jeden subjekt medzinárodného práva.

Kodifikácia pravidiel z roku 1940 postupne po roku 1945 strácala funkčnosť a vznikla potreba zhodnotiť platnú pravopisnú normu a pripraviť novú kodifikáciu. Zámerom pripravovanej reformy pravopisu bolo zbaviť ortografickú normu nefunkčných a neústrojných prvkov a na návrh Ľ. Nováka uplatniť v kodifikácii fonematický systém. Základy pravopisej reformy zdôvodnili v roku 1948 v osobitnej brožúre **O reforme slovenského pravopisu** Ján Horecký a Eugen Pauliny (okrem týchto autorov a Ľ. Nováka zastávali reformu napr. aj Jozef Orlovský a Štefan Peciar). Vedecká argumentácia však z ideologických príčin nebola prijatá. V roku 1953 vyšli nové **Pravidlá slovenského pravopisu**.¹⁹ Touto kodifikáciou sa zjednotilo písanie koncového -i v l-ových participiách vo všetkých rodoch. Tento princíp²⁰ je obnovenou Bartekovou požiadavkou, ktorú uverejnil v prvom ročníku *Slovenskej reči*²¹ a ktorú uplatnil aj v návrhu pravidiel z roku 1939. Ďalším rozdielom pravidiel z roku 1953 v porovnaní s dovtedajšími pravidlami z roku 1940 bolo písanie predpôň s-, s(o)-, z-, zo- v zhode s výslovnosťou: podľa pravidiel z roku 1953 sa pred znelou spoluhláskou a pred samohláskou zavádza písanie predpony z-, zo- pred neznelou spoluhláskou sa zavádza písanie predpony s- (túto zásadu obsahoval aj návrh pravidiel z roku 1939). Vo vydaní pravidiel z roku 1953 sa kodifikovalo pravidlo o písaní predložiek: predložky s, so sa spájajú s inštrumentálom, predložky z, zo s genitívom.²² Neskorší vývin, ktorý vyústil v roku 1968 aj do úpravy písania slov *zbor, zjazd, zväz, zvitok* (so z) a do zjednotenia podôb *zpráva – správa* do podoby *správa*, poukázal na opodstatnenosť pôvodného Bartekovho návrhu pravidiel z roku 1939. Spoločenská prax a vydanie nových pravidiel z roku 1953 napokon ukázali, že Bartekov návrh pravidiel z roku 1939 bol opodstatnený a bol výraznou snahou o to, aby spisovná slovenčina vo svojej kodifikovanej podobe obsahovala potrebné množstvo dištingtívnych znakov, bola v tom čase dôstojným národnoreprezentatívnym a národnointegračným činiteľom a zbavila sa vzorov, ktoré jej vnútila medzivojnová spoločenská situácia.

¹⁸ Tamže, s. 237.

¹⁹ *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom*. Red. Š. Peciar. Bratislava 1953, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

²⁰ Tamže, s. 5.

²¹ *Slovenská reč*, roč. 1, 1932, s. 56 – 57.

²² Uvádza sa v návrhu Pravidiel slovenského pravopisu z roku 1939, s. 9.

O tom, že platné kodifikácie spisovnej slovenčiny z medzivojnového obdobia, t. j. vydania PSP z rokov 1931 a 1940, nespĺňali kritériá kodifikácie a nepostihovali všetky atribúty národného jazyka, niet pochýb. Prijateľnou kodifikovanou podobou slovenčiny s ohľadom na všetky kodifikačné kritériá, nadväznosť na predchádzajúci vývin, prospektivitu a postihovanie vzťahu medzi kodifikovaným jazykom a etnicitou, t. j. používateľmi vo verejnom styku, bol práve Bartekov neprijatý návrh pravidiel z roku 1939. Škoda, že jeho odmietnutie ovplyvnili osobné spory medzi jeho autorom a niektorými členmi univerzitnej komisie, posudzujúcej návrh. Správnosť navrhovanej pravopisnej reformy z roku 1939, ktorá sa uplatnila vo vydaní pravidiel z roku 1953, overila a potvrdila jazyková prax. Funkčnosť Bartekovho návrhu dokazuje aj skutočnosť, že tento základ kodifikácie pretrval v slovenskom spisovnom jazyku dodnes.

ABSTRACT

The Tendencies in Standard Slovak Language during the Inter-war Period Pavol Žigo

The inter-war period is a distinctive chapter in the history of standard Slovak language. The author deals with two sharply divergent tendencies in the development of standard Slovak language: The first one followed the footsteps of the so called Martin custom and Czambel's codifying work *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* [*The Handgrip of Standard Slovak Language*] (1902, 1915, 1919). The second tendency was connected with the official state policy of one common Czechoslovak nation which used one Czechoslovak language. This language had two variants: Czech, used on the territory with the Czech speaking population and Slovak, used on the territory with the Slovak speaking population. According to this second tendency, the first rules of the Slovak orthography were published in 1931. They were rejected by the Slovak cultural society for their Bohemian tendencies. H. Bartek came with a new proposal of the rules for Slovak orthography in 1939, but it was rejected by a Comenius University commission (J. Stanislav, A. Mráz, L. Novák and D. Rapant). The members of the commission authorized A. A. Banák to prepare new set of rules. Their publishing in 1940 proved to be disfunctional. The codification of orthography in 1953 proved functionality of Bartek's proposal from 1939. The praxis showed his proposal was right and even today it is still the cornerstone of standard Slovak language.

(M. H.)

Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Od roku 1977 pôsobí na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, špecializuje sa na dejiny jazyka, dialektológiu a slavistiku. Absolvoval pracovné a prednáškové pobyty

vo Viedni, Grazi, Klagenfurte, Ľubľane, Záhrebe, Zadare, Belehrade, Novom Sade, Sofii, Ochride, Varšave, Krakove, Katoviciach, Budyšíne, Budapešti, Kyjeve, Moskve, Tbilisi, Minsku. Je členom Medzinárodnej komisie pre **Slovanský jazykový atlas** pri Medzinárodnom komitáte slavistov, členom redakčných rád zborníkov **Eslavistica Complutense** (Madrid), **Obščeslavianskij lingvističeskij atlas** (Moskva) a časopisov *Slovenská reč*, *Jazykovedný časopis* (Bratislava). Napísal monografie **Kategória času v slovenskom jazyku** (Bratislava 1997), **Dejiny spisovnej slovenčiny** (Bratislava 2002, 2006, spoluautor), **Princípy stavby, vývinu a fungovania jazyka** (Bratislava 1999, spoluautor), **Princípy jazyka** (Bratislava 2003, spoluautor), **Slovanský jazykový atlas** (zv. 2, Varšava 1995, zv. 4a, Skopje 2003, zv. 4. b, Záhreb 2006, zv. 5, Moskva 2008, spoluautor), **Slovacicum** (Bratislava 2004, zostavovateľ, spoluautor), **Slovensko** (Bratislava 2006, zostavovateľ, spoluautor), autor vyše 80 vedeckých štúdií v domácich a zahraničných zborníkoch a časopisoch.

Knihy a spoločnosť na medzivojnovom Slovensku*

Jaroslava Roguľová

Po skončení prvej svetovej vojny a v medzivojnovom období sa v dôsledku pôsobenia politických, ekonomických, nacionálnych i kultúrno-spoločenských činiteľov v mnohých oblastiach života slovenskej spoločnosti uskutočnili dôležité premeny. Tento príspevok je drobnou sondou do tejto problematiky prostredníctvom špecifickej oblasti – knižného obchodu, vydavateľskej a nakladateľskej činnosti, propagácie, reklamy a distribúcie kníh, spôsobov ich predaja či záujmu obyvateľstva o jednotlivé knižné tituly. Knihy ako obchodný artikel a kupujúci či čitatelia, ktorým bol tento tovar určený, sú hlavným predmetom prvej časti tejto štúdie, pričom v jej druhej časti som sa na pozadí základných vytýčených okruhov pokúsila skúmať, či a ako sa tieto skutočnosti premietli do vzťahu slovenskej verejnosti ku knihám v sledovanom období. Cieľom toho príspevku nie je vyčerpávajúco priblížiť túto veľmi rozsiahlu látku, ale poskytnúť malú mozaiku zo života spoločnosti a načrtnúť niektoré problémy v tejto oblasti.

Vymedzenie okruhov a hľadanie odpovedí na sformulované otázky kladie zvláštne nároky na výber a použitie prameňov. O knižnom obchode alebo o vzťahu spoločnosti ku knihám ako takým sa na Slovensku nezrodila publikácia ani štúdia, nemáme k dispozícii ani celkové evidencie predaja kníh. Dostupný materiál sa zaoberá zväčša vývinom slovenskej literatúry, ktorá je mimoriadne prínosnou, avšak v danej problematike skôr doplnkovou pramennou bázou. Rovnakú funkciu plnia aj dobové či v uplynulých desaťročiach vydané retrospektívne bibliografické súpisy literatúry z rokov 1918 – 1938 a štatistiky, ktoré nám približujú predovšetkým stav vo vydávaní knižných titulov. Zvlášť zaujímavé sú bibliografie vypracované a vydané Maticou slovenskou v 80. rokoch.¹ Prínosný materiál obsahuje časopis *Knihkupec a papiernický obchodník* (1920 – 1928), ktorý približuje niektoré problémy knižkupeckej živnosti na Slovensku. Informácie o knižnom predaji, o obchodnej a distribučnej činnosti vydavateľstiev, ich korešpondenciu s poli-

* Štúdia bola vypracovaná v rámci projektov VEGA č. 2/6205/8: Slovenská spoločnosť 1918 – 1939 (medzinárodné a vnútropolitické aspekty) a VEGA č. 2/0122/09: Občianska spoločnosť na Slovensku počas 1. ČSR. (Vývoj na demokratickej báze a vonkajšie a vnútorné vplyvy demokratického, autoritatívneho a totalitného typu).

¹ Napr. *Bibliografia slovenských kníh 1919 – 1938*, zv. 3. Martin 1980, Matica slovenská; *Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov za roky 1918 – 1945*. Martin 1986, Matica slovenská a iné.

cajnými orgánmi, údaje o zakázaných knihách či o niektorých nekalých praktikách súvisiacich s týmto biznisom možno získať vo fondoch Slovenského národného archívu v Bratislave. Tu som našla mnoho príkladov, epizód či drobných prípadov zo života, ktoré priblížili praktické stránky knižného obchodu na Slovensku. Podobné drobnosti dokresľujúce túto tému poskytla aj dobová tlač, ktorá v rubrikách venovaných kultúre či umeniu obsahovala informácie o knihách alebo ohlasy na niektoré vydané tituly. Zaujímavý materiál poskytujú aj práce slovenských spisovateľov, napr. Dobroslava Chrobáka, ktorý reflektoval nielen literárne, ale aj spoločenské aspekty vydávania kníh či spomienkové práce predstaviteľov slovenského spoločenského a kultúrneho života ako napr. Jána Smreka či Tida Gašpara.

I. Podnikanie v oblasti knižnej kultúry

Podnikanie s knihami na Slovensku v medzivojnovom období sa riadilo ustanoveniami živnostenského zákona č. 259 z roku 1924, ktorý živnosti rozdelil do troch skupín. Prvou boli remeselné, ktoré si vyžadovali vzdelanie v prevádzkovej živnosti, pričom do tejto skupiny z knihovníckeho obchodu nepatrili žiadne. Druhou boli koncesované, ktoré na svoju činnosť potrebovali špeciálne povolenie a z oblasti kníh sem patrili živnosti zaoberajúce sa mechanickým alebo chemickým rozmnožovaním literárnych diel, teda predovšetkým kníhtlačiarne. Zvlášť vyňaté z tejto kategórie boli kníhkupectvá a antikvariáty, ktoré spoločne s nakladateľskou a vydavateľskou činnosťou patrili do tretej kategórie – medzi slobodné živnosti. Na ich prevádzkovanie bolo potrebné ohlásiť túto živnosť na príslušnom úrade a predložiť potvrdenie o zaplatení inkorporačnej dane.² Pri ich prípadných postihoch sa uplatňovali tlačové a cenzúrne zákonné ustanovenia vzťahujúce sa na jednotlivé literárne diela či na ich distribúciu. Toto rozdelenie živností v súvislosti s knižným obchodom a hlavne fakt, že vydavateľská a nakladateľská činnosť nepotrebovala koncesiu, kritizovali rozličné inštitúcie i jednotlivci. Československé organizácie zaoberajúce sa rozširovaním kníh poukazovali v tejto súvislosti na veľkú benevolenciu úradov, čo spôsobilo, že „stav kníhkupecký a nakladateľský... stal sa prístupným i nekvalifikovaným príživníkom, za ktorých činnosť nemôžeme byť zodpovední.“ Roku 1925 verejnosti adresovali výzvu, v ktorej stálo: „Obchádzajte firmy, ktoré napriek všetkej našej snahe dávajú sa do služieb i naďalej propagovaniu špatnej literatúry. Bojujte s nami proti plevám v literatúre, nezabúdajte však na knihu dobrú a podporujte ju pri každej vhodnej príležitosti.“³ Zaradenie kníhkupectva medzi slobodné živnosti kritizovala aj redakcia časopisu *Kníhkupec a papiernický obchodník* a požadovala, aby bola zaradená medzi koncesované živnosti

² Živnostenský zákon pre Slovensko a Podkarpatskú Rus č. 259 z 10. 10. 1924. *Sbírka zákonů a nařízení Republiky československé, 1924*. Praha 1925; HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In *Slovensko v Československu 1918 – 1938*, s. 293 – 364.

³ *Kníhkupec a papiernický obchodník*, 1. 2. 1925, č. 3, roč. 6, s. 1 – 2; Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Policajné riaditeľstvo (ďalej PR), kartón (ďalej k.) 322, č. 13532.

⁴ *Kníhkupec a papiernický obchodník*, 15. 9. 1924, č. 18, roč. 5, s. 4.

⁵ CHROBÁK, Dobroslav. Propagovanie a podporovanie slovenskej literárnej tvorby. In *Cesta za umením*. Bratislava 1957, Slovenský spisovateľ, s. 173 a nasl.

rovnako, ako to bolo v západnej časti republiky.⁴ Podľa Dobroslava Chrobáka pri tejto podnikateľskej aktivite chýbali presne určené opatrenia, čo spôsobovalo, že knihy mohol *de facto* vydávať ktokoľvek.⁵

Nakladateľská a vydavateľská činnosť

Podľa súhrnných údajov roku 1919 bolo na Slovensku 47 kníhkupcov a spolkov, ktoré sa zaoberali rozširovaním kníh.⁶ Vydavateľskej a nakladateľskej činnosti sa venovali slovenskí živnostníci a ich podniky, ktoré začali svoju činnosť v minulosti a zachovali si kontinuitu, alebo vznikali nové slovenské podniky, z ktorých niektoré si vybudovali dobré meno a ich činnosť pretrvala niekoľko desaťročí. Z prvej skupiny možno spomenúť niekoľko podnikov. Kníhtlačiarsky účastinársky spolok v Martine (KÚS, 1869 – 1949, vydavateľstvo a kníhtlačiareň) do prevratu 1918 rozširoval najviac kníh na Slovensku a popri vlastných knihách distribuoval aj knihy iných vydavateľstiev. Do roku 1936 bol aj vydavateľstvom, no sústreďoval sa hlavne na tlačenie kníh pre iné podniky. Medzi ďalšie významné predvojnové vydavateľstvá patrili Tranoscius (1898), Spolok Sv. Vojtecha (1870), Bežova kníhtlačiareň a nakladateľstvo v Trnave (1888 – 1952), Filip Machold v Banskej Bystrici (1830 – 1942), tlačiareň a vydavateľstvo Daniel Pažický na Myjave (1906 – 1950) a iné.

Po prevrate popredné miesto vo vydávaní kníh na Slovensku patrilo Matici slovenskej, ktorá obnovila svoju činnosť v roku 1919 a toto bolo jednou z jej najhlavnejších úloh. Z nových podnikov, ktoré si v nakladateľskej činnosti získali významné miesto, treba spomenúť napr. Štátne nakladateľstvo, ktoré vzniklo v Bratislave roku 1920 ako filiálka pražského s pôsobnosťou pre Slovensko a Podkarpatskú Rus, vydávalo učebnice a metodické pedagogické literatúry. Ďalej napr. Akademia – nakladateľstvo a rozširovanie kníh (1924 – 1945), ktoré vydávalo pôvodnú i prekladovú literatúru, knihy pre deti i odbornú literatúru,⁷ kníhtlačiareň a vydavateľstvo Urbánek a spol. v Trnave (1921 – 1952), Bibliotheca (1929 – 1945), ktorá vydávala beletriu slovenských i zahraničných autorov, Učiteľské nakladateľstvo slovenské (Unás, 1932 – 1938) a pod. Slovenskí kníhkupci sa na začiatku stavovsky organizovali v pražskom Zväze kníhkupcov a nakladateľov ČSR a sústreďovali sa okolo časopisu *Československý kníhkupec*. Roku 1920 si v Bratislave zriadili vlastnú organizáciu Sväz slovenských kníhkupcov a nakladateľov a založili časopis nazvaný *Slovenská tlačová agentúra*, ktorého prvé číslo vyšlo v roku 1924. Mal sa zaoberať slovenskou knihou, jej propagáciou a úlohou z kultúrneho hľadiska, približovať ju chcel aj uverejňovaním úryvkov z týchto diel.⁸

Zaujímavú podnikateľskú aktívnu skupinu tvorili kníhkupci sústredení okolo spolku *Kníhkupec a papiernický obchodník*, ktorý vydával časopis s rovnakým názvom (do februára 1924 vychádzal v Košiciach, potom v Bratislave). Spolok sídlil na východe Slovenska v Košiciach. Mal ambíciu po prevrate združiť maďarských a slovenských obchodníkov s knihami, aby spoločne, kolegiálne a lojálne riešili hospodárske

⁶ *Encyklopédia Slovenska*, zv. III. Bratislava 1986, Veda, s. 96.

⁷ *Encyklopédia slovenských spisovateľov*, zv. II. Bratislava 1984, Obzor, s. 460. V rámci tohto nakladateľstva do roku 1949 vychádzala aj veľmi populárna knižná edícia Spoločnosť priateľov krásnych kníh, ktorá bola najmasovejšou a zároveň najstaršou nepretržite vychádzajúcou slovenskou knižnou edíciou. Vychádzala v nej románová tvorba svetových a od roku 1963, kedy už edícia patrila pod Slovenského spisovateľa, aj slovenských autorov.

⁸ Propaganda kníh. In *Kníhkupec a papiernický obchodník*, 15. 5. 1924, č. 9 – 10, roč. 5, s. 1 – 2.

a kultúrne otázky v tomto obchode nastolené v novom štáte. Aby maďarskí obchodníci získali pre túto vec aj slovenských kníhkupcov, časopis vydávali dvojazyčne – v slovenčine a v maďarčine. Na jeho stránkach vychádzali bibliografické informácie o knihách vydaných na Slovensku a to v oboch jazykoch, uverejňovali sa tu spolkové správy, problémy v podnikaní a pod. Predstavitelia spolku vo výzve *Úprimné slovo našim slovenským kolegom* adresovanej slovenským obchodníkom vysvetľovali, že nemajú žiadne politické ambície, ich prvoradým cieľom bolo vytvoriť združenie na obhajobu spoločných záujmov. Za jeden z problémov obchodu s knihami tento spolok považoval prenikanie silnej českej konkurencie na Slovensko, ktorú evidoval aj v spolkovej činnosti.⁹ Ako konštatoval jeden z jeho popredných organizátorov, majiteľ Štehtrovo kníhkupectva v Prešove Izidor Landau, slovenskí kníhkupci nereagovali na túto iniciatívu.¹⁰

Značné rozširovanie pôsobnosti českých podnikov patrilo k charakteristickým javom v obchode s knihami na Slovensku po prevrate. Známy bol podnik napr. František Borový, Melantrich, čo bola akciová spoločnosť pre grafický priemysel a nakladateľstvo, ktoré v rokoch 1930 – 1939 vydávalo populárnu a lacnú Melantrichovu slovenskú knižnicu v zošitových vydaniach.¹¹ Zvlášť treba spomenúť pražské nakladateľstvo Leopolda Mazáča, ktoré vydávalo mnoho slovenských knižných titulov a značne prispelo k rozširovaniu slovenskej knihy. Z tejto dielne vychádzala napr. známa Edícia mladých slovenských autorov.

Propagácia, rozširovanie a ceny kníh

Verejnosť na Slovensku sa mohla o nových knižných tituloch dozvedieť z rozličných zdrojov. Často využívaným spôsobom boli noviny a tlač, ktoré obsahovali rubriky venované literatúre, umeniu a kultúre či rozličné knižné okienka. Popri informáciách o novinkách sa tu nachádzali aj recenzie, kritiky, hodnotenia kníh alebo zaujímavé postrehy dokresľujúce nové vydané diela. Napr. hovorili o jazykovej úrovni vydaných kníh alebo o jej dostupnosti. V tejto súvislosti *Národný denník* roku 1930 napísal o novej zbierke Martina Rázusa **Šípy duše**: „Kniha vyšla v solidnej úprave bez tlačových chýb, čo je na Slovensku sám osebe fakt, ktorý treba zvlášť vyzdvihnúť.“ A dodal: „Jej cena 12 Kč je naozaj nízka, takže sa bude môcť dostať do rodín i do obecných knižníc dedinských.“¹² V novinách v rámci inzercie rozličné vydavateľstvá uverejňovali aj svoju aktuálnu ponuku knižných titulov. Na propagáciu nových kníh sa využívali i plagáty na uliciach, ktoré pozývali na ich prezentácie a pri tejto príležitosti sa konali aj prednášky. Napr. v bufete bratislavského kina Atlon boli vystavené knihy a v jeho priestoroch sa konala prednáška pri príležitosti uvedenia divadelnej hry autora, objavila sa pozvánka na prednášku známeho autora **Sváka Ragana z Brezovej** či zbierky humoristických črt a rozprávok **Figliari** Ela Šándora o literatúre a slovenskom humore, prezentácie kníh sa konali aj v Zrkadlovej sieni bratislavského Primaciálneho paláca.

⁹ Kníhkupec a papiernický obchodník, 13. 5. 1921, č. 9 – 10, roč. 2, s. 3.

¹⁰ Kníhkupec a papiernický obchodník, 25. 2. 1921, č. 6, s. 4 – 5.

¹¹ *Encyklopédia slovenských spisovateľov*, ref. 7, s. 353.

¹² *Národný denník*, 31. 1. 1930, č. 25, s. 3.

Niektoré špecifiká propagácie kníh na Slovensku v medzivojnovom období priblížil Dobroslav Chrobák. Poukazoval na to, že táto činnosť nemohla nadviazať na predprevratovú obchodnícku tradíciu, ako to bolo v iných krajinách a za jej negatívum považoval, že sa robila náhodne a diletantsky. „*Obyčajne sa celá propagácia nového diela obmedzí na to, že vydavateľstvo rozošle redakciám časopisov neúhladné, šablónovité, na stroji rozmnožené referáty, zostavené redaktorom alebo lektorom v poslednej chvíli, napochytre a bez akejkoľvek ambície.*“¹³ Pomery na Slovensku porovnával so zahraničím, kde mali vydavateľstvá dobre obsadené propagačné oddelenia, zamestnávali odborníkov z psychológie reklamy či literárnych kritikov pre všetky svetové literatúry. Podľa neho takto pracovali všetky väčšie nakladateľstvá aj v Čechách. Veľkú kritiku adresoval propagačnej činnosti Matice slovenskej ako najväčšiemu vydavateľskému podniku na Slovensku. Podľa neho mala značné rezervy a nedoceňovala význam propagácie nových kníh. „*Matica slovenská môže byť po tejto stránke vzorom, ako sa kniha predávať nedá a nemá... Ved' reklama a propagácia je dnes hotová veda*“. Kritizoval predovšetkým slabú prezentáciu kníh a nemožnosť sa dozvedieť o nových a zaujímavých tituloch.¹⁴ Propagáciu slovenských kníh, ako ju vykonával Sväz slovenských kníhkupcov a nakladateľov na stránkach spomínaného časopisu *Slovenská tlačová agentúra*, kritizovala redakcia *Kníhkupca a papiernického obchodníka*. Poukazovala na to, že zoznamy slovenských kníh boli vyhotovené nesprávne a nepresne, z veľkej časti obsahovali české tituly miesto slovenských a podľa redakcie sa takto sledovalo skôr vyprázdnenie skladov podnikateľov zainteresovaných na chode spolku než na skutočnej a serióznej propagácii slovenskej knihy.¹⁵

Knihy sa predávali v samostatných kníhkupectvách, keď majitelia obchodov odkupovali knihy od nakladateľstiev a vydavateľstiev a ďalej ich rozširovali. Časopis *Kníhkupec a papiernický obchodník* na svojich stránkach prinášal veľa zaujímavých správ zo života tohto druhu živnosti. Poukazoval na potrebu stavovskej odbornosti tohto stavu, stáleho vzdelávania sa v odbore a dával rady kníhkupcom, ako byť dobrým obchodníkom. Kníhkupec bol podľa neho „*sprostredkovateľom a styčným bodom medzi pôvodcom a čitateľstvom. Tak má kníhkupec stále živý styk s jednej strany so spisovateľmi vždy majúcimi vyššie vzdelanie a s druhej strany s čítajúcim obecnstvom, ktoré je tiež literárne vzdelané. Má teda tak rečeno vždy len so vzdelanou triedou styky a preto je samozrejmé, že jeho vlastnosti musia byť také, aby tie na odberateľov a návštevníkov jeho obchodu najlepši dojem urobili. Aj žiadosti toho najvzdelanejšieho človeka musí vedieť taktne zdvorile prijímať a súčasne mu aj poradiť.*“

Apeloval na kníhkupcov, aby si osvojili a dopĺňali vedomosti z obchodných i odborných oblastí. „*Na prvom mieste sú to jazykové vedomosti, ktorých každý kníhkupec chcúci sa vo vlastnom odbore uplatniť, musí si nadobudnúť. Dokonale musí znáť reči návštevníkov svojho kníhkupectva. Musím využiť tej príležitosti, aby som dôrazne upozornil, zvlášť mladšiu generáciu, nech sa dokonale naučí slovenčine a nemčine – maďarsky však vie – ale bez týchto rečí žiadan z nás nemôže existovať. Je dobré vedieť aj iné jazyky (francúzsky, anglic-*

¹³ CHROBÁK, ref. 5, s. 173 a nasl.

¹⁴ Tamže.

¹⁵ Propaganda kníh. In *Kníhkupec a papiernický obchodník*, 15. 5. 1924, č. 9 – 10, roč. 5, s. 1 – 2.

ky) aspoň natoľko, aby porozumel názvy knihy a aby vedel záhlavia správne prečítať. Na druhý stupeň položím vedomosti literárne. A tu sa ale nejedná len o národnú, vlastnú literatúru, ale aj o všenárodnú a svetovú literatúru, lebo bez vedomosti tej sa iste kníhkupectvo nemôže užitočne viesť. Každý kníhkupec má práve tým vábiť obecnosť do svojho obchodu, že zná tvorbu svetovej literatúry. Pravda, stačí znáť len významné práce a diela, ale tie na každý pád, a to buď obsažne alebo v recenziách.⁴⁶ V roku 1925 tento časopis uverejnil 50 pravidiel pre predavačov kníh, pričom ide o veľmi zaujímavé ponímanie práce knihkupcov, s ktorým sa dnes stretáme len výnimočne.

50 pravidiel pre predavačov kníh

- 1 *Buď bezpodmienečne poctivý, spoľahlivý a presný.*
- 2 *Prijmi tvojho zákazníka po priateľsky predsa nie dôverne, spytuj sa o jeho praniach a usiluj sa shovárať dobrou slovenčinou a nie v nárečí.*
- 3 *Keď je aj celý personál zaujatý a i ty obsluhuješ, musíš zbadáť zákazníka novostúpajúceho a sa spytovať o jeho praniach a ho poprosiť, aby mal trochu trpezlivosti. Starším pánom a obzvlášť dámam ponúkni stolicu.*
- 4 *Oslov ho takto: „Čím Vám môžem poslužiť?“ Nehodia sa také oslovenia ako na príklad: Čo chcete? Čo to má byť? atď.*
- 5 *Neobťažuj zákazníka mnohými otázkami, na krátko a presne sa spytuj, čo si zákazník praje.*
- 6 *Žiadané veci prines chytro a bystro, lebo keď to len pomaly a ospaľnivo činiš, ukazuješ lenivosť a nedostatok zaujímavosti k obchodu. Nepredkladaj však na ráz moc a najmä nežiadané veci, lebo to ukazuje na dotieravosť.*
- 7 *Aj keď zákazník nekúpi ničoho, nebuď omrzlý alebo nezdvorilý a rátaj s tým, že zase príjde k tebe.*
- 8 *Používaj vždy zdvorilých výrazov: „Nech sa páči! Nech sa líbi! Ráčte! Dovoľte!“ atď.*
- 9 *Obsluhuj zdvorile aj jednoduchý ľud, on na to moc dáva. Nevyvolaj dojem, že ho obsluhuješ špatnejšie.*
- 10 *Jestli nemáš na sklade želanú knihu, pokus predat' podobnú. Keď sa to nepodarí, zkus naviesť zákazníka, aby si ju objednal.*
- 11 *Maj pri sebe vždy tužku, gumu, papier na zabalovanie, špagát, nožnice, lebo nečiní dobrý dojem, keď jich hľadať musíš.*
- 12 *Nehovor veľmi ticho, lebo zákazník ťa bude považovať za bojazlivého a neistého, a nebude mať k tebe dôvery.*
- 13 *Zaujímaj sa ohľadne obsahu kníh, ktoré chceš predávať, aby si zákazníkovi mohol dať vysvetlenie, predsa netaráj moc k zastieraniu tvojej neznalosti. Zavolaj radšej obchodvedúceho, jestli ty sám nemôžeš dať vysvetlenie.*
- 14 *Daj si námahy, dobre sa vyznať v sklade, aby si nemusel v prítomnosti zákazníka dlho vyhľadávať.*
- 15 *Udržuj tvój odbor v najväčšom poriadku a už počas obsluhovania dávaj neželané knihy v poriadku na stranu.*

- 16 *Nepredkladaj zákazníkovi zaprášené knihy, neoprašovaj ich však pod nosom zákazníka, lež odstráň ich prach nenápadne prachovkou.*
- 17 *Maj čisté šaty a ruky, neopravuj však svoju toaletu v prítomnosti zákazníkov. Predaváčka, ktorá si poriada vlasy pred zákazníkom, je nemožná.*
- 18 *V prítomnosti zákazníkov nemaj súkromné rozhovory ani neslušné poznámky na správu obchodu, na kolegov a najmä na zákazníkov.*
- 19 *Činí veľmi špatný dojem, keď si personál v prítomnosti zákazníkov tyká, tára, sa posmieva. Vyhybaj tomu!*
- 20 *Vzdial sa z obchodu len vtedy, jestli máš schopného zástupcu. Zákazník, ktorý sa musí spytovať u personálu, či je niekto voľný k obsluhovaniu, neprijde nikdy viac.*
- 21 *Voči kolegovi buď zdvorilý bez prevelkej dôverylosti.*
- 22 *Vyučuj sa ďalej! Jest k tomu dosť príležitosti v ľudových vysokých školách, obchodníckych spolkoch atď. Úč sa aj jazyky, čítaj odborné časopisy a vyučujúce knihy.*
- 23 *Keď si berieš z obchodu tovar pre svoju vlastnú potrebu, zachovaj vždy predpisy v tom smere vydané.*
- 24 *Zaujímaj sa o výklady a zariadenie iných obchodov, nielen kníhkupectiev. Novinky sdel šéfovi.*
- 25 *Neber zo skladu ostatný exemplár knihy bez toho, že by si bol sa spytoval, či bola náhrada objednaná. Knihy, ktoré na sklade sa nenachádzajú, ale ich často hľadajú, oznám šéfovi.*
- 26 *Jestli si spáchal chybu, oznám to okamžite predstavenému, lebo ináč by si bol ty zodpovedný za škodu, zapríčinenú svojou nedbalosťou, vadou v počítaní alebo neopatrnou manipuláciou tovaru.*
- 27 *Neprijímaj v obchode súkromné návštevy, neprevádzaj na telefone súkromné rozhovory a vyhýbaj sa tomu, aby si svojich príbuzných a známych osobne obsluhoval.*
- 28 *Odprevádzaj osobne zákazníka k pokladni alebo do inej predajnej miestnosti a usiluj sa jeho zaujímavosť vzbúdiť aj voči iným knihám, než práve ktoré si žiadal.*
- 29 *Pozoruj na to, aby žiadny neopustil obchodnú miestnosť bez toho, že by za kúpený tovar zaplatil.*
- 30 *Jestli zákazník žiada, aby knihy boli do jeho bytu poslané, prečítaj mu udanú adresu s menom a priezviskom, zamestnaním, ulicou a číslom domu a zpytuj sa nenápadne u obchodvedúceho, či je odoslanie možné a akým spôsobom.*
- 31 *Každú výtku so strany kupujúceho, či je ona základná alebo bezzákladná, hlás ihneď obchodvedúcemu.*
- 32 *Objednávky si zapíš presne ohľadne názvu knihy, nakladateľa a adresy zákazníka, zisť približnú cenu a žiadaj o obvyklý preddavok.*
- 33 *Jestli zákazník si žiada tovaru na účet alebo cieľom nahliadnutia do bytu, zaujímaj sa obchodvedúceho, či je to možné, lebo ináč jednáš na vlastné nebezpečie.*
- 34 *Jestli je v obchode zvláštny zabalovací stôl a zvláštna pokladňa, kúpený tovar má prísť na zabalovací stôl opatrený presne vyplneným nákupným lístkom. Ty sám nesmieš tovar ani zabalíť ani za neho peniaze prijať.*

- 35 *Kontrola balíkov má každý balík preskúmať, srovnáť s nákupným lístkom a každý balík môže byť vydaný len oproti pokladničnej poistenke.*
- 36 *Po odbavení zákazníka odprevaď ho až do dverí a odporúčaj sa mu. Činí najšpatnejší dojem, keď zákazník nechaš stáť.*
- 37 *Jestli si praje neznámy do bytu alebo do hotelu dať zasiať tovaru cieľom výberu alebo prehliadnutia, vyuči dobre posla, aby tovar tam nenechal pod zámkou, že nemá drobných alebo že príjde do obchodu vyplatiť a že tovar môže byť len tak ponechaný, jestli cenu z ruky do ruky zaplatí.*
- 38 *Príjem každého balíku z obchodu vneseného musí byť príjmom vlastnoručne potvrdený, meno posla a čas musia byť tiež presne zaznamenané.*
- 39 *Jestli vstúpi do obchodu podozrivá osoba, upozorni kolegov a učiň hlásenie obchodvedúcemu.*
- 40 *Pozoruj na zákazníkov, či sa v obchode zdržujú bez toho, aby boli obsluhovaní, a čítajú tam knihy a nazierajú na sklad atď. Najnebezpečnejší sklepný zloději sú najlepšie oblečení a majú skvelý výstup.*
- 41 *Dľa možnosti obsluhuj naráz len jednu osobu, predkladaj jej len istý počet kníh, aby si spozoroval, keby jedna zmizla.*
- 42 *Prizvikni sa k tomu, aby si vždy do očí hľadel zákazníkovi, keď ho obsluhuješ; tým si osvojiš znalosti ľudí, čo ti bude osožiť.*
- 43 *Pozoruj stále na kupca, ktorého obsluhuješ, aj keď hľadáš vo sklade alebo obraciaš katalóg.*
- 44 *Jestli spozoruješ, že v skladišti schádza nejaká kniha, oznám to okamžite obchodvedúcemu.*
- 45 *Jestli pristichneš sklepného zlodēja, oznám to ihneď polícii. Ktokoľvek je oprávnený pristichnutého zlodēja predbežne zatknúť.*
- 46 *Dobrá povest' svoju a svojej firmy zachovávajú všade, tedy aj okrem obchodnej miestnosti.*
- 47 *O čom sa dozvieš v obchode, zadrž to v sebe. Obchodné záležitosti nevyľapotávajú, lebo to je zakázané a môže byť po prípade aj trestné.*
- 48 *Úradným osobám, ktoré príjdu do obchodu, nedaj žiadnych vysvetlení, lež odkážaj ich na obchodvedúceho.*
- 49 *Obchodné záležitosti vybavuj práve takou pečlivosťou ako svoje vlastné. Len tak povstaneš riadnym obchodníkom.*
- 50 *Svoje sdelenia učiň krátko a presne, vyhýnaj zbytočným frázam, lebo to darobne kradne nášho času, je zlodejom, ty však nesmieš kradnúť.*

Knihy sa predávali aj v antikvariátoch, zväčša menej náročnú až brakovú literatúru ponúkali kolportéri na uliciach, v hostincoch, ale hlavne na jarmokoch, alebo aj predavači novín vo svojich stánkoch. Knihy sa dali vyhrať aj v súťaži, napr. jednu pre svojich čitateľov zorganizovali *Národné noviny* – ak niekto získal nových predplatiteľov pre toto periodikum, bol zaradený do losovania o knihy z Edície mladých slovenských autorov, o zbierky Martina Rázusa alebo Pavla Orságha Hviezdoslava.¹⁷

¹⁶ STURZ, Ludevít. O nás. In *Kníhkupec a papiernický obchodník*, 15. 2. 1924, č. 4, roč. 5, s. 1 – 2.

Na poprevratovom Slovensku veľmi časté bolo nakladateľsko-kníhkupecké podnikanie. Teda nakladateľstvá, ktoré vydávali knihy, mali zároveň kníhkupectvá. Najčastejšie však využívali systém agentov, čo bol vôbec najrozšírenejší systém predaja a pre nakladateľov na Slovensku oveľa úspešnejší než predávanie prostredníctvom kníhkupcov alebo odbornej reklamy. Agenti boli zamestnancami nakladateľstiev, ktoré museli vopred žiadať o schválenie takejto osoby. Toto povolanie podliehalo prísny predpisom. Každý agent musel byť registrovaný, musel mať certifikát vydaný Policajným riaditeľstvom (PR) a legítimáciu s podrobným popisom jeho osoby. Musel byť zdravý, bezúhonný, predávať mohol len schválený rozpis kníh. Povolenie sa vydávalo na presne stanovené obdobie, pričom ceny kníh sa nesmeli svojvoľne meniť. Agenti nesmeli vykonávať činnosť v štátnych úradoch, ústavoch a podnikoch.¹⁸ Ako hovoria policajné záznamy, aj medzi agentmi vládol konkurenčný boj. Zachovali sa rozličné udania, v ktorých agenti obviňovali niektorého svojho konkurenta z distribúcie zakázanej literatúry.

Títo zamestnanci chodili po domoch a zo zoznamu schváleného PR ponúkali knižné tituly. Agentský systém predaja je zároveň zaujímavým zdrojom pre poznanie knižnej ponuky nakladateľstiev. Predávali sa slovenské, české, maďarské i nemecké knihy, ako aj preklady zahraničných titulov. Keďže agenti mali provízie z predaja, v ich záujme bolo predáť čo najviac kníh. V ich ponuke boli napr. lekárske a liečiteľské príručky (*Domáci lekář, Náš rádce v nemoci a zdraví*), praktické knihy pre domácnosť (*Symetria učebnica strihov a šitia pre domácnosť*), náboženské knihy, ale aj slovenská poézia či próza od Kristíny Royovej, *Sobrané spisy Vajanského*, Kukučínova kniha *Mať volá*, dobrodružné cestopisy Petra Suchanského z Brazílie *Za diamantmi*. O povolenie kolportovať knihy na Slovensku žiadali aj zahraničné nakladateľstvá. Zaujímavosťou bola žiadosť rumunského podniku o povolenie predávať na Slovensku knihy o Sherlockovi Holmesovi.

Niektoré nakladateľstvá sa usilovali získať objednávky na zákazky u štátnych inštitúcií, ktorým adresovali ponuky svojich knižných titulov s praktickým zameraním. Ponúkali im rozličné slovníky, praktické knihy príručkového charakteru z oblasti práva či adresáre, pričom niektoré štátne inštitúcie odporúčali obežníkmi tieto knihy do pozornosti rozličným úradom. Napr. Slovenský sväz pre povznesenie návštevy cudzincov pripravoval publikáciu *Slovensko*, a preto oddelenie ministerstva vnútra v Bratislave poslalo úradom obežník, aby zväzu vyšli v ústrety.¹⁹ Knihy inštitúciám a úradom odporúčalo aj Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS), napr. brožúru *Komentované zákony ČSR* či ministerstvo pošt a telegrafov, ktoré vydalo príručku *Zoznam poštových, telegrafných a telefónnych úradov poštoven, železničných telegrafných staníc a vlakových pošt Republiky československé*.²⁰

V nakladateľsko-kníhkupeckom biznise dochádzalo aj ku konkurenčným bojom, nekalým praktikám, neoprávnenému predaju kníh či nelegálnej konkurencii. Nedodržovali sa nariadenia o miestach predaja,

¹⁷ ROGULOVÁ, Jaroslava. Národné noviny v rokoch 1918 – 1938. In *Tisk a politické strany*. Olomouc 2001, Katedra politologie a evropských štúdií FF UO v Olomouci, s. 152.

¹⁸ SNA, f. PR, k. 440. Žiadosti o povolenie distribúcie.

¹⁹ SNA, f. PR, k. 340. Obežník zo 14. 11. 1927.

²⁰ SNA, f. PR, k. 340.

napr. obmedzenia stánkového predaja na uliciach, v hostincoch, kaviarňach či predaja kníh, ktoré prekráčovali povolený rozsah tlačových hárkov a pod. Objavil sa aj falošný predajca kníh – istý muž, ktorý vystupoval ako zástupca ríšsko-nemeckých kníhkupcov, úradníkom banky Union v Moravskej Ostrave ponúkal knihy, v krátkom čase sľuboval ich dodanie a vyberal za ne zálohy. Zinkasoval 343 Kč. Kníhkupci informáciu o podvodníkovi uzavreli takto: „*Tak stáva sa tým, ktorí si chcú knihy zadovážiť lacnejšie, ako im ich kníhkupec dodáva.*“²¹ Súperenie o zákazníka v tomto podnikateľskom odvetví možno ilustrovať na niekoľkých prípadoch z Bratislavy. Pred Vianocami roku 1922, teda aj vtedy z hľadiska zárobku najzaujímavejšieho obdobia roka, podali bratislavskí kníhkupci sťažnosť proti neoprávnenému predaju kníh a proti ilegálnej konkurencii. V roku 1927 v Bratislave vznikol Sväz stánkových predajcov, ktorého členom magistrát vyhradil 11 predajných miest na vystavenie pavilónov s knihami a novinami určenými na predaj, pričom pri ich rozmiestňovaní sa prihliadalo na bezpečnostné i dopravné podmienky v meste. Za každý stánok platili do 1 000 Kč ročné nájomné. Majitelia istých firiem na kolportovanie kníh, ktorí nechceli vstúpiť do zväzu, zamestnali bicyklistov s novinami, ktorí sa postavili pred stánky členov zväzu a predávali tam svoj tovar. Mesto chcelo obhajovať záujmy svojich kníhkupcov a tak im v tomto prípade vyšlo v ústrety. Podobné sťažnosti kníhkupcov aj nakladateľov s prosbami o zakročenie evidovali policajné orgány počas celého medzivojnového obdobia.

Zaujímavosťou bolo, že pri distribúcii kníh štátne orgány pamätali aj na zvláštnu vrstvu obyvateľstva – na trestancov vo väzniciach. Osvetový zväz Masarykovho ľudovúchovného ústavu v Prahe z poverenia ministerstva spravodlivosti v roku 1933 vypracoval zoznamy kníh určených na doplnenie knižníc väznic a nápravných ústavov. Boli zaslané napr. riaditeľstvu všetkých trestníc v republike, polepšovni v Mikulove, Komenského ústavu v Košiciach či Ústavu pre chorých trestancov v Mírove. Tieto zoznamy boli štruktúrované podľa náročnosti čitateľov z radov väzňov. Najprostejším boli určené knihy z prírody, o deťoch, dobrodružné či z dedinského prostredia, pre priemerných čitateľov niektoré historické knihy alebo verneovky, pre sčítaných zase odborné a spoločenské romány, ako aj knihy ponurého obsahu ako napr. *Bedári* Victora Huga alebo diela s vojnovou tematikou. Mladistvým väzňom boli určené básne, beletria, knihy z českých dejín a iné historické témy (Jirásek, Dumas, Puškin), diela o svetovej vojne, príbehy mladosti, dobrodružné i humoristické knihy, knihy o prírode, poučná literatúra zo zemepisu, z dejepisu, z dejín oslobodenia, životopisy, spomienky, pamäti, knihy o výchove, filozofii, umení, kultúre, politike, práve, prírodných a technických vied, zo zdravotvedy. Knihy slovenských autorov sa na týchto zoznamoch nenachádzali.²²

Ceny kníh, a teda aj ich dostupnosť pre široké vrstvy, záviseli od väzby, rozsahu, žánru, počtu strán atď. Reprezentatívnejšie tituly stáli od 40 – 100 korún, cena rozličných príručiek sa pohybovala v strednej cenovej kategórii okolo 30 – 50 korún (napr. *Detvan 50 rokov v Prahe*, alebo preklad diela Heinricha Manna *Veľká noc*, ktoré vyšlo u Mazáča, stálo 48 korún), debuty sa dali najst' za 10 korún, najlacnejšie

²¹ Kníhkupec a papiernický obchodník, 1. 3. 1924, č. 5, roč. 5, s. 3.

²² SNA, f. Hlavné štátne zastupiteľstvo, k. 14, č. 17559/33-13. Listy ministerstva spravodlivosti štátnym úradom z 8. 12. 1931 a 21. 4. 1933.

knihy cca za 5 korún. Jedna z najúspešnejších kníh medzivojnového obdobia **Čachtická pani** od Joža Nižnánskeho vyšla v štyroch zväzkoch. Mala ambíciu byť ľudovým čítaním, no stála 100 korún. D. Chrobák poukazoval na to, že na vtedajšie pomery to bola ohromná suma, ktorá robí túto knihu nedostupnou pre bežných ľudí. Len pre porovnanie – lacnejšia denná tlač stála 50 halierov, drahá stála 1 korunu a táto vysoká cena znižovala šance na predaj.

Z hľadiska predaja sa najviac kníh kupovalo v predvianočnom čase, ako aj na začiatku školského roka. Kúpyschopnosť obyvateľstva ovplyvňovalo zhoršenie hospodárskych pomerov, kedy kníhkupci evidovali menší záujem o knihy. Napr. v Prešove sa v polovici decembra 1921 začal vianočný trh veľmi dobre, „*mimoriadne živým obratom, takže miestne kníhkupectvá a papiernictvá mali veľké očakávania*“. Predaj sa ochromil v dôsledku všeobecného štrajku, takže prešovskí kníhkupci popredali len rozprávkové knihy a ich sklady ostali preplnené.²³

Zakázané knihy

Na niektoré knihy sa vzťahoval zákaz distribúcie a jeho porušenie postihovali policajné orgány. Na základe zákona č. 126 z roku 1933 bola zakázaná distribúcia neperiodickej tlač, ktorá hanobí alebo podvracia samostatnosť republiky, ústavnú jednotu, demokraticko-republikánsku formu zriadenia republiky, hrubo uráža štát, porušuje verejný pokoj a poriadok. Zákaz kolportáže neperiodickej tlače bol oprávnený vydať Krajský úrad a Štátny bezpečnostný úrad.²⁴ Postihovala sa predovšetkým politická literatúra s protičeskoslovenským obsahom alebo taká, ktorá ohrozovala demokratické zriadenie republiky. Sem patrila napr. iredentistická, komunistická a nacistická tlač. Bezpečnostné orgány robili prehliadky napr. kníhkupectiev, papiernických obchodov a trafik, zaistovali knihy s neprípustným obsahom,²⁵ sledovali sa kanály, odkiaľ prichádzali tieto zakázané knihy do republiky. Sledovali sa aj hraničné priechody, poštové zásielky a pod. Napr. podľa informácií PR sa časť iredentistických kníh dostávala na Slovensko z Maďarska tak, že ich istá iredentistická spoločnosť Afra posielala svojmu zástupcovi do Viedne, odtiaľ do Prahy a potom v nenápadných balíčkoch na Slovensko.²⁶

Na políciu prichádzali aj udania na predajcov, ktorí údajne predávali zakázané knihy, a tie potom preverovali policajné orgány. Napr. v roku 1933 istý anonym podpísaný ako Obránik demokracie napísal udanie tohto znenia: „*Sďelujem Vám týmto že kníhkupectvo „U Sv. Josefa“ na rohu Laurinskej a Radničnéj ulici predá hakenkrajclerské knihy. Medzi iných je „Das nationalsozialistische Wirtschaftsprogram“ od Federa, niekoľké brošury od hakenkrajclerského spisovateľa Pfaff atď. Povenáč tieto knihy dlá zákona k obráneni republiky sú zakázané by bolo nutné tymi pánni prodanie tychto knih čím skorej zakázat... Horeuvedené knihy sa može videt v prvej okne od Radničnéj ulici.*“²⁷ Iný anonym podpísaný ako Roduverný rímskokatolícky učí-

²³ Kníhkupec a papiernický obchodník, 25. 2. 1921, č. 6, s. 3 – 5.

²⁴ *Sbírka zákonů a nařízení*. Zákon č. 126 z 10. července 1933, kterým se mění a doplňují tiskové zákony; SNA, f. PR, k. 322.

²⁵ SNA, f. PR, k. 440, č. 8192/30 prez. Správa z 18. 2. 1930.

²⁶ SNA, f. PR, k. 441.

²⁷ Tamže. Udanie a materiál o následnom preverovaní kníh v danom kníhkupectve z novembra 1933.

teľ upozorňoval políciu na isté komárňanské kníhkupectvo, ktoré údajne prostredníctvom istého agenta ponúkalo na južnom Slovensku kňazom knihy vydané v Maďarsku. „*Aby svojmu úkolu ešte lepšie dostal upozornuje ešte odberateľov i na to, že kolportáž dotyčnej knihy je zakázaná, ale že zákaz pre menovanú firmu neškodí, nakoľko ona si vie prepašovať zakázané knihy v najväčšom množstve. Dopytoval som sa potom po niektorých kníhkupectvách na takéto knihy a opravdu až na 2 miestach mi bolo sdelené... že tam majú také knihy.*“ Orgány žiadali o zakročenie, aby sa „*v záujme slovenskej veci vyšetrilo, vinníka a kolportéra, keďže sa to i zákonom protiví, príkladne potrestalo. Píšem v záujme kňazstva, ktoré vykonáva národnobuditeľskú prácu, ale kým sa medzi nami nájde odberateľ menovaných kníh, býval celé ako protislovenské posudzované. V Maďarsku vedia roznými opatreniami čeliť dovozu cudziemu v našom domove musíme si zjednať poriadok i my a na tento vznešený úkol dovoľujem si slávne Policajné riaditeľstvo týmto upozorniť.*“ V tomto prípade sa vyšetrovaním zistilo, že spomínané knihy nemali neprípustný obsah a autor udania je totožný s miestnym obyvateľom, ktorý si takto vybavoval osobné účty s istým majiteľom kníhkupectva.²⁸

Maďarskí kníhkupectví na Slovensku v roku 1921 poukazovali v tejto súvislosti na ťažkosti, ktoré im spôsobovalo nariadenie MPS o zákaze rozširovania kníh vydaných v Maďarsku po 28. októbri 1918. „*Odkedy kedy známe nariadenie o zabavení maďarských kníh vyšších, po r. 1918 vstúpilo do platnosti, my kníhkupectví stále v neistote žijeme, ktoré knihy sa nemôžu držať, ktorú knihu zabaví orgán štátnej moci, čo ovšem druhý pri dovoze nenamietal.*“ Navrhovali preto zriadiť jeden ústredný dovozný orgán, ktorý by zjednotil túto cenzúrnu manipuláciu.²⁹

Zvláštnu kategóriu zakázaných kníh tvorila pornografia, ktorej venovali štátne orgány náležitú pozornosť. Tejto kontrole podliehali predovšetkým periodické tlačoviny, ale aj rozličné knihy, brožúry či romány, ktoré sa vo veľkej miere distribuovali na Slovensko zo zahraničia, najmä z Nemecka a z Rakúska. Pornografické knihy sa konfiškovali za necudné obrázky alebo texty, za uverejňovanie obrázkov ľudského tela, za obálky kníh, ktoré mohli urážať verejný štud a pod. V roku 1921 vznikla v Prahe Ústredňa pre potieranie obchodu necudnými publikáciami. Jej úlohou bolo evidovať sústredenie boja proti pornografii v celom štáte v súčinnosti s podobnými inštitúciami cudzích krajín. Roku 1934 ministerstvo vnútra upozorňovalo na dôležitú funkciu a účel tejto inštitúcie, pričom apelovalo na štátne úrady, aby jej vychádzali v ústrety a poskytovali jej podporu, ak sa na nich obráti. Zdôrazňovalo, aby jej policajné úrady zaoberajúce sa obchodmi s necudnými publikáciami zasielali správy o všetkých vykonaných zákrokoch.³⁰ Centrálné úrady

²⁸ Tamže. Anonym a vyšetrovanie veci z augusta 1933.

²⁹ Výnos z 12. marca 1921. č. 2366: „*Ministerstvo pre Slovensko na základe 3 odstavca § 10. zák. čl. XIV. z r. 1914. zakazuje na území Slovenska rozširovanie všetkých tlačových produktov, vyšších a vychádzajúcich alebo tlačových na území Maďarska po 28. októbri 1918, ďalej rozširovanie všetkých tlačových produktov vyšších na území Maďarska, o ktorých sa nedá bezpečne zistiť, že vyšli pred uvedeným dátumom. Zo zákazu sú vyňaté preklady od cudzích všeobecne známych autorov vydané alebo tlačené v Maďarsku po uvedenom dátume. Výnimku z tohto nariadenia povoľuje ministerstvo pre správu Slovenska na zvláštnu žiadosť. K tejto nutno priložiť 1 exemplár tlačiva a prípadne jeho doslovný preklad do oficiálneho jazyka, keď tlačový produkt je vydaný v inom jazyku než československom. Prípojenie prekladu nie je nutné u diel vedeckých.*“ Zabavenie kníh a cenzúrne nariadenie. Kníhkupec a papiernický obchodník, 15. 2. 1924, č. 4, roč. 5, s. 3 – 4.

³⁰ SNA, f. PR, k. 349, č. 5688, správa z 25. 4. 1932.

vydávali a rozličným štátnym úradom rozposielali obežníky so zakázanou literatúrou pornografického obsahu a policajti boli náležite poučení, ako postupovať v takýchto prípadoch. Niektoré vydavateľstvá využívali na distribúciu tejto tlače svojich obchodných zástupcov, ktorí príležitostne popri povolených knihách ponúkali aj zakázané. Boj proti pornografickej tlači, ktorej rozmach konštatovali policajné orgány i podnikatelia v oblasti kníh od polovice 20. rokov, vyhlásil v roku 1925 aj Sväz kníhkupcov a nakladateľov Československej republiky. Za podpory rozličných spolkov a organizácií zaoberajúcich sa knihami inicioval výzvu pre verejnosť proti pornografii. Spoločne chceli bojovať „proti hrozivému a nebyválnemu šíreniu sa pornografickej a pornograficky vydávanej literatúry. Súc si povedomí svojho kultúrneho významu a poslania, podnikáme energické kroky u svojich členov, aby sme zamedzili vydávanie a rozširovanie pornografickej plevy. Nemáme v úmysle ustúpiť ani pred krajnými opatreniami, keď to vyžaduje záujem kultúry a česť nášho stavu. Podpísané korporácie uznávajú však, že žiadna kultúrna činnosť nestretnie sa s pozitívnym výsledkom, ak nebude podporená verejnosťou, obracajú sa na slovenské čitateľstvo s nasledujúcou výzvou: Žiadajte a kupujte len dobré knihy, lebo ak nebude po špatných prevádzka, nebude ich nikto vydávať. Odmietnite cestujúcich oných firiem, ktoré pod rúškom splátok a výhod vnucujú vám často najsprostejšiu plevu. Obstarávajú svoje nákupy len v slušných závodoch, ktoré sú za predanú knihu zodpovedné... Obchádzajte firmy, ktoré napriek všetkej našej snahe dávajú sa do služieb i naďalej propagovaniu špatnej literatúry. Bojujte s nami proti plevám v literatúre, nezabúdajte však na knihu dobrú a podporujte ju pri každej vhodnej príležitosti.“³¹

V materiáloch PR sa zachovalo množstvo prípadov konfiškácie tohto druhu kníh. Spomeňme aspoň pár. Knihu **Sexualwissenschaft** policajná správa hodnotila nasledovne: dielo podrobne pojednáva „o takých otázkach v súvislosti s pohlavným životom, pohlavnými aberáciami (napr. sadizmus, masochizmus), rešp. dejinami nemravných prípadov, takže ako ich obsah už to ukazuje nemôžu byť určené pre širšiu verejnosť, ponevác rozširovanie takýchto myšlienok má neblahý, nesmierne škodlivý zkázonosný vliv na telesné i morálne zdravie národa, najmä mládeže a má byť so všetkou energiou bezohľadne stíhané. Autori týchto diel očividne sa usilovali, aby obsahu týchže dali nejak zdanie vedeckého náteru, avšak predsa je zjavné, že podnet k zostaveniu týchto diel nebol daný vedeckou snahou, ale čiste záujmami poskytnúť obecenstvu pikantného, erotického a pornografického čítania.“³² V roku 1928 bolo nariadené zabavenie, zákaz distribúcie a zničenie všetkých výtlačkov kníh **Ethik der Nacktheit, Neřesti Broera Cornelisse, Lačnite po erotickém vzrušení?**, zaujímavý bol prípad z roku 1930 a tlačová prehliadka románu Jacquesa Müllera **Im Zeichen der entheiligten Ehe**. V posudku stálo: „V románe tomto síce tu i tam sú čiastky stojace blízko pornografii, avšak nie sú takého rázu, že by bolo možno na ne aplikovať nejaké trestné ustanovenie a tak román konfiškovať. Okrem toho konfiškovanie bolo by tomuto beztak plitkému dielu robilo len tým väčšiu reklamu.“ Zakázali však jeho pouličný predaj, ale bol dostupný v obchodoch alebo sa mohol posielat na objednávky.³³ Na políciu prichádzali aj udania na niektorých predajcov kníh za vloženie necudných diel vo výkladoch obchodov.

³¹ Kníhkupec a papiernický obchodník, 1. 2. 1925, č. 3, roč. 6, s. 1 – 2.

³² SNA, PR, k. 349, č. 30713/1931 prez. 14. 6. 1931. Obežník prezidia Krajského úradu.

³³ SNA, PR, k. 349, č. 8609/930 prez. Správa z 30. 6. 1930.

II. Knihy a slovenská spoločnosť

Cieľom tejto časti príspevku je priblížiť vzťah slovenskej spoločnosti ku knihám, a to prostredníctvom troch tematických okruhov: kvantitatívne zmeny v slovenskej knižnej produkcii, zmeny v postavení slovenskej literárnej obce, zmena funkcie literatúry a reakcia verejnosť naň.

Kvantitatívne zmeny v slovenskej knižnej produkcii

Slovakizácia spoločnosti a nové podmienky v československom štáte umožnili veľký kvantitatívny nárast kníh vychádzajúcich v slovenčine. Dynamický rozvoj kultúry i kultúrno-spoločenských inštitúcií si nevyhnutne vyžadoval aj nové knihy ako učebnice, príručky, ale aj beletriu. Slovenské školy potrebovali slovenské knihy a zaujímavosťou bolo, že na základe prijatých nových učebných osnov sa na zozname povinného čítania pre študujúcu mládež uvádzali slovenské knihy. Na základe zákona o obecných knižniciach z roku 1919 sa v obciach zriaďovali knižnice,³⁴ čo rovnako prispievalo k zvýšenému dopytu po knihách. Nové slovenské, ale aj ostatné inojazyčné knihy sa stávali súčasťou knižničných fondov a na základe nariadenia MPS z roku 1920 museli byť zasielané 3 exempláre povinných výtlačkov Štátnemu úradu štatistickému a Knižniční Československej štátnej Univerzity Komenského v Bratislave.³⁵ Získať čo najpresnejšie údaje o počte vydaných kníh bolo cieľom retrospektívnych bibliografických diel z produkcie Matice slovenskej, ktoré sú výsledkom dlhoročného pramenného výskumu knižnej tvorby daného obdobia.³⁶ Nachádza sa v nich množstvo údajov o vydávaných dielach a zároveň nás informujú o problémoch súvisiacich s vydávaním kníh. Totiž s búrlivým rozvojom vydavateľskej činnosti po roku 1918 nastala aj v tejto oblasti istá živelnosť – knihy často v tiráži neobsahovali základné údaje napr. o roku a mieste vydania, často chýbalo aj meno tlačiaru, knižné edície niekedy vychádzali s nezrovnalosťami v číslovaniach, menili sa vydavatelia, niektoré rozvíjajúce sa projekty mali krátku životnosť. Problémy pri získavaní presných údajov spôsobuje aj napr. vtedajší propagačný krok nakladateľstiev, keď na titulnom liste miesto seba uvádzali meno niektorej významnej inštitúcie, ktorej za požičanie mena zaplatil určité percento z nákladu.³⁷

S rastúcim počtom tlače v slovenčine sa zvyšovala informovanosť obyvateľstva aj o nových slovenských knihách. Podľa údajov Chrobáka pred prevratom vychádzalo 29 časopisov, roku 1932 sa tento počet zvýšil na 250.³⁸ Oficiálne štatistiky na začiatku 20. rokov uvádzali údaje len o vydaných knihách v celej republike a v jazyku československom, pričom neuvádzali počet kníh vydaných v slovenčine, ani na Slo-

³⁴ Správa spravodajcu kultúrneho výboru Maxa Piláta k vládnemu návrhu o zriadení obecných knižníc z júla 1919: „Na Slovensku zriazeno je sotva 100 spolkových knižníc slovenských, ktoré za starého režimu nesmely vôbec pôsobiť. Je třeba usilovné podpory, aby lidu slovenskému byly přístupny knihy v mateřském jazyku psané, Slovinci dožadují se knih českých, čtou je rádi a jsou vděční za každý dar. Je naší povinností, abychom jejich přáním do největší míry hleděli vyhověti, majíce na zřeteli ten nedostatek, který naši bratři na Slovensku tak těžce pocítují. Vždyť ani Bratislava nemá lidové knihovny, nýbrž jen knihovnu vědeckou.“

³⁵ SNA, f. PR, k. 322. MPS slovenským županom z 10. 11. 1920. Predtým sa povinné výtlačky zasielali uhorskému Ústrednému štatistickému úradu, uhorskému Národnému múzeu a Uhorskej vedeckej akadémii.

³⁶ Ref. 1.

³⁷ CHROBÁK, ref. 5, s. 173 a nasl.; SNA, f. PR, k. 322.

³⁸ CHROBÁK, Dobroslav. O zmysle slovenskej literatúry. In Cesta za umením, ref. 5, s. 36 – 45.

vensku. Z tohto prameňa možno zistiť, koľko kníh a v akých žánroch vyšlo v československom jazyku v celej republike, nezískame však údaj o podiele Slovenska na tomto celku.³⁹ No údaje z konca republiky z roku 1938 už tento rozdiel zohľadňujú a poskytujú tak plastický obraz o náraste knižnej produkcie v slovenčine.

Tab. č. 1: Neperiodická tlač vydaná v rokoch 1932 – 1936 podľa jazyka

Rok / Jazyk tlačoviny	Český	Slovenský	Nemecký	Maďarský
1932	6 037	789	926	195
1933	5 672	878	1 013	186
1934	7 126	1 229	1 073	240
1935	6 453	901	1 371	233
1936	8 127	980	11 467	163

Statistická ročenka Republiky Československé. Vydal Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 262.

Tab. č. 2: Neperiodická tlač vydaná v rokoch 1932 – 1936 podľa miesta vydania

Rok/Krajina	Čechy / z toho Praha	Slovensko / z toho Bratislava	Morava a Sliezsko / z toho Brno	Podkarpatská Rus
1932	5 994 / 2 326	1 064 / 191	1 026 / 191	56
1933	5 903 / 4 551	1 036 / 391	915 / 391	79
1934	7 181 / 5 415	1 419 / 465	1 191 / 514	90
1935	6 795 / 5 218	1 111 / 426	1 147 / 427	85
1936	8 221 / 6 194	1 145 / 448	1 768 / 618	84

Statistická ročenka Republiky Československé. Vydal Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 262.

V porovnaní s predchádzajúcim obdobím sa nepomerne zvýšil náklad slovenských kníh a počet vydaní jednotlivých úspešných a žiadaných diel. Chrobák vo svojej prednáške z roku 1932 na porovnanie uviedol, že pred prevratom sa spisy P. O. Hviezdoslava tlačili v 800-kusovom náklade, po prevrate to už bolo 2 000, 5 000 a niekedy aj 10 000 kusov. Ďalej uviedol, že pokiaľ do prevratu bolo druhé či tretie vydanie slovenskej knihy ojedinelé, po prevrate sa situácia zmenila. Napr. *Živý bič* od Mila Urbana vyšiel prvýkrát roku 1927 a do roku 1932 vyšiel v piatich vydaniach. Podobne *Čachtická pani* od Joža Nižnánskeho vyšla v šiestich vydaniach, preložili ju údajne do maďarčiny a dokonca sa uvažovalo o sfilmovaní tohto diela. V druhých či tretích vydaniach vyšli aj básnické zbierky napr. Jána Smreka, Emila Boleslava Lukáča a iných.

³⁹ *Statistická příručka republiky Československé za rok 1928*. Praha 1928, s. 19. Napr. v údajoch o knihách vydaných v ČSR bolo v roku 1923 vydaných v československom jazyku 4 354 zväzkov. Nachádzajú sa tu údaje o knihách vydaných v nemčine, maďarčine, angličtine, poľštine, v rusínskom jazyku či v esperante. Slovenské knihy však boli zahrnuté v časti československý jazyk.

Verejnosť a funkcia literatúry po prevrate

Rozvoj národného života a zmenené podmienky vývoja spoločnosti po prevrate urýchlil aj proces obsahovej i žánrovej premeny v literatúre, ako aj posuny v kultúrno-spoločenskej funkcii literatúry⁴⁰, v jej poslaní a význame. Literatúra stratila primárnu národnobuditeľskú funkciu, začala sa laicizovať a vedúcimi činiteľmi v tejto oblasti prestali byť kňazi, hoci naďalej sa významne podieľali na literárnej tvorbe.⁴¹ Získala civilnejší a komerčnejší ráz, stala sa rozmanitejšou a pestrejšou. Do veľkej miery to súviselo s rozvojom, diferenciaciou a zložitejšou skladbou slovenskej spoločnosti, ako aj s možnosťami, ktoré sa po vzniku ČSR vynárali v oblasti slovenskej kultúry. Chrobák v tejto súvislosti napísal: „*Najlepšie badať, ako sa zmenilo poslanie literatúry po prevrate na románe historickom. Kým do prevratu bol motív historický obľúbený ako vďačný tvárny element pre národné buditeľskú prácu, klesá táto obľuba navidomoči. Ak sa však predsa chápu autori motívu historického i po prevrate, robia tak alebo z pohnútok čisto umeleckých, nie tendenčných alebo zo snahy získať materiál pre pútavý dej. Do prvej skupiny patria romány Jégého (Adam Šangala, Svätopluk), novely Ivankovej (V krinolíne) a evokácie Mitrovského (Pani Heléne), do druhej napr. romány Rázusa Júlia, ale najmä dobrodružné romány Nižnánskeho a Hrušovského. Predprevratovú výchovnú funkciu zachovávajú si azda iba rozprávky Braneckého*“.⁴² Zaznamenal sa ústup od veľkých románov a prechádzalo sa ku kratším útvarom ako reportáže, ku ktorým inklinovali mladší autori ako reprezentanti „*novej generácie, vyrastenej z vojny a zrodenej z revolúcie*“.⁴³ Do druhov a žánrov slovenskej literatúry v 20. a 30. rokoch prenikla modernosť, do popredia sa dostávala literatúra pre deti a mládež, ktorá sa stávala čoraz obľúbenejšou medzi slovenskými čitateľmi.⁴⁴

Na ústup od národnobuditeľskej funkcie literatúry reagovala časť slovenskej verejnosti negatívne a svoju nespokojnosť prezentovala na stránkach dobovej tlače. Možno spomenúť niekoľko príkladov. Keď sa roku 1919 kníhkupec Leopold Gansel rozhodol distribuovať na Slovensku romány, ktorých hlavným hrdinom bol populárny americký detektív Nick Carter, istý Trenčan zareagoval spríškou kritiky tohto znenia: „*Pliaga už vystrčila hlavu. Poniektorí kšeftári chcú tým najhnusnejším spôsobom bohatnúť zo slovenských peňazí. My sa usilujeme najlepším čítaním zaopatriť slovenský ľud, a tu sa nájde nesvedomitý kšeftár, ktorý si myslí, že hneď za rána slobody našej môže otravovať dušu ľudu nášho Nick Carterovskými, detektív – románmi, myslí si, že jed a hnoj peštiansky môže medzi neskazený ľud ešte aj teraz rozsypať*“ Rozhorčený pisateľ žiadal príslušné úrady zabezpečiť, aby nevyšlo ani jedno číslo týchto „*oči vpuľujúcich a vlasý ježiacich románov*“ a aby „*taká pijavica ani jediným slovenským halierom nezbohatla, otravujúc našu mládež*.“ Aj

⁴⁰ ŠMATLÁK, Stanislav. *Dejiny slovenskej literatúry II. (19. storočie a prvá polovica 20. storočia)*. Bratislava 2007, Literárne informačné centrum, s. 263 a nasl.; CHROBÁK, ref. 38, s. 36 – 45; ŠTEFÁNEK, Anton. *Základy sociografie Slovenska*. Bratislava 1944, Slovenská akadémia vied a umení.

⁴¹ CHROBÁK, ref. 5; ŠTEFÁNEK, ref. 40.

⁴² CHROBÁK, Dobroslav. *Rukoväť dejín slovenskej literatúry*. Praha 1936, Nakladateľ L. Mazáč.

⁴³ CHROBÁK, Dobroslav. Anotácia knihy Viktor Horák: *Živí i mŕtve roky*. In *Cesta za umením*, ref. 5, s. 120.

⁴⁴ ŠMATLÁK, ref. 40, s. 264 a nasl.

⁴⁵ *Národné noviny*, 25. 4. 1919, s. 3; SNA, f. PR, k.. 340. Hlásenie z 14. 12. 1923.

policajné a cenzúrne orgány mali k tomuto v Maďarsku tlačenému dielu výhrady a podľa policajného hlásenia ho v roku 1923 konfiskovali v bratislavských kníhkupectvách.⁴⁵

Pri rozširovaní takého druhu literatúry jeden kritik poukazoval na jej zhubný vplyv na mládež a spoločnosť. V článku nazvanom *Detektívne romány – škola lupičstva* uvádzal konkrétny príklad z Ružomberka z roku 1936. Štyria zámočnícki učni vytvorili zbojnícku bandu na Liptove a Orave, zbíjali, vykrádali opustené byty, turistické nocľahárne a reštaurácie. Členovia bandy sa pri výsluchoch priznali, že boli horlivými čitateľmi amerických detektívnych románov a konali podľa ich vzoru. Podobný prípad inšpirácie sa zločineckými príkladmi, tentoraz zo strieborného plátna, roku 1926 priznali aj členovia bandy Čierny orol. Riešenie ich nespokojnosti so životom im vnukol filmový hit **Čierny orol**, ktorý rozprával príbeh ruského zbojníka známeho z Puškinových rozprávok, pričom k romantickému dojmu predstavenia akiste prispel aj predstaviteľ hlavnej postavy slávny herec Rudolf Valentino. Banda chcela vytvoriť štyri ozbrojené légie pôsobiace v Čechách, na Morave, na Slovensku a na Podkarpatskej Rusi, ktoré chceli údajne urobiť v štáte poriadok a odvrátiť všadeprítomný zmätok. Jej prvou a jedinou akciou bol prepad vlaku smerujúceho zo Žiliny do Košíc v auguste 1926, kde cestujúcich vystrašili lupiči s čiernymi maskami na tvárach s revolvermi v rukách, pričom incident si vyžiadal jednu ľudskú obeť z radov cestujúcich.⁴⁶ V porovnaní s touto produkciou bola odlišná reakcia na údajne prvý kriminálny román odohrávajúci sa v slovenskom prostredí od Ferdiša H. Svätajánskeho **Polnočný súboj**. Tlač na ňom pozitívne hodnotila, že „*nehce byť krvákom, ani neoslavuje bravúry zločineckého sveta, ale dej svoj čerpá zo života a z udalostí, o ktorých denne počúvame v súdnych sieňach*“.⁴⁷

Zaujímavou kapitolou bola otázka prekladu kníh do slovenčiny. Čo sa týkalo vzťahu slovenčiny a češtiny, na začiatku 20. rokov sa české noviny *Národní listy* pozastavovali nad tým, prečo sa niektoré české knihy vôbec prekladali do slovenčiny, veď slovenčina bola považovaná za nárečie češtiny. V roku 1930 *Národní noviny* označili tento prístup za prežitý a konštatovali, že vývoj dal za pravdu Slovákom a Slováci sa vyvíjajú samostatne. „*My sme síce už vtedy povedali, že to teda asi nie, ale oni nám to nechceli veriť a divili sa našej krátkozrakosti*“.⁴⁸ Prekladová literatúra do slovenčiny ako taká zaznamenala úbytok a na Slovensko začali výraznejšie prúdiť české preklady zahraničných diel. V tejto súvislosti Chrobák veľmi ocenil aktivitu Matice slovenskej, ktorá podľa neho najlepšie pochopila súrnu potrebu hodnotných a lacných prekladov zo svetovej literatúry. Vydala napr. knihy **Utrpenie mladého Werthera** od Goetheho, **Hrdina našich čias** od Lermontova, diela od André Mauroisa či Čechova. „*Hlad po dobrej knihe na Slovensku je veľký*“, napísal.

Medzi knihy, populárne najmä u nežnejšej časti populácie, patrili ženské romány, ktoré Chrobák nazýval nie veľmi lichotivo literatúrou „*limonádového slohu a etosu*“. Oblúbené boli zošitové romány pre ženy, napr. **Boj srdca**, z ktorého vyšlo 178 zošitov a práve toto dielo v policajných záznamoch figurovalo ako maďarský literárny brak tlačený v Bratislave.

⁴⁶ ROGUĽOVÁ, Jaroslava. Zločinecká banda Čierny orol. In *História*, roč. 5, 2005, č. 3, s. 39.

⁴⁷ Slovenský denník, 1. 1. 1932, č. 1, s. 5.

⁴⁸ Národné noviny, 13. 6. 1930. Teoria a prax.

Zmeny v postavení slovenskej literárnej obce

Zo slovenských spisovateľov sa v priebehu medzivojnových rokov rodila reprezentatívna intelektuálna súčasť slovenskej spoločnosti a stávali sa z nich známejšie osoby. Výraznejšie sa začali podieľať na organizovaní verejného života, mnohí pracovali v politických periodikách, kde uplatňovali a prezentovali svoje politické či štátnopolitické postoje. Slovenskí spisovatelia sa sústreďovali a diskutovali aj v bratislavských viedach a kaviarňach. Tido Gašpar o tom napísal: „...*my Slováci sme sa usilovali vrtnúť rovno do starých maďarsko-nemeckých pozícií a chystali sme sa ich okupovať.... Za nie dlhý čas už sa bratislavské noci ožyvali slovenským zábavným ruchom. Ba stali sme sa priam hrdinami noci. Ľudia nás poznávali. Ba i obdivovali. V nejednom kruhu stávali sme sa arbitrami zábavného štýlu a elegancie.*“⁴⁹ V tvorbe slovenských spisovateľov začali hrať čoraz väčší význam filozofické či svetonázorové hľadiská. Mnohí sa angažovali v politických stranách a pôsobili aj v ich straníckych novinách. Napr. Ján Smrek a Štefan Letz pôsobili v *Národných novinách* Slovenskej národnej strany, ktorej predsedom bol od roku 1933 Martin Rázus a ten aj veľmi aktívne prispieval do tohto stranického periodika, Milo Urban pracoval v *Slováku* Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, ľavicoví intelektuáli ako Laco Novomeský, Ján Rob Poničan zase v radoch komunistickej strany. Autorská obec sa začala stavovsky združovať a organizovať – v roku 1923 vznikol Spolok slovenských spisovateľov, zakladali sa krúžky, združenia a vznikali nové časopisy. V medzivojnovom období vychádzalo mnoho debutov vo všetkých žánroch, často si ich autori vydávali vlastným nákladom, slovenskí spisovatelia sa začali uchádzať o rozličné ocenenia, udeľované štátnymi či krajinskými inštitúciami alebo vydavateľstvami.⁵⁰

Zmenu postavenia niektorých slovenských spisovateľov možno sledovať aj vo finančných otázkach. V priebehu medzivojnových rokov sa totiž menilo aj ich peňažné ohodnotenie za ich prácu a niektorým slovenským autorom sa písanie komerčne úspešných diel začalo rentovať. Výrazným príkladom bolo jedno z najúspešnejších diel medzivojnového obdobia – hororovo-dobrodružná *Čachtická pani* Joža Nižnanského. Chrobák mal k tejto knihe mnoho výhrad a v súvislosti s honorárom napísal: „*Tento mimoriadne rozriedený, veľa ráz prihrievaný a na každej strane vraždou korenený guláš bol pripravený a čitateľstvu servírovaný výlučne pre úspech, ktorý autor od neho čakal. Úspech sa dostavil. Honoráre tiež. Honoráre autorovi nezavidíme, sú koniec-koncov i nepoctivejšie remeslá, pri ktorých sa zarábajú väčšie peniaze. Zavidíme mu*

⁴⁹ GAŠPAR, Tido. *Zlatá fantázia*. Bratislava 1969, Tatran, s. 146; MICHELA, Miroslav. Výčiny Karola Hrozného. In *Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska*. Bratislava 2008, Spoločnosť Pro Historia, s. 171 – 179.

⁵⁰ V tejto súvislosti o istom uvedomovaní si zmeny svojich pozícií v kultúrnom a verejno-spoločenskom živote svedčila interpelácia slovenských poslancov z poslaneckých klubov agrárikov a národných demokratov pod vedením Martina Rázusa (poslanec Slovenskej národnej strany a hospitant v národnodemokratickom klube), ktorú na začiatku decembra 1930 adresovali ministromi školstva Ivanovi Dénerovi. Poslanci tvrdili, že pri udeľovaní štátnych ocenení za literárnu činnosť sú slovenskí spisovatelia obchádzaní a argumentovali, že v uplynulom roku z udelených cien na Čechov pripadlo 13, na Nemcov 3 a na Slovákov len jedna. Ďalej uvádzali, že interpeláciu chceli dať najavo nielen svoju nespokojnosť, ale aj nespokojnosť slovenskej verejnosti, ktorá od nich žiadala nápravu a podotýkali, že zlepšenie v tejto záležitosti bolo aj v záujme československej vzájomnosti a dobrého pomeru medzi Čechmi a Slováckmi. Poslanci podali interpeláciu 4. 12. 1930, odpoveď dostali 17. 3. 1931. Těsnopisecké správy poslanecké sněmovny (www.psp.cz); Národné noviny 21. 11. 1930. Interpelácia vo veci štátnych cien.

*dobrý žalúdok a zdravé nervy, ktoré museli byť uňho mimoriadne namáhané pri spisovaní tohoto krváku.*⁵¹ Ďalším príkladom zmeny finančného ohodnotenia slovenského spisovateľa po prevrate bol Martin Rázus. V roku 1929 mu v Edícii mladých slovenských autorov u Leopolda Mazáča vyšiel štvorzväzkový román **Svety**, za ktorý údajne dostal honorár vo výške takmer 100 000 korún. Smrek spomínal na Rázusovu reakciu takto: „*To už heglo aj týmto básnikom, zvyknutým si na večnú chudobu. A odrazu si uvedomil, že jeho dielo nie je iba príspevkom do pokladnice národa, z ktorej si mnohí do vôle čerpajú a v županských svojich rezidenciách... zažívajú blaho, o akom on vo svojich básňach fantaziroval, ale že toto dielo môže autora už aj uživiť. Ved' hľa, ukazuje sa, že čo je oddávna možné v iných národoch, konečne sa stáva možným aj u nás. Žiť z literatúry! – táto predstava, predtým len utópia, začala aj Rázusa vábiť, a tak sa odhodlal postaviť si – z honorárov – dom v Banskej Bystrici, čo sa mu aj podarilo. Za román Svety, potom Júlia, Odkaz mŕtvych, Krčmársky kráľ a iné, keď o básňach nehovorím, plynuli mu úctyhodné honoráre. Dom mu zaplatili prvé vydania a rodinnú režiú mu zabezpečovali ďalšie vydania. Dielo sa mu už inak rentovalo, než v časech, keď mu v Martine, ešte za monarchie, vydávali knihu básní. (Bola to asi kniha Z tichých a búrných chvíľ)... okolo sedemsto korún vychádzalo za celú objemnú knihu básní, písaných nie na dúšok, ale pár rokov.*⁵² Rázus mal z vysokého honoráru podobné dojmy a porovnával novú skutočnosť s minulosťou: „*Ved' som ja poznal, čo je literárny honorár, iba po vyjdení Svetov u Mazáča, roku 1929, teda keď som už bol 41-ročný. Dotiaľ som pracoval grátis alebo skoro grátis. Cez vojnu za jeden ročník prác v Živene dostal som 45 korún. Z toho som si predplatil Živenu, i svojej materi som ju predplatil. To bolo 24 koruny. Ostalo mi teda 21 korún. Za moju prvú knihu Z tichých a búrných chvíľ dostal som vari 800 korún roku 1917, keď koruna letela už nadol.*“⁵³ Smrek v svojich spomienkach zhrnul: „*Až po desaťročí od oslobodenia si niektorí prozaici u nás mohli za honoráre stavať domy a robiť si plány, že budú žiť len z literatúry.*“⁵⁴

Sonda do knižného podnikania a knižnej kultúry na Slovensku v medzivojnovom období naznačila niektoré okruhy a súvislosti, pričom v tejto téme otvorila mnoho nových otázok, ktoré možno ďalej skúmať a rozvíjať. Medzi ne patria problémy kníhkupeckého stavu i vydavateľstiev či nakladateľstiev v ekonomických, politických i spolkových otázkach, otázka prezentácie kníh napr. prostredníctvom veľtrhov, regionálne aspekty knižného trhu, ako aj kultúra čítania obyvateľov Slovenska v rámci demokratizačných a nacionálnych zmien v medzivojnovom období.

⁵¹ CHROBÁK, Dobroslav. Vraj ľudové čítanie. In *Cesta za umením*, ref. 5, s. 123 – 124.

⁵² SMREK, ref. 50, s. 191 a nasl.

⁵³ Národné noviny, 15. 2. 1936, č. 19, s. 2. Martin Rázus o svojom diele.

⁵⁴ SMREK, ref. 50, s. 191 a nasl.

ABSTRACT

Books and Society in the Inter-war Slovakia

Jaroslava Roguľová

After the World War I and the inter-war period, there were huge changes in many areas of life of the Slovak society caused by political, economic, national, cultural and social factors. This contribution deals with its specific sphere - the book trade, publishing, promotion, advertising and distribution of books, illegal trade, censure of books e. g. Books as an article for buyers or readers stand as a main subject of this article and on the backgrounds of this topic it also concentrates on the question how were these facts reflected by the Slovak society during the inter-war period. The aim of this contribution is to provide little mosaic of life, to draw some problems in this area and also to bring up new issues, which can be explored and researched e. g. other issues of book trade in economic, political, national relations, regional aspects of the business, the presentation of books by trade fairs as well as the reading culture of the Slovak society of the interwar period.

Mgr. Jaroslava Roguľová, PhD.

Vedecká pracovníčka Historického ústavu SAV, pracuje na oddelení novších dejín. Zaoberá sa spoločensko-politickými dejinami prvej polovice 20. storočia, sústreďuje sa na výskum Slovenskej národnej strany v medzivojnovom období, na problematiku slovenského národného vývoja, nacionalizmu a nacionalistických hnutí. Je editorkou a spoluautorkou publikácie *Prečo sa učíme o holokauste?* (Bratislava 2004), spolueditorkou a odbornou redaktorkou kníh *Storočie propagandy. Slovensko v osídlach ideológií* (Bratislava 2005) a *Storočie škandálov. Aféry v moderných dejinách Slovenska* (Bratislava 2008), zaoberá sa popularizáciou historickej vedy. Pôsobila ako redaktorka (2001 – 2005) a šéfredaktorka (2007 – 2008) časopisu *História. Revue o dejinách spoločnosti*.

Slovenské rozhlasové vysielanie v rokoch 1926 – 1938

Vladimír Draxler

Ked' 30. októbra 1918 v Martine popredné osobnosti slovenskej spoločnosti, vystupujúce ako Slovenská národná rada, proklamovali záujem založiť spoločný štát s Čechmi, vraj netušili, že českí politici už dva dni predtým v Prahe oznámili založenie takéhoto štátu. Keď 23. septembra 1938 prezident republiky vyhlásil mobilizáciu na obranu Československa pred agresívnym nacistickým Nemeckom, záložníci aj z odľahlejších lokalít v priebehu niekoľkých hodín odchádzali k svojim vojenským útvarom.

Výrazná zmena v komunikačnej situácii, ktorá nastala v priebehu tých 20 rokov, vyplývala z premien Slovenska a z technického rozvoja. V roku 1918 dorozumievacie linky, telefonické aj telegrafické, ostatne aj tak nepočtetné, smerovali predovšetkým na juh k Budapešti. Automatické telefonické ústredne ešte neexistovali, hovory manuálne prepájali poštovní zamestnanci, lojálni k uhorskému štátu. Vojna navyše privedla zvýšenú ostrážitosť voči telefonátom súkromných osôb, vojnové pomery, prirodzene, komplikovali aj cestovanie.

O dvadsať rokov neskôr Československo – hoci viac jeho západnú než východnú časť – pokrývala solídna sieť telegrafických a telefonických staníc slúžiacich úradom, podnikom, aj jednotlivcom. Dorozumievacie linky spájali Bratislavu s Prahou, slovenské mestá s českými. Predovšetkým ale fungoval komunikačný prostriedok schopný dopraviť informácie na veľké vzdialenosti okamžite a bez telekomunikačných vedení – pracoval už rozhlas.

V roku 1918 rozhlas bol čímsi neznámym v zanikajúcom Rakúsko-Uhorsku aj inde vo svete. Premýšľaví a podnikaví jednotlivci predovšetkým v Spojených štátoch amerických už pred vojnou pridaním mikrofónového obvodu uspôsobovali rádiotelegrafické aparáty na auditívne vysielanie, experimentovali s rádionfonickým šírením slova a hudby. Takmer súčasne ich nasledovali technickí novátori v Amerike aj v Európe. Za vojny úrady síce nikde nepripustili súkromnú rádiotelegrafiu, no keď nastal mier, súkromníci znovu mohli prevádzkovať rádiotelegrafické stanice. Rádiotelegrafické zariadenia znovu používali aj na rádionfoniu, pričom k nej pristupovali len ako k perspektívnemu prostriedku na individuálnu komunikáciu, slúžiacemu najmä na obchodné a vojenské účely.

Slováci v Uhorsku rádiotelefonické, ba ani rádiotelegrafické pokusy nepodnikali. Málpočetnú intelektuálnu obec Slovenska, len ťažko odolávajúcu maďarizačnému útlaku, zaujímal udržanie aspoň základ-

ných prvkov slúžiacich národnej kultúre – tlači, divadla, škôl –, novinky slaboprúdovej elektrotechniky ostávali mimo jej záujmu a chýbal aj prístup k potrebným zariadeniam. Rádiatelefnia jej príslušníkov ani po vzniku Československa neupútala, vo výrazne priaznivejších podmienkach sa ďalej sústreďovali na tradičnú kultúrnu sféru a na jej budovanie, na tradičné oblasti techniky, na poštu a na dopravu.

Českí technici, žurnalisti a podnikatelia prejavili veľmi skoro záujem o rádiatelefniu, o jej využitie tentoraz už na hromadné šírenie slova a hudby. Sotva v Spojených štátoch v roku 1920 položili základy prvej organizácie orientovanej na tvorbu rozhlasových relácií¹, myšlienka podobného podniku sa objavila v Čechách. Už v roku 1923 vznikla v Prahe rozhlasová organizácia Radiojournal. Československo sa tak stalo jedným z prvých štátov sveta, kde rozhlas nadobudol inštitucionálnu podobu.

Radiojournal založili na základe zákona o spoločnostiach s ručením obmedzeným. S účastinami sa teda nesmel voľne obchodovať a okruh účastinárov Radiojournalu bol pevne stanovený. Väčšinovým účastinárom bola Radioslavia, akciová spoločnosť zaoberajúca sa predajom rádiovoných aparátov, druhú časť (49 %) predstavovali predovšetkým novinári zo Spolku českých žurnalistov.² Predsedom Radiojournalu bol prakticky počas celého trvania tejto rozhlasovej spoločnosti JUDr. Ladislav Šourek, jeden zo zakladateľov Radioslavia.

Medzi účastinármi sa nenachádzal nijaký slovenský subjekt, čo zodpovedalo absencii slovenského záujmu o rádiatelegrafiu a rádiatelefniu, no chýbali aj Nemci, o ktorých sa to povedať nedalo.

O dva roky neskôr sa Radiojournal ocitol vo finančných ťažkostiach – výnosy z koncesionárskych poplatkov³ od nevelkého počtu majiteľov rádioprijímačov⁴ nestačili na rozhlasovú prevádzku a najmä nie na nákupy techniky, od ktorej záviselo rozširovanie rádiokoncesionárskej obce a teda aj príjmov rozhlasovej spoločnosti. Štát využil nepriaznivú situáciu rozhlasových podnikateľov, navršil kapitál a reprezentovaný

¹ Za prvú riadnu rozhlasovú stanicu na svete sa považuje americká KDKA v Pittsburghu, zorganizovaná elektrotechnickou firmou Westinghouse. Licenciu na rozhlasové vysielanie získala KDKA od Ministerstva obchodu 27. októbra 1920. Popularitu si získala vysielaním prezidentských volieb v novembri 1920. BARNOUW, Erik. *A Tower in Babel. A History of Broadcasting in the United States. Volume I.* New York 1966, Oxford University Press, s. 64 – 74.

² Smlouva společenská, 19. října 1923. In ROUBAL, Ladislav – BARTOŇ, Alexandr (ed.). *Soupis správního materiálu Československého rozhlasu. Prameny k dějinám 1.* Praha 1970, Československý rozhlas, s. 49 – 54.

³ Spočiatku sa platili dva poplatky – ročný uznávací a evidenčný poplatok Ministerstvu pôšt a telegrafov, pôvodne vo výške 60 Kč, a mesačný poplatok Radiojournalu vo výške 100 Kč. BURDA, Alois. Československý rozhlas ve veřejné službě. In PATZAKOVÁ, A. J. (ed.). *Prvních deset let československého rozhlasu.* Praha 1935, Radiojournal, s. 709. Neskôr sa poplatky znižovali a od 1. 5. 1925 sa platil iba „jednotný mesačný rozhlasový poplatok“ 20 Kč a v prípade zárobkového používania rádioprijímača 100 Kč. Tamže, s. 715. Od 1. 5. 1926 koncesionári platili poplatok 10 Kč bez ohľadu na účel používania rádioprijímača. Tamže, s. 717.

⁴ Vo februári 1925, tesne pred reorganizáciou Radiojournalu, ku ktorej došlo v marci 1925, bolo v ČSR 842 rádiokoncesionárov, z toho v Bratislave 73. Národní archiv České republiky (ďalej NA ČR) Praha, fond (ďalej f.) Ministerstva pôšt a telegrafov (ďalej MPT), kartón (ďalej k.) 308, č. 14375/XI-25.

⁵ Kmeňový kapitál sa zvýšil z 500-tis. na milión Kč, z toho Československá pošta upísala 510-tis. Kč. Dovedajší majoritár Radioslavia, a. s., vložila 225-tis. Kč, zakladatelia a vedúci činitelia Radiojournalu Miloš Čtrnáctý a Ing. Eduard Svoboda 52-tis., resp. 159-tis. Vklady ostatných súkromníkov a Spolku českých žurnalistov nepresahovali 10-tis. Kč. Zo siedmich členov zboru jednatelov štát menoval štyroch, zvyšných volilo na tri roky s možnosťou znovuzvolenia valné zhromaždenie. Zo štvorčlennej dozornej rady polovicu menoval štát a polovicu volilo na tri roky s možnosťou znovuzvolenia valné zhromaždenie. Smlouva společenská, 4. července 1925. In ROUBAL – BARTOŇ, ref. 2, s. 56 – 58.

štátnym podnikom Československá pošta stal sa majoritárom Radiojournalu; dostal rozhlas pod kontrolu.⁵ Usporiadanie rozhlasovej spoločnosti z roku 1925 ostalo v podstate bezo zmien až do konca roka 1938.

Priamym zainteresovaním sa štátu na chode rozhlasu Československo konalo v súlade s ostatnými krajinami západnej a strednej Európy. Americké voľné podnikanie v oblasti rozhlasu zodpovedalo bezpečným zaoceánskym medzištátnym pomerom, lenže v Európe s jej rozháranými vnútroštátnymi aj medzištátnymi vzťahmi, hoci načas utlmenými, podujali sa vedenia štátov na priamu účasť na rozhlasovom dianí, aby zamedzili prípadnému zneužitiu vysielania. Všade svoj zámer vo väčšej či menšej miere dosiahli.

Účasť konkrétnych politických síl na rozhlasovom dianí v Československu v podstate zodpovedala mocenským pomerom v republike. Najsilnejšia politická strana, agrárna, včas pochopila možnosti rozhlasu a práve jej činitelia patrili medzi prvých, ktorí mali podiel na zakladaní rozhlasu. Aj po reorganizácii rozhlasovej spoločnosti mala agrárna strana výrazný vplyv na rozhodovaní o rozhlase. Radioslavi, spojenej s agrárnym kapitálom, patrilo 14 %-ný podiel na kmeňovom kapitáli Radiojournalu, tzv. poľnohospodárom zo skupiny súkromných podielnikov 8 % kmeňového kapitálu a skupine rádiovýrobcov viazanej na živnostenskú stranu, ktorá bola blízka agrárnej strane, patrilo 14 % kmeňového kapitálu. Jedno miesto v sedemčlenom konateľskom zbore obsadzovalo Prezídium ministerskej rady, permanentne ovládané agrárnikmi.⁶

Ďalšími vplyvnými politickými silami v rozhlase boli národní socialisti a sociálni demokrati. Ministerstvo pôšt a telegrafov, ktoré kontrolovalo Československú poštu, majoritára rozhlasovej spoločnosti, vo vláдах predmnichovskej Československej republiky (ČSR) obsadzoval spravidla národný socialista a tomuto ministerstvu patrili aj dve miesta v Zbore jednatel'ov Radiojournalu.

Vysielanie Radiojournalu nesmelo slúžiť na propagovanie programov, zámerov a práce politických strán. Agrárnici a socialisti využívali vďaka pozíciám v rozhlasovej spoločnosti na tento účel skryté formy. Program obsahoval špecializované relácie pre poľnohospodárov, robotníkov a živnostníkov, tzv. odborné rozhlas – Zemědělský rozhlas (na Slovensku neskôr Zemedelský rozhlas), Dělnický rozhlas (Robotnícky rozhlas) a Rozhlas pro průmysl, obchod a živnosti (Rozhlas pre priemysel, obchod a živnosti) – a tie nepodliehali vedeniu Radiojournalu, ale kuratóriám zloženým z nominantov agrárnej strany, socialistických strán, s agrárnou stranou spojenou živnostenskou stranou a z pracovníkov osvetových a iných zariadení týchto strán.⁷ Tvorcovia relácií tzv. odborných rozhlasov využívali technické zariadenia rozhlasovej spoločnosti, ale pracovali na nej nezávisle. Relácie obsahovali rôznorodé informácie, rady poslucháčom,

⁶ O podieloch na kmeňovom kapitáli pozri SOMEŠ, Jaroslav. Reorganisaace společnosti Radiojournal v roce 1925. In Dokumenty. Kapitoly z dějin čs. rozhlasu 1. Praha 1964, Československý rozhlas, s. 201 – 208.

⁷ Vysielanie pre poľnohospodárov (Zemědělský rozhlas) riadilo a pripravovalo kuratórium, ktoré bolo formálne odborom Zemědělské jednoty ČSR, od mája 1926 samostatným spolkom, od roku 1930 riadiacim orgánom Zemědělského rozhlasu československého, organizácie, ktorá využívala zariadenia Radiojournalu, priestor v jeho programe, ale fakticky pôsobila nezávisle od rozhlasovej spoločnosti. O vysielaní pre poľnohospodárov pozri HORÁK, Bohuslav. Rozhlas a zemědělství. Praha 1935, b. v. Pozri tiež PROKOP, Jaroslav. Zemědělský rozhlas československý. In PATZAKOVÁ, ref. 3, s. 735 – 737, KLIMEŠOVÁ, Hana. Prvních deset let pražského vysílání zemědělského rozhlasu. In Kapitoly z dějin čs. rozhlasu 7, Praha 1968, Československý rozhlas. Kuratórium Robotníckeho rozhlasu tvorili zástupcovia socialistických vzdelávacích a osvetových zariadení (Dělnická akademie, Ústřední škola dělnická), odborových ústrední (Odborové sdružení československé, Česká obec dělnická) a družstevných ústrední (Svaz československých družstev, Unie československých družstev). Kuratórium viedol minister sociálnej starostlivosti. HOKEŠ, E. S. Činnost dělnického rozhlasu. In PATZAKOVÁ, ref. 3, s. 743.

spravidla veľmi užitočné, osvetové materiály aj zábavné príspevky, napospol koncipované tak, aby ladili s politikou agrárnikov či socialistov. Vysielanie pre poľnohospodárov bolo najrozsiahlejšie z tzv. odborových rozhlasov a zároveň najvynachádzavejšie robené.

Radiojournal sprístupňoval svoje mikrofóny trebárs aj známym činiteľom politických strán mimo menovaných, ale nepripúšťal ich politické vystúpenia. Všetky slovesné príspevky museli mať písomnú podobu, autori vopred predkladali texty určené na vysielanie Radiojournalu a rozhlasová spoločnosť zase policajným zložkám. Intenzita predbežnej cenzúry kolísala, spočiatku niekedy príspevky podliehali pozornejšiemu dohľadu, niekedy ostávali nekontrolované, ako napr. na začiatku vysielania z Bratislavy. Keď však v roku 1928 Laco Novomeský predniesol v bratislavskom rozhlase protináboženskú báseň, Radiojournalu pripomenuli výnos ministerstva vnútra č. 63 867 z 23. októbra 1926, podľa ktorého mala bratislavská odbočka oznámiť policajnému riaditeľstvu „*program vysílání a jméno přednášejícího a přednášející měl předložit napřed text své přednášky za účelem censury*“. Ministerstvo vnútra ďalej žiadalo rozhlasovú spoločnosť, „*shledá-li, že se přednášející uchyluje od předloženého a policejním ředitelstvím censurovaného textu, aby vysílání v tomto případě ihned přerušila*“.⁸

Organizátori rozhlasu v Československu si predstavovali svoj výtvar ako kultúrneho, ba umeleckého činiteľa. V roku 1925 formulovalo vedenie Radiojournalu v programovom časopise svoje predstavy o povahe vysielania takto: „*...má rozhlas možnost jíti dvoji cestou: buďto se stane šířitelem zpráv a laciné lidové zábavy..., anebo se dá cestou daleko obtížnější, ale záslušnější, aby se stal za několik let platformou umění, jakou ani netušíme... Má-li se stát R. J. důležitým činitelem umění, musí být jeho snahou pozdvihnouti úroveň posluchačstva...*“⁹

Snaha vedenia Radiojournalu vytvorit' z rozhlasu prednostne umeleckého činiteľa narazila na odmietanie poslucháčstva. Markantne sa nesúladi medzi zámermi rozhlasovej spoločnosti a želaniami poslucháckej verejnosti prejavil v hudobnom vysielaní, ktoré chcelo vedenie Radiojournalu stavať na vážnej hudbe. V záujme zachovania priazne publika muselo uvoľniť priestor vo vysielaní aj populárnej hudbe, no v zásade svoje koncepcie, aj keď modifikované so zreteľom na realitu, ďalej uskutočňovalo.

Po reorganizácii rozhlasovej spoločnosti prešla povinnosť vybavovať rozhlas materiálnou základňou (budovy, vysieláče, spojovacie linky) a starať sa o ňu na ministerstvo pôšt a telegrafov. Kompetentní pracovníci ministerstva si predstavovali pokrytie územia štátu tromi vysielacími. Mali byť inštalované v Prahe, kde sa nachádzalo ústredie rozhlasovej spoločnosti, v Brne, odkiaľ sa začalo vysielat' v roku 1924, a perspektívne v Košiciach.¹⁰

Pri uvedenom riešení autori plánu nezohľadňovali špecifické potreby Slovenska; predpokladali pokrytie zapadnej časti Slovenska reláciami z Brna. So zreteľom na vzdialenosť Brna od Slovenska, aj keď nevelikú, relácie po slovensky z brnianskeho štúdia neprichádzali do úvahy, lebo pri vtedajšom stave ko-

⁸ NA ČR, f. Prezídia ministerskej rady, k. 212, č. 678/454/5/5-29. Názov inkriminovanej básne sa v spise nenachádza.

⁹ Věstník Radiojournalu, 1925, roč. 3, č. 1. In PATZAKOVÁ, ref. 3. s. 73.

¹⁰ STRNAD, Josef. Radiofonie na Slovensku. In Radiotelegrafie – radiotelefonie, 1924, roč. 1, č. 6, s. 5 – 8.

munikácií a vo finančnej situácii rozhlasovej spoločnosti nebolo možné zabezpečiť účinkujúcich. Autori považovali za samozrejmosť vysielanie v češtine. Nechceli pritom diskriminovať Slovensko, iba uvažovali v kontexte dobového českého vnímania Slovákov ako Čechov hovoriacich svojším nárečím, hoci s oficiálne priznaným rovnakým uplatnením vo verejnom živote, aké prislúchalo češtine.

Bratislavské a košické provizórium (1926 – 1930)

V januári 1925, keď o novom usporiadaní rozhlasu rokovala vláda, sa predmetom debaty stala aj otázka vysielateľov. Z rokovania vzišlo rozhodnutie vybudovať na Slovensku dva vysielateľe a dve štúdiá – nielen v pôvodne zamýšľaných Košiciach, ale aj v Bratislave.¹¹

Nie je známa argumentácia v prospech Bratislavy. Bolo by ale čudné, keby vláda usilujúca sa o veľkorysejšie koncipovaný rozhlas, než na aký sa zmožil finančne podvyživený Radiojournal, kým bol súkromnou spoločnosťou, obišla jedno z najväčších miest štátu, tým skôr, že Bratislavčania mali prístup k viedenským rozhlasovým reláciám, ale chýbalo im domáce vysielanie.

K organizovaniu bratislavskej odbočky pristúpil Radiojournal začiatkom roku 1926, keď v Prahe spustili do prevádzky nový vysielateľ, čím sa uvoľnil predchádzajúci, s ktorým ako s provizórnym riešením ráтали v Bratislave. (Mimochodom, skúsenosti s novým pražským vysielateľom skoro ukázali, že pôvodný návrh rozmiestnenia vysielateľov v Československu neobstojí ani z technickej stránky; vtedajšie vysielateľe mali totiž dosť obmedzený dosah.)

Účinnú pomoc preukázalo rozhlasu Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, keď vo svojej budove na Vajanského nábreží prenajalo Radiojournalu dve miestnosti pre rozhlasový personál a spoločenskú sálu, ktorej javisko malo slúžiť ako provizórne štúdio.¹²

Vysielateľom umiestneným v budove Policajného riaditeľstva na Špitálskej ulici začala bratislavská odbočka Radiojournalu 3. augusta 1926 s riadnym rozhlasovým vysielaním.¹³ Slovensko sa tak zaradilo medzi ešte nevelký počet krajín s moderným masovokomunikačným prostriedkom, Československo si vytvorilo protiváhu k vysielaniam z blízkeho zahraničia a pokiaľ ide o samotnú Bratislavu, posilnilo sa jej postavenie ako neoficiálneho hlavného mesta Slovenska.

Pravda, bratislavský rozhlas existoval iba v rudimentálnej podobe a takým v podstate ostal zhruba do prelomu 20. a 30. rokov. Majitelia rádioprijímačov v Bratislave (polkilowattový vysielateľ za obvod mesta nedosiahol), mohli počúvať po večeroch prevažne prednášky a hudbu, zväčša v podaní sólistov a malých hudobných zoskupení. K tomu pribudla zábavná hudba z kaviarní a promenád a začiatkom októbra 1926 opery preberané zo Slovenského národného divadla (SND). V nedeľu vysielala Bratislava aj doobedu, a to omše a hudbu.

¹¹ Zdokonalenie rádiovnickej služby. In Slovenský denník, 28. 1. 1925, roč. 8, č. 23.

¹² Spoločenskú sálu využíval vojnový Slovenský rozhlas na verejné koncerty svojho orchestra, od začiatku 50. do polovice 80. rokov tam bola koncertná sieň Československého rozhlasu, teraz Moyzesova sieň Slovenskej filharmónie.

¹³ Spôčiatku Bratislava vysielala vopred oznámené relácie pravidelne dvakrát týždenne, počínajúc 2. októbrom 1926 prešla na každodenné vysielanie.

Zvláštne miesto aj v bratislavskom programe ihneď zaujalo vysielanie pre poľnohospodárov. Prvá relácia odznela už v októbri 1926 a ďalšie pod názvom Zemedelský rozhlas mohli poslucháči pravidelne sledovať od novembra toho roku. Súčasne činovníci osvetových zariadení agrárnej strany organizovali redakciu poľnohospodárskeho vysielania, ktorá pod vedením Zemedelskej rady pre Slovensko začala pracovať na jar v roku 1927.¹⁴

O celý bratislavský program a techniku sa sprvu staralo päť, šesť ľudí, z ktorých iba správca odbočky a zároveň aj organizátor slovesného programu Ladislav Moyš¹⁵ a dvaja technici boli internými zamestnancami Radiojournalu.¹⁶ Hudobné vysielanie externe viedli rovným dielom riaditeľ SND Oskar Nedbal¹⁷ a profesor Hudobnej a dramatickej akadémie Miloš Ruppeltdt.¹⁸

Na začiatku roku 1927 spojili bratislavskú odbočku káblom s pražským ústredím, takže vedenie Radiojournalu mohlo zahrnúť odbočku do napĺňania svojej koncepcie rozhlasového programu. Orientovalo sa na jednotný program, vo vtedajšej terminológii nazývaný simultánny rozhlas, spočívajúci na reláciách tvorených v Prahe, dopĺňaných reláciami z odbočiek. V ústredí vyrábali všetky druhy relácií, ale výhradne alebo takmer výhradne tam vznikali relácie spravodajstva a politickej publicistiky, symfonickej hudby a svetovej dramatickej tvorby.

Odbočky v Brne a Bratislave dostali za úlohu prispievať do spoločného programu produkciami príznačnými pre ich regióny. Bratislava mala prinášať tvorbu miestnych literátov, prednášky so slovenskou tematikou, zábavnú hudbu z produkcie miestnych kapiel. Odbočka poskytovala poslucháčom v okruhu svojho vysielateľa len malú časť relácií z vlastnej produkcie, väčšina pochádzala z Prahy, prípadne z Brna. Viac relácií ani nebola schopná vyrábať.

Bratislavskí poslucháči po počiatocnom nadšení, aké obyčajne vyvoláva technická novinka, zaujímali k vysielaniu rezervovanejší postoj a čoskoro nad ním prejavovali nevlú. Na schôdzkach nespokojných poslucháčov zaznievala kritika, ďalej šírená novinami. Účastníci schôdzok vyčítali rozhlasu nezáživnosť prednášok, málo relácií v slovenčine, fádnosť relácií vážnej hudby a nekvalitu zábavnej hudby, najmä skladieb v podaní cigánskych kapiel.¹⁹

¹⁴ HORÁK, ref. 7, s. 37 – 43.

¹⁵ Ladislav Moyš (1867 – 1950) – pôvodne rím. kat. kňaz, neskôr verejný činiteľ. Pred prvou svetovou vojnou jeden z mála vlastenecky zmyslajúcich intelektuálov na východnom Slovensku. V rokoch 1918 – 1920 bol županom v Užhorode, v rokoch 1926 – 1937 prvým šéfom odbočky Radiojournalu v Bratislave.

¹⁶ O techniku sa na začiatku staral pražský rozhlasový technik Karel Koníček. Vypomáhal mu zamestnanec bratislavskej pošty Vladislav Pospíšil, ktorý prešiel do rozhlasových služieb. Na jeseň roku 1926 k V. Pospíšilovi pribudol Gustáv Ladický už ako riadny pracovník zmlasovanej spoločnosti. Prvým hlásateľom bol poštový zamestnanec, neskôr tajomník bratislavskej odbočky Radiojournalu Julius Randýsek. Od jesene 1926 do konca roka 1927 hlásila aj banková úradníčka Mária Holéczyová, vrd. Jurkovičová.

¹⁷ Oskar Nedbal (1874 – 1930) – český dirigent, skladateľ a violista. Bratislavské hudobné vysielanie viedol v rokoch 1926 – 1930.

¹⁸ Miloš Ruppeltdt (1881 – 1943) – zbornajster, skladateľ a hudobný pedagóg, organizátor slovenského hudobného života. V rokoch 1926 – 1937 bol vedúci bratislavského hudobného vysielania, v rokoch 1937 – 1939 správca bratislavskej odbočky Radiojournalu, roku 1939 riaditeľ Slovenského rozhlasu.

¹⁹ Schôdze poslucháčov organizoval Osvetový zväz pre Slovensko, prvá sa uskutočnila 13. júna 1927. Pozri Nedostatky bratislavského rozhlasu. In Slovenský denník, 22. 6. 1927, roč. 10, č. 142. Pozri aj Kritika bratislavského rádia. In Slovák, 25. 6. 1927, roč. 9, č. 141.

Kritika bola oprávnená, ale nie celkom. Problém spočíval v tom, že bratislavskí rozhlasoví pracovníci ponúkali poslucháčom prevzatú miestnu publicistickú a umeleckú tvorbu. Poslucháči potom vlastne porovnávali domácu žurnalistickú, umeleckoslovesnú a hudobnú produkciu všeobecne s podobnou pražskou a zahraničnou produkciou. Ak dovtedy takúto príležitosť nachádzal iba veľmi obmedzený okruh ľudí, teraz ju rádioprijímače poskytli mnohým. Z porovnania Bratislava nemohla vyjsť úspešne, bratislavské ponuky publicistiky a umenia nemohli obstáť vedľa pražskej, viedenskej a budapešťanskej tvorby.

Bratislavskí rozhlasoví pracovníci nedospeli k tvorbe relácií, ktoré by zaujali poslucháča rozhlasovou pôvodnosťou. Uniklo im, že pri novátorstve, pri čerstvých nápadoch sú prijímatelia ochotní tolerovať chyby. Náležite to potvrdzuje vtedajšie košické vysielanie.

V Bratislave a v Košiciach bola už na samom začiatku rozhlasovej činnosti zjavná rôzna miera aktivity. Kým bratislavskú odbočku v podstate zorganizovalo ústredie Radiojournalu, košickú si vymohli miestni priaznivci rozhlasu a 17. apríla 1927 uviedli vysielanie do chodu takmer bez pomoci ústredia. Disponovali ešte menšou autorskou a interpretačnou základňou ako bratislavskí kolegovia, chýbalo im spoľahlivé telekomunikačné spojenie, aby mohli preberať relácie Prahy a odbočiek, ale na nepriaznivé pomery reagovali agilne a s invenciou. V košickom rozhlase nepracovali známi spisovatelia či hudobní skladatelia, boli to väčšinou pôvodne učitelia, z ktorých sa ale niektorí stali výborní predstavitelia nových profesií – rozhlasoví reportéri, režiséri, redaktori. Vyzbrojení nadšením vyrábali relácie v malom provizórnom štúdiu a šírili ich uspošobeným rádiotelegrafickým vysielačom.²⁰

Emil Rusko sa nemohol spoliehať na profesionálnych hercov – v meste ich nebolo – ale z ochotníkov zostavil externý herecký súbor, prvý svojho druhu v Československu, a tak tvoril dramatické relácie. Čoskoro bola medzi nimi prvá dramatická relácia pre deti²¹, po ktorej 14. marca 1929 nasledovala relácia Jozefa Joštiaka²² *Sukničár*, považovaná za prvú slovenskú pôvodnú rozhlasovú hru. Anton Prídavok ponúkal poslucháčom sériu humoristických dramatických relácií s osvetovým poslaním, prototyp rozhlasového seriálu.

Poznatok o absencii kvalifikovaných pedagógov na východnom Slovensku viedol opäť Emila Ruska, aby zorganizoval vysielanie pre školy. išlo o komplex relácií premyslene zostavovaných v spolupráci so školskou správou. Na ich počúvanie školská správa vybavovala školy rádioprijímačmi. V podmienkach absencie kvalifikovaných učiteľov na východnom Slovensku boli relácie výbornou učebnou pomôckou.

Jednu z mála bratislavských rozhlasovo originálnych relácií predstavovala reportáž z futbalového stretnutia ČŠSK Bratislava – Admira Viedeň 6. marca 1927. Odznela krátko po legendárnej Lauferovej re-

²⁰ Štúdio sa nachádzalo v prízemnom domčeku s dvoma miestnosťami na rohu Poštovej a Hradbovej ulice, ktorý za Rakúsko-Uhorska slúžil pošte. Odbočka používala poštový rádiotelegrafický vysielač v Haniske. Miestni nadšenci pomocou neho už na Vianoce v roku 1925 usporiadali pokusné rozhlasové vysielanie – prvé na Slovensku.

²¹ Košice zaradili na sobotu 20. 10. 1927 do programu bábkovú hru Ludmily Tesařovej *Vodníkova Hanička*. Reláciu pripravil a aj v nej účinkoval E. Rusko. V nasledujúce soboty sa vysielali ďalšie bábkové hry. Sobotný termín hry pre mládež pretrval Radiojournal, vojnový Slovenský rozhlas, aj Československý rozhlas.

²² Jozef Joštiak tvoril s Vojtěchom Měrkom (tiež Mierka) dvojicu vedúcich pracovníkov v začiatkoch košického rozhlasu. Měrka sa staral o hudobné vysielanie, Joštiak o slovesné.

portáži v Prahe²³ a len krátko po tom, ako dokázali futbalový zápas sprostredkovať poslucháčom nielen vo futbalovo, ale aj rozhlasovo vyspelejšej Británii.²⁴ Relácia poskytla bratislavským poslucháčom dovtedy nebyvalý zvukový obraz dynamického diania a noviny v očakávaní ďalších podobných zážitkov napísali: „*Naši športovci môžu sa naozaj radovať.*“²⁵ Lenže zakrátko nesúhlas futbalových činovníkov, ktorí sa mylne obávali, že reportáže odlákajú divákov z ihrísk, zhatil iniciatívu organizátorov bratislavských prenosov z futbalových zápasov.²⁶ A postupy úspešne použité v súvislosti so športovými podujatiami nedokázali bratislavskí rozhlasoví pracovníci použiť inde.

Celá koncepcia tvorby bratislavských a košických relácií sa líšila. Kým v Bratislave sa usilovali o umelecky a publicisticky náročné relácie, čím sa vystavili spomenutej pre nich nevýhodnej konfrontácii s kvalitnou produkciou Prahy, Viedne a Budapešti, Košice vnímali potreby poslucháča a snažili sa uspokojovať ich. Pre Košičanov bol rozhlas predovšetkým nástroj osvety, ona tvorila významnú časť publicistických aj umeleckých relácií. Nerozpakovali sa zaradiť do vysielania ani nárečie, hoci na druhej strane veľkú pozornosť venovali zámernému oboznamovaniu obyvateľstva so spisovnou slovenčinou.

Stabilizácia rozhlasovej činnosti (1930 – 1934)

Účastníci bratislavských schôdzok venovaných rozhlasu okrem programu kritizovali technickú kvalitu vysielania, ba viacerí sa prednostne zaoberali práve ňou. „Únik“ počúvanej stanice alebo rušenie posluchu pazvukmi znepríjemňovalo zážitok zo sledovania relácií najmä majiteľom kvalitnejších rádioprijímačov. Nie lepšie na tom boli Košičania, ktorým informácie ako v časoch zrodu rádiotelefonie dopravoval upravený rádiotelegrafický vysielateľ. Košičkí poslucháči tak isto protestovali a domáhali sa riadneho rozhlasového vysielateľa.

Poštová správa nekonala, a to z dvoch dôvodov. Prvým bolo poznanie, že vývoj rozhlasovej techniky rýchlo napreduje a predstavitelia správy sa preto zdráhali investovať do zariadení, o ktorých opodstatnenie predpokladali, že už zakrátko zastarajú.

Vážnejší bol druhý dôvod. Ako s odstupom času konštatoval vtedajší pracovník ministerstva pôst a telegrafov Ing. Jaroslav Stránský, vedúci montáže prvých dvoch bratislavských vysielateľov: „*Nesmíme zapomínať, že i prevažujúca väčšina techník v ministerstve a na riaditeľstvách (pôst) bola orientovaná na drátovú techniku. Rádiotechnika sa musela prosazovať len postupne.*“²⁷

Potrebu výkonnejšieho vysielateľa pre Bratislavu a riadneho rozhlasového vysielateľa pre Košice zdôraznila nevyhnutnosť reagovať na rozhlasové dianie odohrávajúce sa za hranicami Slovenska.

²³ Reportáž Josefa Laufera zo stretnutia Slávia – Hungária v Prahe 3. 10. 1926 bola prvou českou reportážou z futbalového zápasu a znamenala začiatok kariéry jedného z najlepších európskych športových reportérov.

²⁴ Prvá reportáž z futbalu priniesla BBC 29. 1. 1927. BRIGGS, Asa. *The History of Broadcasting in the United Kingdom. Vol 2, The Golden Age of Wireless.* London 1965, Oxford University Press, s. 80.

²⁵ Novinka v Radio Bratislava. In *Slovenský denník*, 8. 3. 1927, roč. 10, č. 55.

²⁶ Hlavným organizátorom prenosov bol Ing. Ivan Barna, vedúci pracovník bratislavského poštového riaditeľstva, ktorý mal významný podiel na príprave prvých relácií bratislavského Radiojournalu vôbec.

²⁷ STRÁNSKÝ, Jaroslav. Prvý rozhlasový vysielateľ v Bratislave. In DRAXLER, Vladimír (ed.) *Príspevky k dejinám rozhlasu. Jubilejné.* Bratislava 2006, Slovenský rozhlas, s. 101.

V máji 1925 pribudla medzi európskymi rozhlasovými stanicami budapeštianska. Netrvalo dlho a bolo zrejmé, že jej relácie sa obsahom dotýkajú vnútorných vecí Československa. S prvým upozornením prišla armádna rozvedka na jar 1926, keď oznámila, že „*maďarská rádiocentrála v Budapešti rozširuje iredentistické proklamace, písně, atd. pomocí amatérských přijímacích radiostanic v sousedních státech*“.²⁸ Nasledovali ďalšie varovania, ale na ministerstve pôšt a telegrafov, aj v ďalších inštitúciách ich považovali za prehnané. Kompetentní činitelia sice už upustili od pôvodných dosť rozšírených predstáv, že Radiojournal nemá vysielat' po maďarsky, no pre zriadenie programu pre Maďarov v Československu neurobili nič, chýbal najmä vysielateľ, ktorý pokryl juh Slovenska osídlený Maďarmi.

Až keď sa ukázalo, že v prípade budapeštianskeho vysielania nejde o ojedinelé výpady, ale o systematickú kampaň, príslušné československé miesta sa spamätali. Vytriezvenie spôsobilo zosilnenie budapeštianskej propagandy v júni 1927 po závažnom článku lorda Rothermera v *Daily Mail* na podporu maďarskej iredenty. Začiatkom júla 1927 Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska naliehalo na ministerstvo pôšt a telegrafov: „*Záležitost' túto považuje tunajší úrad teraz už za tak naliehavú a jej odklad za tak nebezpečný, že musí s celým dôrazom trvať na tom, aby za každú cenu bolo ihneď pristúpené k realizovaniu postavenia silnej stanice*“.²⁹ Podobne súrili ministerstvo pôšt a telegrafov ministerstvo vnútra, ministerstvo školstva a národnej osvetu aj Prezídium ministerskej rady.

Poštová správa začala konať, ale nie dosť intenzívne, navyše proces nákupu a inštalovania zariadení aj tak nemohla zvlášť urýchliť. Konečne v lete 1928 spustili technici pokusnú prevádzku košického rozhlasového vysielateľa o výkone 2,5 kW, umiestneného v existujúcom rádiotelegrafickom stredisku v Haniske, a vo februári 1929 uviedli do činnosti aj 12 kW vysielateľ v novopostavenej budove v bratislavskom Prievoze.

Košice vysielali po maďarsky od 16. decembra 1928. V Bratislave, kde úradné miesta prejavili obavy zo zneužitia rozhlasu, ho otvorili až v nasledujúcom roku. Po trochu rozpačitých začiatkoch dospeli tvorivé kolektívy v oboch štúdiách k obsiahlym programom zameraným na podporu kultúry Maďarov na Slovensku a na povzbudzovanie ich pozitívneho vzťahu k Československu.

Slabinou pôsobenia na maďarské obyvateľstvo bol nepomer medzi premysleným, bohato autorsky aj interpretačne fundovaným budapeštianskym vysielaním a jednoducho koncipovaným vysielaním Bratislavy a Košíc. Druhým nedostatkom bol nepomer medzi vysielateľom budapeštianskeho rozhlasu, schopným pokrývať takmer celú oblasť v karpatskom oblúku, a slovenskými vysielateľmi s ich pôsobením obmedzeným na západné a východné Slovensko. Pisateľ jedného hlásenia košického Policajného riaditeľstva konštatoval, že budapeštiansky rozhlas „*svými iredentistickými přednáškami a přenosem různých iredentistických slavností vyvíjí na Slovensku a na Podkarpatské Rusi mezi obyvatelstvem maďarské národnosti daleko účinnější a nekontrolovanou propagandu než různí agitátoři nebo iredentistický maďarský tisk. Budapešťský rozhlas je i v Košicích, a to celý den velmi dobře slyšitelný, je čistý, málo rušivý, i v hudební části dobře vedený*...“³⁰

²⁸ Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. Krajinský úrad (ďalej KÚ), k. 46, č. 2933/26. List Zemského vojenského veliteľstva v Bratislave, št. 2 odd. č. 28137/II, spr. Zo 17. 3. 1926.

²⁹ SNA, f. KÚ, k. 46, č. 3787/27 prez.

Ku koncu 30. rokov tvorcovia maďarského vysielania Radiojournal rezignovali na politické témy, čím sa s neúspechom dovŕšilo čoraz menej efektívne využívanie rozhlasu na získavanie maďarského obyvateľstva pre republiku.

Rusíni dostali spočiatku skromné vysielanie v roku 1930, no v roku 1934 ho Radiojournal podstatne rozšíril. Tvorcovia relácií pracovali v košickej odbočke.

Svetová hospodárska kríza, ktorá vypukla na jeseň 1929, onedlho zachvátila aj Československo. Podobne ako v zahraničí, aj tu ľudia, hoci ich postihla bieda, zriekali sa rádioprijímačov až v krajnom prípade. Na Slovensku počet rádiokoncesionárov nadalej rástol, čo okrem potreby mať prístup k informáciám a k zábave spôsobili nové vysielateľce. Vďaka nim sa rozšíril okruh ľudí, ktorí mali prístup k domácim rozhlasovým reláciám.³¹

V roku 1930 poštová správa završila ešte jeden počín, ktorý posunul slovenský rozhlas do novej etapy existencie. V januári toho roku dala do prevádzky rozhlasovú budovu v Bratislave na Jakubovom námestí a v októbri budovu v Košiciach na terajšej Moyzesovej ulici.³² Bratislavský rozhlas doplatil na úzkoprsoť úradníkov poštovej správy a na ich nedoceňovanie rozhlasu. Správa využila príležitosť a do úlohy pre projektantov zahrnula aj umiestnenie poštového úradu v novej budove, navyše priestory pre rozhlas nechala projektovať príliš úsporne, takže onedlho už potrebám tvorby relácií, najmä hudobných, náležite nevyhovovali. No aj tak išlo o výraznú pozitívnu zmenu oproti provizóriu na javisku sály vo vládnej budove. Na Jakubovom námestí dostal rozhlas štúdiá a ďalšie miestnosti slúžiace špeciálne rozhlasovej tvorbe, ktoré mu umožňovali riadne pracovať.³³

Ku košickej odbočke pristupovala poštová správa veľkorysejšie. Odbočka získala vedľa novej pošty samostatnú budovu s priestornými, funkčnými, aj peknými interiérmi. Na rozdiel od bratislavskej po úpravách podnes slúži rozhlasovej tvorbe.

K rozšíreniu a skvalitneniu programu prispelo povedľa riadnych štúdií zriadenie rozhlasových orchestrov v oboch mestách. Bratislavský začal pôsobiť 1. júla 1929, košický už začiatkom toho istého roka. Boli to malé, osemnásť, resp. šesťnásťčlenné prevádzkové hudobné telesá³⁴, ale so zásadným významom pre rozhlasovú prácu v podmienkach absencie profesionálneho zvukového záznamu. Rozhlas už nebol odkázaný na externých hudobníkov, na zložité organizovanie ich vystúpení pred mikrofónom a ušetril

³⁰ SNA, f. KÚ, k. 46, Odd. ministerstva vnútra, č. j. 29126/28.

³¹ V roku 1929, na Slovensku fakticky predkrízovom, malo Slovensko 29 311 rádiokoncesionárov, v roku 1930 – 40 030, v roku 1931 – 49 323, v roku 1932 – 55 985, v roku 1933 – 62 618 a v roku 1934 – 73 378 rádiokoncesionárov. (Údaje sú k 31. 12.) Masovokomunikačné prostriedky. In PAŠKA, Pavol (ed.). *Kultúrny rozvoj Slovenska (Retrospektíva do roku 1970)*. Bratislava 1974, Obzor, s. 296.

³² Bratislavskú budovu projektovali architekti A. Balán a J. Grossmann, košickú B. Koráb a A. Železný.

³³ Budova na Jakubovom námestí je druhou rozhlasovou budovou v Európe. Staršia je budova spoločnosti Deutsche Stunde in Bayern z roku 1929. O mníchovskej rozhlasovej budove pozri LERG, Winfried B. *Rundfunkpolitik in der Weimarer Republik*. In BAUSCH, Hans (ed.) *Rundfunk in Deutschland 1*. München 1980, Deutscher Taschenbuch Verlag, s. 347.

³⁴ Neskôr sa počet hráčov oboch orchestrov zvyšoval, ale iba nepatrne, takže bez výpomoci neboli schopné interpretovať náročnejšie skladby. Bratislavský mal v roku 1937 len 28 členov. O slovenských rozhlasových orchestroch pozri VAJDÍČKA, Ľudovít M. *Hudobné vysielanie rozhlasu na Slovensku v 20. stor.* In DRAXLER, Vladimír (ed.). *Príspevky k dejinám rozhlasu 8*, Bratislava 2003, Slovenský rozhlas, s. 5 – 37.

na honorároch. Hráči rozhlasových orchestrov, či už v kompletnej zostave alebo v rôznych inštrumentálnych skupinách (kvartetách, triách), obstarávali podstatnú časť hudobného programu, čiže veľkú časť celého programu.

Košice aj z prítomnosti orchestra vyťažili viac ako Bratislava. V roku 1933 pod taktovkou Bedřicha Holečka³⁵ vystúpil orchester priamo pred publikom pod názvom Košická filharmónia a v nasledujúcich rokoch takto opakovane niekoľkokrát koncertoval. Externé účinkovanie orchestra znamenalo isté obohatenie inak dosť nevýrazného kultúrneho diania na východnom Slovensku, aj spestrenie života orchestrálnych hráčov, hoci z finančných dôvodov nebola nádej na jeho dlhšie trvanie.

V prvej polovici 30. rokov nastali závažné personálne zmeny v bratislavskom slovesnom programe. Správca odbočky Ladislav Moyš, ktorý sa od začiatku staral aj o publicisticke a umeleckoslovesné relácie, vykonal veľa pre bratislavský rozhlas, vzbudzoval úctu, a to aj v pražskom ústredí, ale predsa len redakčná práca mu bola cudzia. Okrem toho vysielanie sa rozrastalo, takže Moyšove úlohy z programovej oblasti prevzal nový pracovník Ľudo Zúbek a o niečo neskôr publicistikou zase od Zúbka Dobroslav Chrobák.³⁶ Prítomnosť týchto schopných ľudí, navyše pokiaľ ide o Chrobáka, človeka už s renomé v literárnych kruhoch, sa čoskoro pozitívne prejavila v náležitom výbere autorov, tém, na kvalite reportáží, rozhlasových hier, pásiem, z ktorých mnohé sami vytvorili.

V čase ohrozenia republiky (1934 – 1938)

V polovici 30. rokov obidve slovenské odbočky Radiojournalu mali už dostatočne skúsený personál, schopný tvoriť aj náročné relácie, disponovali vhodnejšími priestormi na prácu než predtým a v Košiciach dokonca lepšími ako v Bratislave. Mnohožánrový program s jednou predpoludňajšou a jednou popoludňajšou prestávkou poskytovali poslucháčom každý deň takmer až do polnoci. Väčšinu programu stále tvorili české, zväčša pražské relácie, ku ktorým, rovnako ako k bratislavským, mali od roku 1934 vďaka káblovému spojeniu prístup aj Košice a naopak zase Košice dodávali svoje relácie ostatným stanicám.

Hoci obidvom odbočkám už slúžili výkonnejšie vysielачe, ako keď začínali, dopravovali vlastné relácie aj relácie simultánneho rozhlasu majiteľom rádioprijímačov iba v časti západného a časti východného Slovenska; obyvatelia v strede krajiny a v západnej časti východného Slovenska stále ostávali bez možnosti počúvať domáce vysielanie.

To sa zmenilo v máji 1936, keď poštová správa odovzdala do užívania vysielач pri Banskej Bystrici. Výkonom 30 kW sítě značne zaostával za vysielачmi v okolitých štátoch, (napr. za 120 kW maďarským v Lakihegyi, od roku 1933 usilovne šíriacim iredentistické obsahy až po Nízke Tatry), ale predsa len zna-

³⁵ Bedřich Holeček (1882 – 1942) – dirigent. V rokoch 1929 – 1938 bol správcom košickej odbočky Radiojournalu.

³⁶ Ľudo Zúbek (1908 – 1969) – spisovateľ. V rokoch 1932 – 1938 pracovník Radiojournalu, 1939 – 1945 šéf slovesného odboru Slovenského rozhlasu, súčasne 1940 – 1945 šéfredaktor programového časopisu Slovenský rozhlas. Dobroslav Chrobák (1907 – 1951) – spisovateľ. V rokoch 1934 – 1938 pracovník Radiojournalu, 1939 – 1945 riaditeľ techniky Slovenského rozhlasu, 1945 – 1947 šéf krátkovlnného vysielania, 1947 – 1948 riaditeľ Slovenského rozhlasu, 1948 – 1951 riaditeľ Československého rozhlasu na Slovensku.

menal výrazný prínos pre rozhlas a pre poslucháčov.³⁷ Keďže vysielač obsiahol stred Slovenska a západ východného Slovenska, vytvoril s bratislavským a košickým trojicu, ktorá zásobovala rozhlasovým signálom podstatnú časť krajiny, dalo sa už hovoriť o celoplošnom pokrytí územia Slovenska.

Od prvej svetovej vojny sa zvýšila mobilita obyvateľstva Slovenska, no nie do takej miery, aby zanikla izolovanosť regiónov. Káblové spojenie z roku 1934 umožnilo náležitú výmenu relácií medzi Bratislavou a Košicami, čím rozhlas prispel k zblížovaniu medzi západom a východom krajiny. Banskobystrický vysielač zapojil do integračného procesu aj stredné Slovensko, aj keď pri tom Banská Bystrica nehrala aktívnu rolu, vedenie Radiojournalu snahy predstaviteľov mesta o štúdio totiž nepodporilo, a to celkom oprávnené, lebo tam chýbalo potrebné tvorivé zázemie. Sprostredkovaním kultúrnej produkcie z Bratislavy a Košíc centrálnym oblastiam krajiny banskobystrický vysielač prispieval k rozrušovaniu separácie východu od západu, rozhlas aj takto pôsobil integračne.

Z hľadiska vedenia Radiojournalu podstatnejšia bola podpora jednoty štátu, integračné pôsobenie rozhlasu v prospech republiky. Táto úloha nadobudla na význame po roku 1933, keď sa k moci v Nemecku dostali nacisti a čoskoro dávali najavo svoje agresívne zámery voči susedom vrátane Československa.

Na integračné pôsobenie v prospech republiky slúžil jednotný rozhlasový program – simultánny rozhlas. Radiojournal propagoval vedenie štátu, jeho predstaviteľov a ich prácu, predovšetkým osobu prezidenta Tomáša Garrigua Masaryka, demokratický systém, venoval sa armáde, prinášal reportáže zo slávnostných podujatí na počesť republiky. Takéto relácie vznikali aj v Bratislave a Košiciach.

Umelecké relácie okrem estetickej plnili tiež integračnú funkciu, slovenský poslucháč počúval české umelecké texty a českú hudbu a naopak český poslucháč slovenské texty a slovenskú hudbu. Pravda, išlo o výrazne nevyváženú výmenu v prospech českej produkcie.

V bratislavskej ani košickej odbočke sa ani v prvých rokoch, ani neskôr nevyskytovali námietky voči vymedzeným podielom na spoločnom programe. So zreteľom na pražské kultúrne tradície, vysokú úroveň publicistickej a umeleckej tvorby a na rozsiahle tvorivé zázemie nároky na dominantné postavenie relácií pražského ústredia nespochybňovali. Bratislava a ešte menej Košice disponovali oveľa skromnejšími zdrojmi, takže si nemohli robiť a ani nerobili nároky na závažnejšiu účasť na spoločnom programe.

Lenže ústredie nerozhodovalo len o spoločnom programe – o simultánnom rozhlase, ale aj o programe odbočiek. Rozhlasová spoločnosť bola usporiadaná centralisticky. Odbočky neboli samostatné správne subjekty, pražské ústredie rozhodovalo nielen o zásadných, ale aj o čiastkových organizačných, personálnych, finančných a programových veciach. Oddelenia odbočiek boli súčasťou pražských odborov a riadili ich z Prahy, štruktúru odborov a ich personálne obsadenie určovali v ústredí, na financovanie činnosti pridelovalo ústredie odbočkám paušály. Predstavitelia odbočiek nemali podiel na tvorbe celkovej koncepcie vysielenia, ani na tvorbe programových koncepcií stanovovaných na polrok. Vychádzajúc zo smerníc ústredia mohli návrhy na relácie predkladať na pravidelných polročných programových konferenciách. Záležalo od vedenia Radiojournalu, či ich názory a návrhy akceptuje.

³⁷ V roku 1935 bolo na Slovensku 86 294 rádiokoncesionárov, v roku 1936 bolo 94 708 a v roku 1937 už 106 078. PAŠKA, ref. 31.

Odbočky boli bez spravodajstva, až na tzv. Správy miestne, teda na informácie o lokálnych podujatiach. Vlastné spravodajstvo nemal ani Radiojournal ako taký, správy dodávala Československá tlačová kancelária (ČTK) tak, že ich čítali jej redaktori v štúdiu zriadenom v priestoroch agentúry. Takéto riešenie vyhovovalo štátu, lebo kontroloval ČTK a mal teda pod kontrolou aj rozhlasové spravodajstvo. O redaktoroch, o ich práci pred mikrofónom sa spisovateľ A. C. Nor vyjadril, že „*nejou novinári, nýbrž úředníci; rozhlas nechce víť na vědomí starou pravdu, že slovo mluvené je účinnější než slovo psané, a zůstává v područí tisku*“.³⁸

Ani politická publicistika neprislúchala odbočkám, politicko-publicistické príspevky taktiež dodávala ČTK. V ostatnej publicistike sa odbočky orientovali zväčša na národopisné, historické, literárne, biografické, zdravotné a ďalšie témy, viažuce sa z veľkej časti na región pôsobenia odbočky.

Od odbočiek vedenie žiadalo, aby vo svojom umeleckoslovesnom vysielaní čerpali z miestnych zdrojov. Bratislavská odbočka mala prezentovať tvorbu slovenských prozaikov a básnikov, ako aj tzv. ľudové hry, teda divadelné hry zo slovenského vidieckeho prostredia.

Dost' rozsiahly priestor v programe odbočiek zaujímali prenosy z vidieka, v ktorých sa s prednáškami a umelekoliterárnymi príspevkami uplatnili miestni intelektuáli a s hudobnými vystúpeniami, najmä folklórnymi, miestni speváci a hudobníci.

Povaha hudobného vysielania vo veľkej miere vyplývala z vymedzenia funkcií rozhlasových orchestrov, čo sa udialo na bratislavskej programovej konferencii v septembri 1929: „*Pražský orchestr, početně největší a vedený dirigentem význačného uměleckého jména*³⁹, *dostal na starost hudbu symfonickou, Brnu svěřena starší hudba a populární hudba veselá, Bratislava, jejíž kapelník*⁴⁰ *měl za sebou dlouholetou praxi v operetních divadlech, dostala hudební fantazie a hudbu operetní, Košice, které byly z technických důvodů ponechány samy sobě, zůstávají také pracovně nespojeny s ostatními orchestry, Moravské Ostravě dostalo se lehčího úkolu „kořenit“ programy taneční hudby moderní hudbou barovou, taneční, především jazzem.*“⁴¹ Toto vymedzenie sa neskôr spresňovalo, ale v zásade ostalo nezmenené.

Služobne starší bratislavskí pracovníci bezvýhradne plnili pokyny ústredia, aj keď im neboli vždy po vôli. Bratislava od začiatku 30. rokov pravidelne dodávala do programu české operety z miestnej produkcie. Relácie spočiatku vykazovali prijateľnú umeleckú úroveň, no operety sa vysielali často a po dlhé roky, čo spôsobilo vyčerpanie hodnotnejšieho repertoáru aj účinkujúcich. Kvalita relácií výrazne upadla, ale vedenie Radiojournalu trvalo na ich zachovaní v programe, lebo českým poslucháčom sa páčili. Nepripustilo ani slovenské preklady textov. Až keď v roku 1937 nový vedúci odboru zábavných hudobných programov Zdenko Knittl žiadal, „*aby se rozhlas postavil energicky proti kažení vkusu našeho posluchačstva propagací pochybných hudebních výtvorů a aby nevysílal takovéto operety ani z divadel*...“⁴², Miloš Ruppeldt

³⁸ KOVAŘÍK, Vladimír. *Vývoj rozhlasové publicistiky I.* Praha 1971, Státní pedagogické nakladatelství, s. 65.

³⁹ Dirigentom pražského rozhlasového orchestra sa v roku 1929 stal Otakar Jeremiáš.

⁴⁰ František Dyk (1902 – 1974) – český dirigent. V rokoch 1929 – 1939 viedol bratislavský rozhlasový orchestr.

⁴¹ PATZAKOVÁ, ref. 3, s. 320.

⁴² Archiv Českého rozhlasu (ďalej AČR), Praha. Jarní programová konference Radiojournalu v Moravské Ostravě ve dnech 8., 9. a 10. dubna 1937. Zápis o zahajovací plenární schůzi, s. 39.

vyhlásil, že „*veľmi trpkó znášal veľké percento operetnej produkcie v slovenskom rozhlase...*“⁴³ a tiež sa vyslovil za podstatnú redukciu vysielania operiet.

Situácia sa zmenila s príchodom Ľuda Zúbka, Dobroslava Chrobáka a potom Alexandra Moyzesa. Boli to patrične vzdelaní ľudia už z poprevratových čias, ktorí na rozdiel od starších kolegov nepovažovali takmer za povinnosť bezvýhradne sa podriaďovať požiadavkam z českého prostredia. Nesúhlasili s požiadavkou ústredia, aby bratislavská odbočka rezignovala na náročnejšie žánre zdôvodňovanú tým, že bratislavská produkcia je menej kvalitná ako pražská, prípadne brnianska. Kvalitatívny rozdiel si museli uvedomovať, ale vedeli, že bez príležitosti pracovať v náročnejšej oblasti nedosiahnu ani zvýšenie kvality.

Ľudo Zúbek ako vedúci bratislavského slovesného vysielania súhlasil s úlohou propagovať slovenskú tvorbu, namietal ale proti tomu, aby európske a svetové umenie patrilo prednostne do pražského programu: „*Odriekame sa dosiaľ praktizovanej zásady nevysielat' hodnotné diela svetovej literatúry len preto, že boli už vysielané v českom znení...*“⁴⁴

Ešte markantnejšie sa rozpor medzi požiadavkami vedenia a snahami v odbočke prejavil v hudobnom vysielaní. Šéf orchestra František Dyk vďačne akceptoval pražské požiadavky, lebo zábavná hudba bola jeho doménou. Keď v roku 1933 po absolvovaní dirigovania na pražskom konzervatóriu nastúpil k orchestru ako druhý dirigent Kornel Schimpl, ten mal už iné predstavy o uplatnení orchestra, než len ako telesa prednostne orientovaného na interpretáciu tzv. ľahkých žánrov. Pokúsil sa o širšie uvádzanie symfonickej hudby, ale svoje zámery presadzoval opatrne, a preto len čiastočne.

V roku 1937 sa stal pracovníkom a vzápätí vedúcim hudobného vysielania priebojný Alexander Moyzes.⁴⁵ Na Slovensku tomuto absolventovi kompozície na pražskom konzervatóriu chýbalo na realizáciu umeleckých ambícií symfonické teleso. Keďže jediným rozhlasovým symfonickým telesom Radiojournalu bol pražský orchester, Moyzes rátal predbežne so spoluprácou bratislavského rozhlasového orchestra s hráčmi divadelného orchestra. Na tomto základe postavil, odchyľujúc sa od smerníc ústredia, náročnejší návrh bratislavského hudobného programu na prvú sezónu, v ktorej viedol hudobné vysielanie, na jesenné a zimné mesiace 1937/38. Neuspel: „*Orchestrální plán práce bratislavský prijat nebyl, poněvadž úkoly odbočky v tomto období budou podstatně jiné, než jak odbočka předpokládala... Odbočky musí dělat program podle předpisu progr. ústředí...*“⁴⁶

Z hľadiska efektívneho chodu inštitúcie išlo určite o rozumný prístup, keď ťažisko tvorby náročných hudobných relácií spočívalo na Prahe, na pražskom rozhlasovom symfonickom orchestri, ale nebrali sa do úvahy potreby slovenskej kultúry. Pražské vedenie síce hovorilo o Bratislave ako o centre slovenského rozhlasu, no v zmysle regionálnom. Nepripúšťalo v odbočke prvky patriace národnému rozhlasu.

⁴³ Tamže. (Zápis Ruppeldtovho vyjadrenia je v češtine.)

⁴⁴ AČR. Letní programová konference v Tatr. Lomnici, konaná ve dnech 8., 9. a 10. července 1936. Příloha k protokolu literární sekce č. 4. Návrh repertoáru slovesného oddelenia bratislavskej odbočky na sezónu 1936/37.

⁴⁵ Alexander Moyzes (1906 – 1984) – hudobný skladateľ. V rokoch 1937 – 1939 vedúci hudobného vysielania bratislavskej odbočky Radiojournalu, 1939 – 1948 šéf hudobného odboru Slovenského rozhlasu.

⁴⁶ AČR. Letní programová konference v Luhačovicích ve dnech 30. června, 1. a 2. července 1937. Zápis o schůzích hudební sekce, s. 8.

Svoje rozdielne predstavy ústredie aj odbočky presadzovali vcelku nekonfrontačne. Odbočky mierne posúvali vytýčené limity a ústredie tieto posuny, kým neboli výrazné, ako v Moyzesovom prípade, aj akceptovalo. Inak, ústredie malo dostatočne mocné páky na presadzovanie vlastnej vôle, predstavovali ich kompetencie v oblasti personálnej a, pravdaže, v oblasti financií.

Politické udalosti roku 1938 sa odrazili na činnosti rozhlasu. V novembri Radiojournal v dôsledku maďarského záberu južného Slovenska stratil odbočku v Košiciach. V bratislavskom vysielaní sa prejavili dôsledky vyhlásenia autonómie, ľudáci v ňom dostali priestor, ale odbočka ostala na pozíciách podpory republiky.

Už v priebehu roka vláda začala pripravovať reorganizáciu rozhlasu. Chystala zvýšenie podielu štátu na kontrole rozhlasovej spoločnosti, čo bolo pochopiteľné so zreteľom na ohrozenie Československa zo strany Nemecka. Druhá zmena vyplynula z autonómneho postavenia Slovenska: slovenské orgány mali mať účasť na riadení rozhlasovej spoločnosti.

Formálne vznikol 28. decembra 1938 Československý rozhlas, spol. s r. o.⁴⁷, ale reálne už reorganizácia rozhlasovej spoločnosti v dôsledku rozbitia Československa ostala nedokončená.

ABSTRACT

Radio Broadcasting in Slovakia in 1926 – 1938

Vladimír Draxler

Radio broadcasting in Slovakia was organized by the Prague-based, state-controlled radio corporation Radiojournal. Its Bratislava branch commenced activities on August 3rd, 1926, and the Košice branch on April 17th, 1926. The Slovak and the Czech branches (Brno, Ostrava) transmitted a common programme, dominated by the productions of the Prague headquarters of Radiojournal, as well as their own programmes. The latter were created in makeshift premises at first, but by 1930 the Bratislava and Košice branches resided in buildings built according to the specifications of radio broadcasting.

The Košice branch and, later, the Bratislava branch, then moved on from broadcasting news and art productions to specific radio genres – reportage, feature, radio drama. Educational broadcasts also played an important part.

News programmes and political commentaries were the preserve of the Prague headquarters, and this was also to a large extent true of the symphonic music programmes. In the second half of the 1930's, the Bratislava staff tried to shift the focus of their music programming from light genres to a higher proportion of symphonic music. To this end, a proposal was tabled to expand the Bratislava radio orchestra, founded in 1929. This was turned down, as well as the proposal to broadcast world drama from Bratislava.

⁴⁷Vo vedení spoločnosti dostali miesta predsedníctvo ministerskej rady, ministerstva dopravy, zahraničných vecí, školstva a národnej obrany. Dve miesta boli vyhradené pre Slovensko a Podkarpatskú Rus. ROUBAL – BARTOŇ, ref. 2, s. 11.

Starting in 1936, when, thanks to the newly-installed transmitter in Banská Bystrica, a substantial part of Slovakia was covered by the radio signal, the radio has become a widely-used information source. The number of licensees reached 100 thousand. Both branches provided educational programmes, non-music and music programmes. They provided outlets for the work of writers, performance artists and journalists. They supported the Czechoslovak state and its leadership, and countered the irredentist propaganda of the Hungarian radio. The branches contributed to the rise of the national spirit and helped overcome the regional fragmentation of the country.

PhDr. Vladimír Draxler, CSc.

Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave (1965). V rokoch 1967 – 2006 pracovník výskumu, v 80. rokoch aj programu Československého, resp. Slovenského rozhlasu v Bratislave. Od 2007 externý pedagóg Fakulty masmédií Bratislavskej vysokej školy práva. Zaoberá sa dejinami rozhlasu. Je autorom publikácií **Začiatky bratislavského rozhlasu** (Bratislava 1975), **Slovenské rozhlasové dramatické vysielanie 1926 – 1960** (Bratislava 1985), ako aj mnohých štúdií a článkov, rozhlasových relácií a výstav. Viedol rozhlasovú edíciu *Príspevky k dejinám rozhlasu*.

Divadlo na Slovensku 1918 (1920) – 1938

Dagmar Podmaková

A by sme nezostali len pri metaforickom názve tejto knihy *Od osmičky kosmičke*, posuňme sa o jedno číslo vyššie. Začnime rokom 1889, kedy Slovenský spevokol v Martine začal vydávať pôvodné slovenské hry ako edíciu Divadelnej knižnice. Do roku 1914 vyšlo 21 zväzkov.¹ Preklady hier vydával *Slovenský ochotník*. Všetky tieto texty boli určené ochotníckym súborom, ktoré tvorili „divadelnú sieť“ na Slovensku. Slováci na rozdiel od Čechov nemali až do roku 1920 profesionálne divadlo v zmysle stálej scény s vlastným divadelným súborom.

V máji 1918 pražskí kultúrni činitelia pri oslavách 50. výročia polozenia základného kameňa stavby pražského Národného divadla podporovali myšlienku založiť stálu slovenskú scénu – Slovenské národné divadlo (SND). O rok na to sa na Ministerstve školstva a národnej osvety (MŠANO) v Prahe začali rokovania o divadelnom zákone, ktorý by legislatívne zastrešil divadelnú činnosť v Československu. V lete 1919 zaznamenávame hostovanie Východočeského divadla z Pardubic v rôznych mestách na Slovensku.² Jeho riaditeľ Bedřich Jeřábek poznal situáciu s nedostatkom po slovensky, resp. po česky hrajúceho súboru v Bratislave. V tom čase už MŠANO v Prahe s ním rokovalo o možnom poverení viesť budúce národné divadlo v Bratislave. Preto hneď ako správny podnikateľ požiadal úrady, aby mu poslanci prenajali Mestské divadlo (dnešná Historická budova SND) ešte na konci roka 1919, ako aj v roku 1920, pričom si stanovil presné obdobie, kedy chcel so svojím súborom v Bratislave hrať – od 1. apríla do 9. júla 1920.³

Známe sú skutočnosti, že bratislavskí mestskí poslanci len veľmi ťažko prenajímali roku 1919 na hostovanie Jeřábekovi Mestské divadlo, lebo v tejto budove sa striedali nemecké a maďarské súbory. A Jeřábek, ktorý mal podporu pražskej vlády, žiadal 14 dní z nemeckej a 14 dní z maďarskej sezóny, a to bez akejkoľvek finančnej náhrady.

Na MŠANO v Prahe mal divadelné otázky na starosti divadelník Jaroslav Kvapil, a tak sa nemožno čudovať, že tento úrad už 27. septembra 1919 poveril Bedřicha Jeřábka „*otvorením prvej sezóny Slovenské-*

¹ Divadelné hry vychádzali ako odtlačky zo *Slovenských pohľadov*. Vydávanie sa opäť na pár rokov obnovilo v roku 1930.

² Bližšie GALANDOVÁ, Lena. *Bibliografía článkov zo slovenských novín a časopisov 1918 – 1945. Dramaticko-inscenačné umenie, divadlo, film, rozhlas na Slovensku*. Zv. 1. 1918 – 1928. Martin 1978, Matica slovenská.

³ B. Jeřábek viackrát žiadal zmeniť termín. Viac o tom v Archíve Divadelného ústavu v Bratislave, kartóny (ďalej k.) MŠANO. O tejto situácii píše aj LAJCHA, Ladislav. *Zápas o zmysel a podobu SND 1920 – 1938. Dokumenty*. Bratislava 2000, Divadelný ústav.

ho *národného divadla*“⁴. V bratislavskej Mestskej rade, ktorá nemala záujem pustiť na javisko Mestského divadla ani len český súbor, nieto ešte slovenský, napr. Slovenský spevokol z Martina, vznikali prudké zrážky medzi zástupcami národnostných menšín. Pardubický divadelný súbor nepatril k špičke českého divadla, ale Jeřábek aspoň trochu poznal Slovensko zo zájazdov a nebál sa korešpondovať s Bratislavčanmi a klásť si aj podmienky. V podstate bol jediný z českých divadelníkov, ktorý mal záujem pôsobiť so súborom na Slovensku. Preto MŠANO, najmä J. Kvapil a minister s plnou mocou pre správu Slovenska Dr. Vavro Šrobár sa v súvislosti s myšlienkou začatia prevádzky SND rozhodli práve pre neho. Jednoducho povedané, aby rozbili nemecko-maďarský monopol a dokázali silu prvej republiky. Jeřábekov súbor mal okrem iného hercov, istý repertoár a divadelný fundus, čo Slovenský spevokol, o ktorom sa diskutovalo, že by mohol tvoriť základ SND, nemal.

A tak bez hanby musíme priznať, že vďaka Prahe (Kvapil a Šrobár) „dostala“ Bratislava profesionálne divadlo. Bolo treba rýchlo konať, a tak 8. novembra 1919 vznikla účastinárska spoločnosť Družstvo Slovenského národného divadla (DSND), ktorej predsedom bol Šrobár. Medzi jeho zakladateľmi nájdeme prof. Bohumila Mathesiusa, Jaroslava Kvapila, Štefana Krčméryho, Dušana Jurkoviča, Miloša Ruppeldta a iné osobnosti.⁵

Aj predstavitelia DSND sa – podobne ako ich kolegovia pri Národnom divadle v Prahe a pri Slovenskom spevokole v Martine – obrátili na slovenskú verejnosť s výzvou na úpisanie podielov. Myšlienku založiť DSND iniciovalo MŠANO, vari preto sa im pri získavaní podielnikov nedarilo tak ako ich „predchodcom“ v Prahe alebo v Martine. Prevažná časť výboru Družstva nemala veľké skúsenosti s prevádzkou divadla, získaná koncesia sa „vzťahovala na oprávnenie vykonávať divadelnú činnosť na celom území Slovenska a mala prvotný charakter oproti koncesiam, ktoré by sa mohli udeliť iným divadelným spoločnostiam, to znamená maďarským, príp. nemeckým“.⁶ V neveselej ekonomickej situácii Slovenska to bolo dosť zložitá. K januáru 1923 z 1 088 podielov DSND najviac vlastnili Čs. spolek cukrovarnícky (Praha, 200 podielov), Liehová komisia (Bratislava, 105), Michael Bosak (Scranton, 50), Živnostenská banka, filiálka (Bratislava, 50), Slovenské dobytk. družstvo (Bratislava, 25), Slovenská banka (Bratislava 20). Väčšina však mala len jeden podiel.⁷ Zachovalo sa o tom mnoho významných dokumentov, veľmi napomáhal evanjelický biskup Samuel Zoch, ktorý oslovoval banky, podobne hudobný skladateľ Dr. Emanuel Maršík, ktorý po Šrobárovej a Mathesiusovej rezignácii roku 1922 prevzal miesto tajomníka DSND.

Prvou premiérou SND, ktorý mal 3 súbory – činoherný, operný a baletný – bola 1. marca 1920 Smetanova *Hubička*, prvou činohrou o deň na to *Mariša*⁸ bratov Mrštíkovcov. Na tretí deň zahráli operetu *Maharadžov miláčik*, známu aj ako *Favoritka* Emiliána Starého a 19. mája balet *Coppélia* Léa Delibesa.

⁴ LAJCHA, ref. 3, s. 8.

⁵ Bližšie pozri zredigované pamäti pamätníka. BOKES, František. Družstvo Slovenského národného divadla. In Slovenské divadlo, 2008, roč. 56, č. 2, s. 236 – 258.

⁶ BOKES, ref. 5, s. 241.

⁷ Archív Divadelného ústavu. Strojopis. Z archívu bývalého MŠANO, k. 1923; LAJCHA, ref. 3, s. 235 – 242.

⁸ Písanie názvov divadelných titulov SND v prvých sezónach uvádzame v slovenskom jazyku.

Hralo sa, samozrejme, v češtine. V slovenskej reči zaznel po prvý raz Tajovského **Hriech a V službe** až 21. mája 1920. Názov druhej aktovky akoby vyjadroval postavenie divadla v priestoroch Mestského divadla.

V multikultúrnej Bratislave bol silne zakorenený vzťah k maďarskej operete i činohre a k nemeckému divadlu. Maďari a Nemci uprednostňovali hudobné divadlo – operetu, operu, balet. Do Bratislavy na podporu týchto divákov prichádzali kvalitné divadelné súbory s bohatou výpravou, ktorá sa najmä pri operete vyžaduje. Vlády v Budapešti i Rakúsku či Nemecku prispievali na ich hostovania, a tak Bratislavčania mali možnosť vidieť známy Reinhardtov súbor, nemeckú hereckú hviezdu Alexandra Moissiho a ďalšie herecké osobnosti európskeho, najmä nemeckého divadla. Nemuseli chodiť do Viedne do Burgtheatru či do operety do Budapešti.

Slováci chodili menej do divadla, nechodili ani na kvalitnejšie predstavenia, ba ani na predstavenia pre deti si nenachádzali cestu. Niet vari periodika, v ktorom by si osobnosti i dopisovatelia nad týmto javom nepovzdychli.⁹ Bratislava nebola Martin, kde chodiť na predstavenia Slovenského spevokolu bola prestíž, a nielen chodiť, ale v nich aj hrať – činili tak spisovatelia, maliari, hudobníci, poprední občania mesta.

Dňa 1. augusta 1920 prevzalo DSND vedenie SND do svojej správy a Bedřicha Jeřábka ponechalo na jeho čele. Ekonomicky sa príliš nedarilo, hoci štátni úradníci mali povinnosť zúčastňovať sa na slovenských predstaveniach.¹⁰ Súbor hral prevažne po česky, len málo titulov bolo v slovenčine. Jeřábek ani nemal v pláne hrať po slovensky. Bol to divadelný manažér, ktorý chcel čo najviac zarobiť bez ohľadu na kvalitu. V opernom súbore, ktorý neskôr po rozhodnutí DSND viedol dirigent Milan Zuna, sa podarilo pozdvihnúť úroveň – hralo sa síce po česky, ale to neprekážalo, podarilo sa pozývať hostí z Čiech i zo zahraničia a opera si našla priaznivcov aj medzi inými slovenskými divákmi i štátnymi úradníkmi. V tom čase už divadlo malo obrazne povedané vybojovaných viac hracích dní – zápas s mestskými radnými doslova o každý deň bol ťažký, ako dokazuje zachovaná korešpondencia.

Hostovanie známych súborov pre členov SND ponúkalo možnosť niečo sa aj naučiť. V októbri 1921 hrala v Bratislave Kačalovova skupina Moskovského umeleckého akademického divadla, ktorá sa často nesprávne uvádza v dobovej, ale aj neskoršej tlači ako MCHAT. Ani podľa našich výskumov, ani podľa Múzea Moskovského umeleckého divadla v Moskve, nešlo o zájazd tohto významného divadla.¹¹ Táto skupina hercov, v ktorej okrem iných bola aj Olga Knipperová-Čechovová i sám Vasilij Kačalov, pricestovala k nám z Odesy, keď im návrat do Moskvy z juhu Ruska odrezali bielogvardejci.¹² Doviezli kvalitné inscenácie (Čechovove **Tri sestry** a **Uja Váňu**, Gorkého **Na dne** i Ostrovského komédiu **Aj chytrák sa spáli**), poctívú hereckú prácu, ktorá nadchla Viedeň, Prahu i Berlín. V októbri 1922 hostovalo v Bratislave viedenské diva-

⁹ Okrem správ v denníkoch sa tejto téme zo širšieho hľadiska venoval odborný časopis. Pozri dj.: Úprimné slovo o našom divadle. In Javisko, 1925 – 1926, roč. 1, č. 5. s. 1 – 3.

¹⁰ Dôkazom je viacero ohlasov v tlači, napr. Laco Novomeský doslova kritizoval SND, že uviedlo menej hier v slovenskom jazyku ako sľubovalo (L. N.-ý. Činohra Slov. nár. divadla. In Mladé Slovensko, 1924, roč. 6, č. 4, s. 120 – 121.

¹¹ Od roku 2004 divadlo i múzeum vypustili z názvu „akademické“ a vrátilo sa k pôvodnému názvu Moskovské umelecké divadlo.

¹² Pozri PODMAKOVÁ, Dagmar. Pozoruhodný encyklopedický čin. In Slovenské divadlo, 2002, roč. 50, č. 1, s. 73.

dlo Maxa Reinhardta so Schnitzlerovou hrou *Paracelsus*, s Goetheho *Clavijom* a Tolstého komédiou *Ona je všetkému na vine*, v ktorých si zahrali Helene Thimig a Alexander Moissi i ďalší známi nemeckí herci.

SND bolo nájomníkom v budove Mestského divadla. Podľa zmluvy nemohli používať všetky priestory, napr. maliarsku dielňu. Divadelnú sezónu radní rozdelili do troch častí po štyroch mesiacoch na českú, teda (aj) slovenskú, nemeckú a maďarskú. SND malo povinnosť vyplácať rovnaké honoráre pražským či brnianskym, resp. nemeckým umelcom, ale zisk z predaných lístkov nepokryval všetky náklady. A tak už po štyroch mesiacoch prvého roka vedenie divadla žiadalo Mestskú radu o odpustenie účtu za plyn. Druhý príspevok pol milióna korún bol podmienený viacerými opatreniami v divadle – prepúšťanie hercov a prijímanie nových hercov, zmeny platov, rozpočty, dokonca sa mesto vyjadrovalo aj k repertoáru.

V nasledujúcich desaťročiach sme boli svedkami takéhoto zasahovania veľakrát. Demokratická spoločnosť v teoretickej rovine odmieta podobné praktiky, ale dejiny divadla viacerých krajín, napokon aj súčasnosť, dokazujú, že donori či majitelia určujú nielen repertoár, ale aj hereckých predstaviteľov.

Právne vzťahy neboli vysporiadané. Prvú polovicu sezóny Jeřábek hradil zo svojich prostriedkov, neskôr šie mal stále nedostatok peňazí, keďže ani DSND ich nemalo nazvyš. V Mestskom divadle bolo SND nájomníkom. Na opravu budovy neboli financie. Našťastie im pomohlo Policajné riaditeľstvo, ktoré malo kontrolnú funkciu, takže na jeho zásah muselo mesto dať všeličo opraviť. Inak by v budove zakázali prevádzku.

Problém bol aj v tom, že herci nemali kde bývať. Keďže DSND im priplácalo na nájomné za bývanie, už v roku 1921 vznikla myšlienka stavby hereckého domu na Klemensovej ulici. O dva roky neskôr, 5. novembra 1923, hotový dom odovzdali do užívania.

DSND, kde po sčítaní podielov hlavných účastinárov predstavovali banky a českí akcionári, malo záujem, aby sa hralo aj po slovensky. Preto sa v roku 1921 v Martine uskutočnili prijímacie skúšky do novozaloženého činoherného súboru – scény SND, ktorý mal hrať na vidieku – Vidiecka činoherná spoločnosť SND, tzv. Marška, prípadne Vidiecky súbor (niekedy sa nesprávne uvádza ako propagačný súbor SND). Z ochotníckych hercov, ktorých tam pozvali, komisia okrem iných vybrala za profesionálnych hercov Gašpara Arbéta, Jozefa Kella a Andreja Bagara. Najmä posledný oveľa neskôr významne zasiahol do formovania slovenského divadelníctva, ale už z inej stoličky ako hereckej. Na scéne, kde hrali, sa vymieňalo viacero súborov, nebolo ľahké získať si divákov. Vidiecka činoherná spoločnosť SND, tzv. Marška existovala v období 1921 – 1922 a na zájazdoch po Slovensku odohrala štvrt tisíciky predstavení; napokon pre nedostatok financií zanikla.

SND okrem Historickej budovy nemalo v Bratislave iné priestory. Divadelných budov bolo málo, preto museli neustále doslova bojovať o viac hracích dní. V septembri 1921 vznikol z podnetu Aloisa Jiráka tzv. Jiráskov fond na podporu slovenského dramatického umenia a stavbu novej budovy. Fond predstavoval 1 mil. 300-tis. Kč. Z toho 200 – 300-tis. stála réžia fondu, 500-tis. minuli na kúpu pozemku na herecký dom, 400-tis. na výplatu gáže (platy) hercom a 100-tis. na výpravu. Všetko sa robilo skôr amatérsky než profesionálne. Chod profesionálneho divadla v multikultúrnej Bratislave nevedeli odhadnúť, napr. dali vytlačiť veľké množstvo plagátov, a to v čase, keď ešte nemali úradné povolenie, zamestnali vyšší počet pomocníkov a i.

Novú históriu SND začal v auguste 1923 písať nový riaditeľ SND – súkromný podnikateľ, riaditeľ opery a dirigent Oskar Nedbal. „Zreorganizoval súbor, rozšíril orchester a operný zbor, angažoval nových sólistov... uvádzal významné diela svetovej, ruskej a českej opernej tvorby, zaviedol symfonické koncerty.“¹³ O pol roka na to zaznamenávame historický zájazd opery SND do Španielska – Barcelony a Madridu, kde uviedli Smetanovu *Predanú nevestu* a Dvořákovu *Rusalku* v réžii Jaroslava Kvapila s dirigentom Nedbalom. Zároveň angažoval do funkcie umeleckého šéfa a choreografa baletu SND baletného majstra Achille Viscusiho, ktorý v takýchto poloprofesionálnych podmienkach vydržal až 8 rokov.

V roku 1921 poslucháč pražského konzervatória Janko Borodáč, ktorého na štúdiá vyslalo MŠANO, napísal Vavrovi Šrobárovi list. V ňom sa ponúkal s ďalšími piatimi spolužiakmi na spoluprácu pri činnosti kočovnej divadelnej slovenskej spoločnosti, akéhosi propagačného súboru, propagujúceho nielen slovenský jazyk, ale aj divadelné umenie, o vzniku ktorého už počul aj v Prahe. Borodáč sľuboval, že všetci šiesti by do tohto súboru šli, že by hrali po slovensky, že sa ničoho netreba báť, že by to zvládli.¹⁴ Keďže v tejto veci nedostal odpoveď, nastúpil do činohry SND ako herec. Jeho prvá rola bola postava Potomského v Palárikovom *Inkognite* (premiéra 1. októbra 1921). Napokon sa aj tak stal na rok členom Maršky.

Divadlo pripravovalo veľa nových premiér, preto bolo málo času na skúšanie, len niekoľko dní. Kostýmy si herci hradili zo svojich peňazí, tí poprednejší mali príplatok (v zachovaných dokumentoch, ktorých časť vyšla aj knižne, sa uvádzajú žiadosti o vyšší príplatok).¹⁵

Oveľa menej sa už vie o zložitej situácii financovania, uprednostňovania ekonomických ukazovateľov pred umeleckými. A ešte menej sa píše o nie dobrých vzťahoch vnútri divadla, napr. o roztržke medzi Oskarom Nedbalom a Milanom Zunom, čo hneď tlač využila, ani novinári, ani zainteresovaní si nekládli servitky pred ústa.¹⁶ Bolo to obdobie bez viditeľnejších umeleckých tendencií (až na spomínaného M. Zunu). Je priam zarážajúce, ako po celé roky vlastní v divadle i politici zvonka doslova topili Oskara Nedbala, nútili ho míňať financie tam, kde nechcel (napr. zájazd do Španielska). Družstvo zasahovalo do Nedbalových kompetencií, ničili ho kontrolami, hoci napokon kontroly nezistili deficit, ktoré by zapríčinil osobne, odvolali ho. Na jednu sezónu poverili vedením divadla režiséra Václava Jiříkovského, aby Nedbalovi potom opäť zverili divadlo. Všetko to malo vari vplyv na to, že 24. decembra 1930 Oskar Nedbal tragicky zahynul. Akoby nikoho nezaujímalo, že začal budovať systematickejšie umelecké súbory, že do činohry prišli Janko Borodáč, Olga Országhová-Borodáčová, Hana Meličková, Andrej Bagar a ďalší. Že sa pozdvihla úroveň scénografie, a to nielen nástupom Ľudovíta Hradského, ale aj renováciou technického zariadenia javiska. Nedbal angažoval Tida J. Gašpara ako dramaturga, ktorý prizýval slovenských dramatikov na javisko.

¹³ MARTIŠOVÁ-BLAHOVÁ, Elena. *Slovenské národné divadlo 1920 – 1995*. Bratislava 1996, Národné divadelné centrum, s. 17.

¹⁴ List Janka Borodáča, poslucháča dramatického konzervatória v Prahe z 21. 2. 1921, ktorý adresoval poslancovi Dr. Vavrovi Šrobárovi. LAJCHA, ref. 3, s. 211 – 213, aj Slovenský národný archív Bratislava, fond Šr. T., sign. 168. Rkp., k. 18.

¹⁵ Pozri LAJCHA, ref. 3, dokumenty sú zoradené chronologicky podľa rokov.

¹⁶ Pozri bližšie bibliografiu článkov podľa GALANDOVÁ, ref. 2.

Po nástupe Václava Jiříkovského sa začalo uvažovať o budovaní druhej scény v Živnodome. Tento priestor bol pôvodne určený pre kino. Družstvo malo tri kinolicencie, ktoré prinášali do pokladnice peniaze. Za Oskara Nedbala SND uviedlo dve slovenské opery (*Kováča Wielanda* Jána Levoslava Bellu, 1926 a *Detvana* Viliama Figušu-Bystreého), ako autorov presadil na javisko Jozefa Gregora Tajovského i Ivana Stodolu. Počas jeho funkcie v roku 1928 premenovali Hudobnú školu pre Slovensko na Hudobnú a dramatickú akadémiu pre Slovensko. Akadémia získala štatút vyššej odbornej školy a „*právo konať skúšky a vydávať vysvedčenia platné v celom štáte*“.¹⁷ O divadle začali písať rozhladené osobnosti (Daniel Rapant, manžel Hany Meličkovej), Ivan Ballo (najmä o opere), Svetozár Štúr. Do dejín SND ako scénografi sa úspešne zapísali aj maliari Mikuláš Galanda a Ľudovít Fulla.

Do operného súboru v 20. rokoch nastúpili Helena Bartošová i Janko Blaho. V nasledujúcom desaťročí Margita Česányiová, Štefan Hoza, Mária Kišonová (najprv do operetného súboru), František Krištof Veselý.

V apríli 1924 v Košiciach vznikla účastinárska spoločnosť Družstvo Východoslovenského národného divadla. 11. septembra 1924, teda 3 a pol roka po SND v Bratislave, zaznamenávame prvú premiéru činoherného súboru – Chalupkovo *Kocúrkovo*. Spevoherný súbor ako prvý titul uviedol 15. septembra premiéru operety Novotného a Piskáčkovu *Slovácku princeznú*. Hrávali tiež v Mestskom divadle (dnes historická budova Štátneho divadla Košice), ich sezóna trvala len 5 mesiacov, lebo aj tu sa o priestor delili s maďarskou divadelnou spoločnosťou a so SND, ktoré sem často prichádzalo hrať. Z dôvodu hospodárskej krízy obidva súbory v roku 1930 zanikli. 15. augusta 1937 sa v Košiciach ustanovilo Východoslovenské národné divadlo (VND) ako filiálka SND. Spoločný český a slovenský súbor hral po česky a po slovensky. Spevohra bola výlučne česká. Začiatkom novembra 1938 skončilo VND svoje pôsobenie v Košiciach a súbor sa odsťahoval do Bratislavy.

V sezóne 1925/1926 začalo SND vydávať dvojjazyčný divadelný časopis – bulletin *Javisko/Die Bühne*.¹⁸ Nasledujúcu sezónu 1926/1927 to bol časopis *Divadlo* a redigovaním poverili Jána Hrušovského, po ročnej prestávke premenovaný na *Naše divadlo*,¹⁹ kde boli najmä slovensko-nemecké príspevky.

Nástupom Antonína Drašara roku 1931, ktorý bol podnikateľom *par excellence* a ktorý voči DSND vstúpil do ofenzívy, sa v SND začalo viditeľné umelecké formovanie. V tom čase už niekoľko rokov (od roku 1925) Hudobná a dramatická akadémia pripravovala talentovaných hercov a spevákov. Činohra čoraz častejšie hrávala po slovensky a v roku 1932 sa konečne rozdelila na 2 súbory: na Českú činohru SND pod vedením avantgardného českého divadelníka Viktora Šulca a na Slovenskú činohru SND, na čelo ktorej sa postavil Janko Borodáč.

¹⁷ V roku 1941 vzniklo z tejto akadémie Štátne konzervatórium. Bližšie *Encyklopédia dramatických umení Slovenska A – L*. Zv. 1. Bratislava 1989, Veda, s. 494.

¹⁸ Redigoval ho Emil Bohúň a po 1. ročníku zanikol. Podobne ako prvý časopis SND *Šepkár v hladišti* (1922/1922), ktorý redigoval redaktor Slovenského denníka Jaroslav Hanka.

¹⁹ Pod rovnakým názvom vydávalo v rokoch 1928 – 1951 divadelný časopis aj Ústredie slovenských ochotníckych divadiel.

Umelecké súbory a ich výsledky sa formovali na pozadí zápasu akcionárov, funkcionárov DSND, ministrov MŠANO, ktorí nevelmi divadlu napomáhali, ako to vyplýva zo zachovanej korešpondencie.²⁰ Napokon, len za pôsobenia Oskara Nedbala sa vystriedali štyria ministri – Dr. Ivan Markovič, Dr. Milan Hodža, Dr. Anton Štefánek a Dr. Ivan Dérer.

Od roku 1926 sa začali uskutočňovať priame rozhlasové prenosy zo SND – prvou lastovičkou bola 3. októbra Verdiho opera *Traviata*.

Činoherné súbory pri ich vzniku na začiatku roku 1932 nemali rovnaké podmienky. Kým Viktor Šulc mal k dispozícii bohatý výber z českej, najmä však do češtiny už preloženej svetovej dramatiky, Janko Borodáč si musel preklady urobiť, resp. objednať. Pred ním stála najdôležitejšia úloha: získať a „naučiť“ chodiť slovenského diváka do divadla. Sám uvádzal najmä slovenských dramatikov (hral vari všetko, čo mu ponúkol Ivan Stodola či Július Barč-Ivan), ruské klasické i súčasné hry. Shakespeare na rozdiel od Českej činohry nemal u slovenského publika úspech. Druhý režisér Slovenskej činohry tohto obdobia Andrej Bagar sa sústredil na ľahšie predlohy, najmä detektívneho žánru. Niektoré tituly vyvolali aj politické šteklenia, ako napr. Nušičova hra *Národný poslanec* (1934, ktorá pripomínala Stodolov *Čaju pána senátora*) a divadlo ju uviedlo v čase parlamentných volieb. Najvýznamnejšou zložkou divadla od začiatku boli výtvarníci – scénografi (napr. Ľudovít Hradský, Ján Ladvenica). Dominovali najmä v opere a využívali aj modernejšiu javiskovú techniku i trendy svetovej scénografie a svietenia.

V rokoch 1929 – 1938 zaznamenávame činnosť Stredoslovenského divadla Márie Novákovej-Rosenkranzovej, členený i premenovávaný takto: Vidiecky súbor Márie Novákovej (1929 – 1931), Stredoslovenský operný a činoherný súbor Márie Novákovej (1931 – 1932), Stredoslovenské divadlo Márie Novákovej-Rosenkranzovej (1932 – 1937) a Súbor Mestských divadiel Trnavy a Nitry (1937 – 1938).²¹ 15. marca 1930 (desať rokov po vzniku SND) začalo v Živnodome pôsobiť Ľudové divadlo ako samostatná scéna pre činohru. Viac ako tretina predstavení bolo operetných, divadlo v marci 1931 zatvorilo.

Dňa 19. apríla 1933 z dôvodu demonštrácie pred budovou SND a v divadle, ktorá mala protimaďarský a protičeský charakter, vedenie divadla prerušilo a napokon zrušilo predstavenie Abrahamovej operety *Ples v hoteli Savoy*. List – správa o tejto udalosti – prednostu referátu MŠANO pod šifrou Kol. objasňuje širšie súvislosti problémov v SND. Medzi ne patrilo najmä necitlivý prístup riaditeľa Drašara k dramaturgii, ktorú orientoval aj proti protestu celej žurnalistickej obce smerom na maďarskú dramatikú, ohlásenie znížených gáží, požiadavky Slovenskej činohry hrať v SND len po slovensky, pričom vraj riaditeľ Drašar operoval s potrebou získať finančné prostriedky, ktoré zabezpečovala jednak Česká činohra v Košiciach, jednak maďarskí hostia-sólisti v operetách. A to aj v čase vyhrocujúcej sa politickej situácie, keď „*Dalším momentom stupňujúcim nervosní atmosféru okolo Národného divadla jsou politické události v Německu a Maďarsku – případ Bekeščabský, kde bylo zabráněno slovenským hrám – a stupňované požiadavky zej-*

²⁰ LAJCHA, ref. 3.

²¹ Bližšie PODMAKOVÁ, Dagmar. Kalendárium divadiel. In MISTRÍK, Miloš a kol. *Slovenské divadlo v 20. storočí*. Bratislava 1999, VEDA, s. 479 – 485.

ména mladé slovenské generácie po samostatnom vedení národných, zvlášť kultúrnych vecí.“ Ďalej autor listu konštatoval, že demonštrácia v divadle bola organizovaná národnými demokratmi a pripomenul, že „jž dříve upozorňoval několikrát ředitele Drašara, že nepovažuje v nynější době za oportunní, aby byly dány na repertoír hry maďarské, což ředitel slíbil zameziti...“ V závere správy sa dočítame o finančnej strate zrušením tohto predstavenia, za čo riaditeľ odmietol zobrať zodpovednosť. Nie nezanedbateľná je poznámka úradníka referátu MŠANO o tom, že pri slávnostnom predstavení Dalibora na počesť Štefánika nebolo divadlo naplnené, že „lože kulturního výboru městského byla navštívena jediným členem, Němcem, a lože Družstva národního divadla byla téměř prázdná (2 návštěvníci)“. Najzaujímavejším poznatkem je záver: „Úhrnem třeba vysloviti mínění, že za těchto okolností, kde veřejnost, divadlo zpravidla nenavštěvující, tedy ulice, vplývají rozhodujícím způsobem na vedení divadla a jeho repertoír, není dobře myslitelné řízení divadla na zásadách soukromého podnikání. Zdá se tedy, že jediným východiskem by bylo, aby byl zemský výbor slovenský všemi prostředky přesvědčován a přesvědčen, že je na čase, aby Slovenské národní divadlo bylo převzato do krajské správy a pozemštěno.“²² Tento akt sa stal až o dvanásť rokov neskôr, keď bolo divadlo poštátnené uznesením Slovenskej národnej rady č. 65/45.

Tab. č. 1: Stále divadlá v mestách ČSR v roku 1935 (vrátane divadiel, ktoré nemali vlastnú budovu)

Mesto	Počet divadiel	Počet predstavení
Praha	23	6 184
Brno	4	1 181
Bratislava	1	332
Banská Bystrica	1	24
Košice	1	296

Statistická ročenka republiky Československé 1938. Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 272.

V roku 1933 v Československu podľa štatistiky pôsilo tridsať stálych divadiel a tridsaťosem vidieckych spoločností – na Slovensku len jedno divadlo a jedna spoločnosť. V roku 1934 sa uskutočnila čiastočná rekonštrukcia SND (nové technické zariadenie, inštalácia točne, vybudovanie podzemných skladových priestorov). V tom istom roku sa uskutočnil prvý zájazd slovenských divadelníkov do Moskvy na predstavenia Alexandra Tairova, Vsevoloda Mejerchol'da a Jevgenija Vachtangova. Ruská avantgarda si ich úplne získala, takže do Ruska za divadlom vycestovali aj nasledujúce tri roky. Ján Jamnický v niekoľkých článkoch a spomienkach zachytil skúsenosti a poznatky z tvorby týchto režisérov. V roku 1934 bola prvá prestavba Národného domu v Martine, v rokoch 1936 – 1938 zaznamenávame činnosť komorného divadla Emílie Wagnerovej (Nitra).

²² Bližšie pozri list pod zn. Kol. [Břetislav Koloušek]. Archiv Divadelného ústavu Bratislava. Strojopis z archívu býv. MŠANO, k. 1933, tiež LAJCHA, ref. 3, s. 606 – 609; 926.

Dňa 22. októbra 1938 MŠANO vymenovalo do funkcie komisára SND Dr. Dušana Úradníčka, s menom ktorého sa stretávame po celý čas trvania vojnovej Slovenskej republiky. O mesiac na to zaznamenávame zrušenie Českej činohry SND (posledná premiéra 15. novembra 1938 – Václav Štech **Tretie zvonenie**). Niektorí herci odišli do Čiech, viacerí prešli do slovenskej činohry, napr. Jozef Budský, Beta Poničanová, Vilma Březinová-Jamnická, Milana Frýdová-Želenská. V tom istom roku nastúpili do činohry Olga Kadanová-Sýkorová, Mikuláš Huba, František Dibarbora. Žiaľ, odišla veľká časť sólistov opery, členov operného zboru a orchestra SND. Napriek zložitým politickým udalostiam a atmosfére sa SND vzbudilo – aj zhodou okolností vďaka silným umeleckým osobnostiam, akými boli Ján Jamnický, Ferdinand Hoffmann, Jozef Budský a ďalší.

ABSTRACT

The Theatre in Slovakia 1918 (1920) – 1938

Dagmar Podmaková

The author describes the origin of the Slovak National Theatre (Slovenské národné divadlo) in Bratislava (1920), the grounds of which were composed of the theatre ensemble from Pardubice led by director Bedřich Jeřábek. The author writes about the quest for the identity of the Slovak professional theatre on the crossroad of different cultures – German, Hungarian, Czech and Slovak. The beginnings of the Slovak National Theatre were marked by the collisions between artistic ambitions (dramaturgy, dramatic art, direction, scenography, the creation of separate Slovak Drama Company of the Slovak National Theatre, 1932) and economic conditions / indicators (private or co-operative capital). Financial problems were seen in the taste and background of theatre-goers. During the first years of its existence, the activity of the Slovak National Theatre in Bratislava was strongly influenced by political and social circumstances which also continued later. Among those was a low interest of the theatre-goers for Slovak theatre performances which started to increase only after some time, especially after Slovak actors joined the ensemble (e.g. Hana Meličková, Ján Borodáč and Olga Országhová-Borodáčová, Andrej Bagar), and repertoire of higher quality was seen. The last turning point of this era was the forced liquidation of the Czech Drama Company of the Slovak National Theatre in November 1938 which was directly linked to the formation of the Slovak Republic.

PhDr. Dagmar Podmaková, CSc.

Absolventka odboru divadelná veda Divadelnej fakulty VŠMU (1976), vedecká pracovníčka Kabinetu divadla a filmu SAV. Zaoberá sa slovenským divadlom, slovensko-ruskými a rusko-slovenskými divadelnými

vzťahmi a umeleckou rozhlasovou tvorbou. Publikuje doma i v Rusku. Je autorkou štyroch samostatných knižných publikácií ***Súpis inscenácií slovenských hier*** 1920 – 1998 (Bratislava 1998), ***Peter Kováčik divadelný dramatik*** (Bratislava 1998), ***Divadlo v Trnave. Ako sa hľadalo*** (Bratislava 2006), ***Osvald Zagradnik i jeho predšestvenniki*** (Moskva 2008), spoluautorkou a editorkou vyše desiatky tematických zborníkov. Okrem vedeckých štúdií sa venuje aj reflexii súčasnej slovenskej divadelnej tvorby.

Kino na Slovensku v medzivojnovom období

Katarína Strapcová

Začiatky budovania kín na Slovensku spadajú do obdobia Rakúsko-Uhorska. Prvé filmové predstavenia sa uskutočnili v Košiciach a v Bratislave v roku 1896. V tomto období už existovali stále kiná a odhaduje sa, že pred prvou svetovou vojnou roku 1912 ich bolo na území Slovenska okolo 40. Prvé stále kino otvorili 5. septembra 1905 pod názvom Elektro Bioskop v Bratislave.¹ Po vzniku Československej republiky (ČSR) sa prijímali nové vládne nariadenia, ktoré usmerňovali chod kín v republike. Na začiatku medzivojnového obdobia počet kín na Slovensku značne narástol. Kino sa stalo novým kultúrnym fenoménom pre všetky vrstvy obyvateľstva, ktorý spíňal zábavnú, výchovnú, ale aj poučnú funkciu a našiel si obľubu u slovenského obyvateľstva. V tomto zariadení sa konali filmové predstavenia, a širokej verejnosti slúžilo ako centrum zábavy, oddychu i umenia.² Stretávali sa tam ľudia rôznej kultúry, národnosti, náboženstva či spoločenského postavenia.

Štatistické údaje o počte kín na Slovensku

Dobové štatistické údaje uvádzajú nasledovný stav v počte stálych kín na Slovensku: v roku 1912 ich bolo na našom území v rámci Uhorska 40, pričom v celom Uhorsku údaje uvádzajú od 270 do 450. Po zmene spoločenskej situácie v roku 1918 počet kín na Slovensku vzrástol na 115. Za rok 1919 sa uvádza, že v celej ČSR ich bolo 490. V roku 1923 na celom československom území premietalo dokopy už 796 kín, z toho 106 na Slovensku, pričom ich počet do roku 1931 vzrástol takmer o polovicu na 210. Začiatok 30. rokov bol pre kinematografiu obdobím technologických zmien, kedy do filmu prišiel zvuk. Tento nový výdobytok mal za následok pokles kín na našom území a v roku 1935 ich štatistiky vykazujú 175. Do konca roku 1938 ich počet vzrástol na 197.³ V *Štatistickej ročenke republiky Československej* pre roky 1934 – 1937 je uve-

¹ ŠMATLÁK, Stanislav a kol. *Slovensko 4. Kultúra*. I. časť. Bratislava 1979, Obzor, s. 455 – 456. Kino Elektro Bioskop premietalo každý deň a malo dvesto miest na sedenie. V roku 1913 sa presťahovalo do dnešných priestorov kina Mladost'. Bolo prvým stálym kinom nielen na území Slovenska, ale aj celého Československa.

² PAULÍČKA, Ivan. *Všeobecný encyklopedický slovník G – L*. Praha 2002, Otto, s. 563.

³ ZMÁTLO, Peter. *Kultúrno-spoločenský život na Spiši v období prvej Československej republiky (so zameraním na Slovákov a Čechov)*. Dizertačná práca. Prešov 2002, s. 409. Pozri tiež MACEK, Václav – PAŠTEKOVÁ, Jelena. *Dejiny slovenskej kinematografie*. Martin 1997, Osveta, s. 33; ŠMATLÁK, ref. 1, s. 459.

dený nasledovný počet kín na území ČSR: v českých krajinách 1 193, na Morave a Sliezske 595, na Slovensku 187, na Podkarpatskej Rusi 15. Spolu na území ČSR v danom období to bolo 1 990 stálych kín.⁴ Tabuľka č. 1 uvádza štatistické údaje za roky 1918 – 1938, pričom presný počet stálych kín v rokoch 1919 – 1927 sa v výnimkou roka 1924 nezachoval.

Tab. č. 1: Počet stálych kín na území Slovenska v rokoch 1918 – 1938⁵

Rok	Počet stálych kín
1918	84
1924	106
1928	155
1929	169
1930	187
1931	210
1932	209
1933	203
1934	184
1935	187
1936	182
1937	197
1938	153

Rôzne štatistické údaje o počte kín na území Slovenska, ale aj v Európe v medzivojnovom období uvádzala aj dobová tlač. Napr. podľa týždenníka *Slovák* v roku 1920 ich bolo v celej republike 500, ročne sa uskutočnilo 250 000 predstavení a navštívilo ich 50 – 60 miliónov osôb, ktoré na vstupnom zaplatili 150 mil. korún. Podľa tohto zdroja jedno kino pripadalo na 27 000 obyvateľov a na jednu osobu pripadali ročne tri návštevy.⁶

Kinematografický časopis *Slovkino* uviedol štatistiku o kinematografických podnikoch na celom svete. „Podľa výkazu amerického ministerstva obchodu ku 31. 12. 1933 na celom svete je 60 347 biografov. Z tohto počtu na Európu pripadá 29 603 biografov. Afrika má najmenej kín a to dohromady 645“.⁷ V tomto článku bola uverejnená aj štatistika o počte kín v Európe, ktorú demonštruje tabuľka č. 2.

⁴ *Štatistická ročenka republiky Československé*. Praha 1938, s. 269.

⁵ MACEK – PAŠTĚKOVÁ, ref. 3, s. 598.

⁶ *Slovák*, 1920, roč. 2, č. 267, s. 5.

⁷ *Slovkino*, 1934, roč. 1, č. 8, s. 3.

⁸ Tamže.

⁹ MACEK – PAŠTĚKOVÁ, ref. 3, s. 32.

¹⁰ *Úradné noviny*, 1919, č. 9, s. 23.

Tab. č. 2: Počet kín v Európe do roku 1933⁸

Krajina	Počet kín
Nemecko	5 100
Anglicko	4 672
Francúzsko	3 900
Španielsko	2 600
Taliansko	2 500
Československo	2 024
ZSSR	2 000
Turecko	80
Litva	80
Albánsko	10

Legislatíva a jej aplikovanie pri podnikaní v oblasti kinematografie

V novovzniknutej ČSR dňa 10. decembra 1918 Revolučné Národné zhromaždenie prijalo zákon č. 64/1918 o mimoriadnych opatreniach na Slovensku. Týmto zákonným článkom vzniklo Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS), v ktorého rukách sa sústredila výkonná moc na Slovensku. V rámci MPS pracovalo štrnásť vládnych referátov, ktoré pokrývali všetky aspekty sociálno-politického života v tejto časti republiky. Záležitosti týkajúce sa kinematografického podnikania spadali pod administratívny referát, v rámci ktorého pracovala Kancelária pre kinematografické záležitosti. Viedol ju Karol Fiala.⁹ Kancelária zverejňovala a zavádzala do praxe všetky zákonné nariadenia a ustanovenia. V roku 1919 MPS vydalo dôležité nariadenia, ktoré upravovali a prispôbovali slovenskú kinematografiu podmienkam nového československého štátu. Nariadenie č. 17/1919 O biografoch (kinematografoch)¹⁰ z 30. januára 1919 zakazovalo udeľovanie nových kinematografických licencií, na základe ktorých majitelia kín mohli uskutočňovať kinematografické predstavenia. Ďalšie body nariadenia pojednávajú o samotnom kinematografickom premietaní. V prvom rade išlo o používanie slovenského alebo českého jazyka v kinách: „*Slovný sprievod k filmovým obrazom musí byť vždy na prvom mieste v reči slovenskej alebo českej a to v správnom literárnom jazyku a neskomolene...*“¹¹ Nasledujúce body hovorili o cenzúre v kinematografických podnikoch a v závere boli ustanovené podmienky sankcionovania v prípade porušenia tohto vládneho nariadenia.¹²

Nariadenie č. 33/1919 O filmovaní a zakladaní filmových podnikov na Slovensku¹³ z 20. februára 1919 bolo len prechodným opatrením platiacim počas obsadenia Slovenska maďarskou armádou, ktoré nedovoľovalo slobodne filmovať, zakladať požičovne a výrobné štúdiá bez súhlasu MPS.¹⁴ Nariadením č. 169/1919

⁹ Úradné noviny, 1919, č. 9, s. 23.

¹² Tamže.

¹³ Úradné noviny, 1919, č. 14, s. 73.

¹⁴ Úradné noviny, 1919, č. 14, s. 73.

sa zastavilo predlžovanie platnosti licencií.¹⁵ Najdôležitejšie bolo nariadenie č. 174/1919 O usporiadaní verejných kinematografických predstavení na Slovensku,¹⁶ pretože obsahovalo všetky dôležité požiadavky pre existenciu kinematografického podniku. Týkalo sa kinematografických licencií¹⁷, cenzúry, riešilo všeobecne predpisy spojené s premietaním filmu či s propagáciou predstavenia, ustanovilo podmienky dozoru nad predstavením a návštevností detí a maloletých osôb. Taktiež určovalo technické parametre, polohu a umiestnenie východov budovy určenej na premietanie, šatní, čakárni, sociálnych zariadení atď.¹⁸

Vydaním týchto nariadení a opatrení sa podnikanie a pôsobenie v kinematografii prispôbilo podmienkam nového československého štátu. Výsledkom bola vo väčšine prípadov zmena majiteľov podnikov, vznik a zánik kín na území Slovenska. Z týchto zákonných nariadení vyplývala aj skutočnosť, že majitelia kinematografov museli prijať po roku 1918 československé štátne občianstvo.¹⁹ Pred prvou svetovou vojnou, ale aj krátko po nej majiteľmi kín na Slovensku boli z 90 % Židia, Maďari a Nemci.²⁰ V roku 1920 dvojtyždenník *Film Revue* uverejnil článok Karola Fialu *Návrh o zrušenie dosavádnej licencie a o povolenie nových*, v ktorom zastával názor, že prevod kinematografických licencií z nečeskoslovenských rúk do správy československých majiteľov je dôležitý, pretože: „...Kino a časopis sú dôležité agitačné prostriedky, tak že musia byť v spoľahlivej ruke... Aby sa filmotechnika čo najlepšie vyvinula, je potrebné, aby prvom rade len československé filmy mali, a len v poslednom páde maďarské a nemecké... že, slovenskí kinomajitelia (v zmysle majitelia kín na Slovensku, ktorými boli Maďari, Nemci, Židia) sa vyjadri, že české filmy nebudú dávať a že čakajú len na to, že sa hranice otvoria a len z Budapeštu a Wiedni budú filmy objednávať... Doufám, že hore uvedené dôvody stačia, aby vláda kinolicencie zobrala a ich našim odborníkom (slováci a češi) dala, ktoré zabezpečujú, že v prospech republiky budú pracovať... Vieme, že ztrata licencií u terajších majiteľov veľkú nespokojnosť vyvolá.... Mimo toho kinomajitelia majú obyčajne aj druhé zamestnanie, tak že v prípade že sa im concesia zobere ne zostanu bez chleba.“²¹ Platnosť všetkých pôvodných kinematografických licencií sa skončila dňa 29. decembra 1919.²²

Cenzúra

Súčasťou kinematografického premietania bola kontrola informácií a materiálov určených na uverejnenie, teda cenzúra. V ČSR si stanovila za cieľ dbať na ochranu nacionálneho čítania divákov, náboženstva, armády, justície, mravnosti, na ochranu proti komunizmu, kritike politického a sociálneho poriadku o zločinnosti. Cenzúre podliehali všetky zahraničné (nemecké, rakúske, americké, francúzske, ruské a tak ďalej), ako aj domáce filmy, ktoré mali byť premietané na našom území.²³

¹⁵ Úradné noviny, 1919, č. 38 – 39, s. 1 – 2.

¹⁶ Úradné noviny, 1919, č. 40, s. 1.

¹⁷ Kinematografická licencia oprávňovala jej držiteľa usporiadať verejné kinematografické predstavenie na Slovensku.

¹⁸ Úradné noviny, 1919, č. 40.

¹⁹ MACEK – PAŠTEKOVÁ, ref. 3, s. 32.

²⁰ *Film Revue*, 1920, roč. 1, č. 6, s. 1.

²¹ Tamže.

²² MIHÁLIK, Peter. *Vznik slovenskej národnej kinematografie 1896 – 1948*. Bratislava 1994, Kabinet divadla a filmu SAV, s. 39.

Cenzúru filmov v ČSR zabezpečovala od 1. júla 1919 centrálna cenzúrna komisia v Prahe, ktorá mala na starosti aj filmy určené pre Slovensko.²⁴ Cenzúrna komisia v Bratislave vznikla 1. novembra 1919 na základe vládneho nariadenia č. 174/1919, ale začala pracovať až 1. apríla 1920.²⁵ Fungovala do zániku MPS roku 1927, pričom odvtedy do roku 1935 filmy pre Slovensko znova cenzurovala centrálna cenzúrna komisia v Prahe. Až v polovici roku 1935 bola pri Krajinskom súde v Bratislave opäť zriadená cenzúrna komisia pre Slovensko.²⁶

MPS 1. novembra 1919 vládnym nariadením zaviedlo filmovú cenzúru na Slovensku. Konkrétne išlo o vládne nariadenie č. 174/1919 O usporiadaní verejných kinematografických predstavení na Slovensku a v paragrafoch 17 až 24 boli ustanovené všetky predpisy o cenzúre. Každý film, ktorý mal byť premietaný v kine, musel prejsť cenzúrou, čiže cenzúrnou komisiou pre Slovensko. Z toho vyplývalo, že majiteľ kina bol povinný sa preukázať pri každom premietaní filmu cenzúrnym listom, ktorý vydala cenzúrna komisia.

Cenzúrna komisia fungovala pri MPS a jej členov a námestníkov menovalo toto ministerstvo. Úlohou jej členov bolo zúčastniť sa na skúške filmového premietania a ak to bolo potrebné, vzniesli námietky proti nevhodným pasážam, ktoré boli z filmu vystrihnuté, alebo zakázali celý film. Ak sa stály člen komisie nemohol zúčastniť na filmovom premietaní, zastúpil ho ustanovený námestník. Premietanie filmov cenzúrnej komisii sa mohlo konať len v Bratislave pri MPS. Filmy pre cenzúrnú komisiu sa premietali každú stredu a štvrtok, ak nastala zmena premietania filmov, Kancelária pre kinematografické záležitosti to vopred oznámila členom cenzúrnej komisie, ktorá aj zverejňovala všetky rozhodnutia tejto komisie.

Cenzúrna komisia zakázala premietanie filmov, ktoré spĺňali nasledujúce kritériá:

- zakladali skutkovú podstatu trestného činu,
- ohrozovali verejný poriadok a rušili pokoj v štáte,
- protivili sa slušnosti a dobrým mravom,
- ohrozovali náboženské ctenie divákov,
- stavali sa proti vojenskej alebo štátnej správe,
- porušovali výchovné snahy u detí a mládeže do 16 rokov či ľudovovýchovné snahy vôbec.

Filmy, ktoré prešli cenzúrnou komisiou, mohli byť premietané na Slovensku na základe povolenia vydaného Kanceláriou pre kinematografické záležitosti a to vo forme cenzúrnych listov²⁷ na obdobie piatich rokov.²⁸

Dozor nad kinematografickým predstavením

Na premietanie filmov v kinách dozerali tzv. kinematografickí dozorcovia. Táto funkcia vznikla na základe § 30 vládneho nariadenia č. 174/1919, ktoré ukladalo každému majiteľovi kina povinnosť bezplatne

²³ Tamže, s. 46.

²⁴ MACEK – PAŠTĚKOVÁ, ref. 3, s. 42.

²⁵ ZMÁTLO, ref. 3, s. 424.

²⁶ MIHÁLIK, ref. 22, s. 45 – 46.

²⁷ Cenzúrny list – písomné tlačivo modrej farby, ktoré vydávala výlučne Kancelária pre kinematografické záležitosti osobitne pre každý film. V cenzúrnom liste boli uvedené všetky rozhodnutia cenzúrnej komisie a aj to, či film bol vhodný pre deti a maľoleté osoby.

²⁸ Úradné noviny, 1919, č. 40, s. 3 – 4.

vyhradiť dve miesta v hľadisku pre týchto dozorcov. Ich úlohou bolo kontrolovať a overovať správny chod kinematografického predstavenia, platnosť cenzúrnych listov, zisťovať, či predstavenie je prístupné deťom a maloletým osobám, oznámiť všetky chyby kina príslušným orgánom. Prvého dozorcú vymenovalo MPS, druhý bol príslušníkom dozorného administratívneho úradu.²⁹ Majiteľ kina pred začiatkom každého predstavenia bol povinný dozorcóm predložiť cenzúrny list. Len tieto cenzúrne listy boli na Slovensku platné. „Každý iný lístok osobitne aj lístky vydané v Prahe, ďalej lístky prečiarkované, radirované, prepisované sú neplatné na Slovensku. Okrem toho vždy na cenzúrnom lístku vyznačené, či je film vhodný pre deti, či je vyňatá niektorá scéna a ktorá.“³⁰ Dozorcovia boli oprávnení prerušiť predstavenie, ak majiteľ kina predložil neplatný cenzúrny list alebo ak jeho obsah nekorešpondoval s premietaným filmom.³¹ Z každého predstavenia kinematografickí dozorcovia museli podať súhrnnú správu na Policajné riaditeľstvo (PR) a to dvakrát ročne v dňoch 1. januára a 1. júla. Hlásili všetky zistené chyby a nedostatky, tiež to, akým spôsobom zachovávali predpisy a nariadenia v kine a či bolo potrebné vykonať nejaké opravy.³² Dňa 6. októbra 1923 vydalo PR v Bratislave správu o Ustanoveniach kultúrnych dozorcov pre kiná v Bratislave. Správa vychádzala z toho, že kultúrnym, resp. kinematografickým dozorcóm, aby plnili svoj úlohu, bolo potrebné zabezpečiť „...aby sa im pri ich zákrokoch poskytla pomoc od výkonných orgánov štátnej správy. Preto si prajem aby tamojší úrad poučil úradníkov policajnú kontrolu v kinematografoch vykonávajújúcich, aby kultúrnym dozorcóm na ich žiadosť... pomoc poskytlí“.³³ Tieto ustanovenia nariaďovali majiteľom kín, aby miesta určené pre kultúrnych dozorcov boli voľné, ďalej sa mal majiteľ postarať o „...kontrolnú knižku, ktorú na svoj náklad opatrí a ktorá musí byť paginovaná, a ju predloží prítomnému kultúrnemu dozorcovi, ktorý do nej sa podepíše a napíše deň návštevy a číslo predstavenia, pri ktorom sa súčasťnil“.³⁴

Zakázané filmy

Cenzúrna komisia zakazovala filmy z domácej, ako aj zahraničnej tvorby. Išlo o tituly, ktoré šíрили myšlienky revízie hraníc (hlavne maďarské a rakúske filmy), tituly, ktoré propagovali komunizmus (sovietske filmy), alebo informovali o požiadavkách slovenskej nezávislosti (domáce filmy).³⁵ Z filmov sa strihali nevyhovujúce pasáže. Napr. z maďarských filmov sa vystrihovali piesne, zábery národných osláv ako slávnosť sv. Štefana v Budapešti. V roku 1926 bol zakázaný film *Križník Potemkin* a ďalších 19 sovietskych filmov. Z domácej tvorby boli povystrihované pasáže ako napríklad Hlinkov prejav pri 1 100. výročí založenia prvého kresťanského kostola pri Nitre v roku 1933. Cenzúra veľmi dôkladne dávala pozor na to, aby nebola spochybnená československá idea.³⁶

²⁹ Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, fond (ďalej f.) Policajné riaditeľstvo v Bratislave 1920 – 1945 (1950) (ďalej PR), kartón (ďalej k.) 448, č. 448/245.

³⁰ SNA, f. PR, k. 448, č. 448/245.

³¹ Úradné noviny, 1919, č. 40, s. 5.

³² Tamže.

³³ SNA, f. PR, k. 448, č. 448/251.

³⁴ Tamže.

³⁵ MACEK – PAŠTEKOVÁ, ref. 3, s. 42.

Po zriadení autonómie Slovenska na jeseň 1938 slovenská vláda, resp. minister vnútra Jozef Tiso vydal s okamžitou platnosťou nariadenie o zákaze premietania tzv. závadných filmov. Nariadenie z 15. októbra 1938 hovorilo: „...všetci riaditelia kinematografov nesmú predvádzať žiadne nevhodné, záujmom Slovenska protiviaci sa provokačné filmy, alebo namierené proti niektorým susedným štátom.“³⁷ V denníku *Slovák* dňa 29. októbra 1938 bol uverejnený článok pod názvom *Rázny zásah na filmovom poli s podtitulom Koniec sovietskych filmov*. Bol tu uverejnený zoznam všetkých filmov, ktoré sa nesmeli premietiť na Slovensku. Ministerstvo vnútra pre Slovensko dňa 28. októbra 1938 zakázalo filmy z ruskej, francúzskej, americkej a českej produkcie. Zoznam zakázaných filmov je uvedený v tabuľke č. 3. Okrem nich bolo zakázané premietiť všetky filmy sovietskej produkcie.³⁸

Tab. č. 3: Zakázané filmy na autonómnom Slovensku³⁹

Ruské:	1. Baltickí námorníci, 2. Biele noci petrohradské, 3. Cár Peter Veľký, 4. Cirkus, 5. Čapajev, 6. Dcéry ruskej revolúcie, 7. Dubrovský, 8. Hrdinovia ľadových pláni, 9. Koncert Beethovenov, 10. Láska a manévry, 11. My z Kronštadt, 12. Náhodné stretnutie, 13. Na obzore plachta biela, 14. Nový Guliver, 15. Posledný cigánsky tábor, 16. Prisaháme, 17. Profesor Poležajev, 18. Radostná mladosť, 19. Rozkaz je rozkaz, 20. Červená armáda spieva a tancuje, 21. Ruské spevy a tance, 22. Reč Stalina o novej ústave, 23. Solovej Solovuška, 24. Súkromný život Petra Vinogradova, 25. Sovietsky týždenník, 26. SSSR, 27. III. divadelný festival v Moskve, 28. Triumfálny pochod mladosti, 29. Vojenská prehliadka novej armády v Moskve, 30. V krajine Sovietskej,
Francúzske:	31. Garsónka, 32. Golem (český a francúzsky film), 33. Kráľ sa zabáva, 34. Posledný cár, 35. Pepe le Moko,
Americké:	36. Ja nie som anjel, 37. Moderná doba, 38. Pekelná roklá, 39. Rodschildovci, 40. Ruky hore,
České:	41. Harmonika, 42. Hej rup, 43. 1. máj 1938 v Prahe, 44. Reportáž zo slávnosti Zväzu priateľov SSSR, 45. Strieborné oblaky, 46. Svet, kde sa žobre, 47. Svet patrí nám, 48. Matkina spoveď,
Ďalšie filmy:	Extázia – a všetky verzie, Hlas Izraela, Mladá Palestína, Srdce Španielska, Zaslúbená krajina.

Kultúra, život a hudba v kine

Majitelia kín sa filmové premietanie usilovali oživiť rôznymi akciami. V priestoroch kina zriadili napr. bufet, výčap alebo sem umiestnili hrací či futbalový automat alebo automat na cukríky. Lákadlom na predstavenia mal byť aj sprievodný kultúrny program – koncerty, prednášky, spevácke a tanečné sprievodné vystúpenia, recitovanie básní a rôzne iné spoločenské podujatia, ktoré sa odohrávali pred premietaním alebo počas prestávok. Napr. bratislavské kino Uránia žiadalo PR o povolenie usporiadať umelecké tanečné

³⁶Tamže, s. 42 – 43.

³⁷SNA, f. PR, k. 449, č. 449/22.

³⁸Tamže.

³⁹SNA, f. PR, k. 449, č. 449/18.

vystúpenie istej žiačky mestskej hudobnej a tanečnej školy.⁴⁰ Denník *Slovensko* roku 1922 uverejnil správu o tom, že v trnavskom kine Bio Invalid uskutočnili zverolekári zo Slovenska prednášku *O zvieracích chytľavých chorobách vo všeobecnosti*, kde prednášali o chorobách prenosných na človeka, o besnote a premietali snímky znázorňujúce fázy tohto ochorenia. Prednášky sa zúčastnilo okolo 250 ľudí, prevažne roľníkov.⁴¹ Roku 1931 sa uskutočnila v bratislavských kinách prednáška pod názvom *Týždeň propagácie mlieka a domácich mliečnych výrobkov* spojená s premietaním filmových snímok o výživnosti týchto produktov. Organizátori od PR žiadali, aby prednáška bola bezplatná a aby sa uskutočnila v piatich najväčších bratislavských kinách (Lux, Urania, Tatra, Reduta a Metropol). Navrhovali, aby sa tieto prednášky konali pred každým premietaním filmu v navrhovanom týždni.⁴² Táto akcia mohla mať spojitosť s tzv. stravovacou, mliečnou akciou, ktorá prebiehala od začiatku decembra 1930, kedy deti nezamestnaných alebo čiastočne pracujúcich rodičov dostávali poukážky na pol litra mlieka denne.⁴³

Tab. č. 4: Filmy určené na premietanie podľa námetu a krajiny výroby v roku 1936

Krajina výroby /Námet	Hrané celovečerné	Krátke veselohry	Priemyselné	Športové	Prirodovedné	Aktuality a iné
ČSR	33	3	4	5	29	199
Nemecko	82	11	5	8	45	134
Ostatné európske	70	-	3	3	29	32
Americké	135	138	1	11	12	128
Iné	2	-	-	-	2	1
Spolu	322	152	13	27	117	494

Statistická ročenka republiky Československé 1938. Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 268.

Tab. č. 5: Kiná v mestách ČSR v roku 1935

Mesto	Celkový počet	Zvukové z celkového počtu	Počet miest	Počet predstavení	Počet návštevníkov
Praha	105	103	53 854	83 976	15 739 405
Brno	34	34	13 928	20 178	3 692 026
Bratislava	13	13	7 359	11 237	2 909 627
Banská Bystrica	1	1	649	400	185 368
Košice	4	4	2 178	4 680	1 068 514

Statistická ročenka republiky Československé 1938. Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 268.

⁴⁰ SNA, f. PR, k. 448, č. 448/56.

⁴¹ Slovensko, 1922, roč. 5, č. 27, s. 2 – 3.

⁴² SNA, f. PR, k. 448, č. 448/328.

⁴³ FALISOVÁ, Anna. Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. In ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián (eds.). *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Bratislava 2004, Veda, s. 406.

Tab. č. 6: Mládeži prístupné a neprístupné filmy podľa krajiny výroby v roku 1936

Krajina výroby	Mládeži prístupné	Mládeži neprístupné
ČSR	238	35
Nemecko	202	83
Ostatné európske	69	68
Americké	277	148
Iné	2	3
Spolu	788	337

Statistická ročenka republiky Československé 1938. Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 268.

Zaujímavým zdrojom poznania života v kine v medzivojnovom období sú pamätníci, zo spomienok ktorých sa napríklad dozvedáme, že kinematografické predstavenia sa konali dva až trikrát do týždňa. Pre deti do 16 rokov sa premietalo hlavne v nedeľu doobeda, pre dospelých v popoludňajších a večerných hodinách. Vstupné do kina záviselo od toho, do akého radu si návštevník vstupenku zakúpil. V prvých laviciach, kde to bolo najlacnejšie, zväčša sedávali deti, chudobnejší ľudia alebo ľudia so slabším zrakom či sluchom. Pani E. H. z Banskej Bystrice (nar. 1928) spomínala, že keď ako dieťa sedela v prvom rade, vždy sa uhýnala pred idúcim autom na plátne. Miesta v ďalších, stredných radoch boli drahšie, v posledných sedávali bohatí ľudia. V niektorých kinách, hlavne v mestách, boli aj lôže vyhradené pre elitu. Cena vstupeniek sa pohybovala od 1 – 5 Kč na osobu. Pán O. P. zo Šenkvic (nar. 1924) spomínal, že ako malý chlapec sa dostal s rodičmi do miestneho kina na večerné premietanie, kde učiteľ premietal diapozitívy o egyptských pyramídach a o Akropole v Aténach. Pán A. N. z Bolerázu (nar. 1926) si spomenul na to, že ľudia v kine počas premietania radi lúskali jadierka, čo však rušilo ostatných divákov. J. D. z Nitry (nar. 1917) si zas spomenul, že keď sa premietali nemé filmy, ľudia ich často v kine komentovali a pri akčnejších scénach aj pokrikovali, niekedy vraj nebolo poriadne počuť ani hudbu v kine. Pamätníci si spomínali na to, že ohlasovanie kinematografického predstavenia sa konalo pomocou tlačených alebo ručne písaných plagátov. Ohlasoval ich aj bubeník, avšak s príchodom rozhlasu roku 1926 sa táto funkcia vytratila.⁴⁴

Do začiatku 30. rokov 20. storočia sa v kinách premietali nemé filmy, ktoré sprevádzala hudba. V mesiacoch alebo vo väčších kinách filmovú hudbu zabezpečoval klavír s jedným alebo dvoma nástrojmi ako husle, flauta, violončelo, klarinet. V niektorých kinách to boli kinoorchestre, kde hralo 6 – 8 hudobníkov. Nemé filmy na dedine sprevádzala najčastejšie harmonika. Na predstaveniach sa využíval široký žánrový repertoár – tance, pochody, obľúbené operetné melódie, dramatické úryvky opernej hudby, piesne v inštrumentálnej podobe, úryvky koncertných skladieb, niektorí klaviristi hrali aj romantickú a klasickú klavírnú hudbu (Brahms, Beethoven), robilo sa tiež veľa transkripcií orchestrálnych a komorných skladieb

⁴⁴Zvukové záznamy č. 1, 3, 5, 6, rozhovory z 6. 3. 2007.

pre klavír.⁴⁵ Hudobníci sa snažili vyberať hudbu, ktorá by mala spojitosť s filmovým dejom. Slovenský muzikológ, skladateľ a režisér Juraj Lexmann vo svojej publikácii **Film na Slovensku a hudba** v tejto súvislosti uviedol veselú historku zo spomienok pamätníkov: „*Ján Pragant (slovenský huslista a pedagóg) si spomenul na jednu príhodu z bratislavského Robotníckeho kina: v romantickom tragickom príbehu si hrdinka priložila k ústam čašu s jedom, aby sa otráвила a klavirista začal hrať melódiu veselej piesne. Pijem, pijem.*“⁴⁶ Autor publikácie, odhliadnuc od tejto humornej epizódy, upozornil na fakt, že vtedajší hudobníci boli oveľa pohotovejší a všestrannejší ako dnes. „*Vedeli hrať z listu, rýchlo sa orientovali v zanáškach, pohotovo si prispôbovali party písané pre iné nástrojové zoskupenie, vedeli modulovať a improvizovať.*“⁴⁷ V 30. rokoch živá hudba z kín vymizla, pretože nastúpila éra zvukového filmu. Nemé kiná sa prebudovávali na zvukové a filmy začali hovoriť. Prvé zvukové filmy na Slovensku sa premietali už roku 1928 a to v košíckom, bratislavskom a nitrianskom kine. V priebehu 30. rokov takmer všetky kiná na Slovensku premietali len zvukové filmy.⁴⁸

Kino v medzivojnovom období malo veľmi veľký význam pre vtedajšiu spoločnosť. Dá sa to spozorovať z dobovej tlače, štatistik o návštevnosti kín a taktiež z výpovedí respondentov. Jeden článok v *Národnom denníku* v roku 1926 to charakterizoval nasledovne: „...*biografy patria dnes medzi najvyhľadávanejšie zábavné podniky. Možno o nich povedať, že ovládli svet, že sa staly nebezpečným konkurentom skutočnému umeniu, literatúre, hudbe a že pre mnoho ľudí staly sa takou dennou nezbytnosťou, ako raňajky.*“⁴⁹ Časopis *Kino* v článku *Význam kina pre chudobné vrstvy ľudu* zdôraznil, že kino je jednoduché a demokratické zariadenie, ktoré si získalo obľubu hlavne u pracujúcej vrstvy obyvateľstva. Prvých desať lavíc vraj bolo vždy preplnených, kde sedeli chudobní ľudia: „*Badáť na tvári, na šatoch, že väčšina týchto chudákov ťažkou, tvrdou prácou si zarobila tých niekoľko koruniek...*“⁵⁰ Podľa autora tohto článku význam kina bol dôležitý pre ľudí, pretože „...*zabudnú na chvíľku na svoju biedu prídu do duševnej blízkosti najoslavovanejších umelcov, pasú zraky svoje po nádherných palácoch a bytových zariadeniach, prežívajú romány lásky, a úzkosťou sledujú prenasledovanie nevinných a radostne vzdychajú, keď Fairbanksovi podarí sa zmôcť celú tlupu nespravodlivých. Smejú sa z úprimného srdca na Chaplinových nohavičiach i na detskej naivnosti Harolda Lloyd. Slovom oddajú sa s celou dušou milej, chutnej fantázii, aby po poldruha hodinovom sne opäť vyšli na sychravú, chladnú ulicu skutočnosti...*“ Ďalej upozornil na fakt, že návštevnosť kina v porovnaní s divadlom stúpa, pretože

⁴⁵ LEXMANN, Juraj. *Film na Slovensku a hudba, roky 1896 – 1990*. Bratislava 1994, Nad. Fotofo, s. 29.

⁴⁶ Tamže, s. 35.

⁴⁷ Tamže.

⁴⁸ LEXMANN, ref. 45, s. 39.

⁴⁹ SNA, f. PR, k. 449, č. 449/678.

⁵⁰ *Kino*, 1926, roč. 1, č. 18, s. 1.

v divadle najlepšie miesta boli vždy určené bohatým ľuďom, chudobní sa museli tlačiť, aj tri hodiny stáť na malom priestore a neustále napínať zrak aj sluch, aby aspoň niečo zachytili z hry. V závere článku autor vyzýval majiteľov kín, aby „...filmom poskytli ľudu v kine okrem pobavenia aj výchovu“.⁵¹

O tom, že kino v medzivojnovom období malo nepochybne významné miesto, svedčí aj štatistická správa o počte návštevníkov bratislavských kín rokov 1919 – 1925, uverejnená v časopise *Kino*. Jej stúpajúca krivka naznačuje, že kino malo obľubu medzi slovenským ľuďom.

Tab. č. 7: Počet návštevníkov bratislavských kín v rokoch 1919 – 1925⁵²

Rok	Počet návštevníkov
1919	189 949
1920	550 129
1921	855 377
1922	1 035 475
1923	959 322
1924	1 157 756
1925	1 285 926

Nielen dobová tlač hovorila o význame kina pre vtedajšiu spoločnosť. Najživší obraz o dôležitosti kina pre ľudí získame z rozprávania respondentov. Dodnes žijú ľudia, ktorí si pamätajú na vtedajšie fungovanie kina. Vďaka osobnému stretnutiu s nimi som o tom získala podrobnejšie informácie. Pán O. P. zo Šenkvic (nar. v roku 1924) sa vo svojom rozprávaní vyjadril, že kino, rozhlas, divadlo a knižnica boli jedinými zdrojmi kultúry v tom období. Ľudia milovali kino a každé premietanie bolo takmer plne obsadené.⁵³ Pani J. H. z Trnavy (nar. v roku 1917) hovorila, že „ľudia velice rady mali kino v tom období“, tiež si pamätala, že návštevnosť v kine bola veľmi vysoká.⁵⁴ Aj pán J. D. z Nitry (nar. v roku 1917) spomínal, že ľudia veľmi radi chodili do kina. Hovoril o tom, že návštevnosť v kine bola najväčšia počas zimných mesiacov, pretože v lete ľudia uprednostňovali iný druh zábavy, ako napr. tancovačky, ktoré trvali od mája do októbra, kedy hrala dychovka, voľný čas trávilí kúpaním sa v rieke, v potoku a inými aktivitami, napr. muži hrávali karty a ženy párali perie.⁵⁵ Podľa respondenta M. R. z obce Biňovce (nar. v roku 1926) „ľudí kino bavilo, pretože na plátne videli život.“⁵⁶

⁵¹ Tamže.

⁵² *Kino*, 1926, roč. 1, č. 10, s. 14.

⁵³ Zvukový záznam č. 1, rozhovor zo 6. 3. 2007.

⁵⁴ Zvukový záznam č. 2, rozhovor zo 7. 3. 2007.

⁵⁵ Zvukový záznam č. 3, rozhovor zo 6. 3. 2007.

⁵⁶ Zvukový záznam č. 4, rozhovor zo 6. 3. 2007.

ABSTRACT

The Cinema in Slovakia in the Inter-war Period Katarína Strapcová

The contents of this study are cinema problems in Slovakia between the two world wars. The study tries to sketch development and application of cinematography into new Czechoslovak state. The author focuses on the influence of new government approach on entire cinematographic society. Further she presents cinema culture, music at cinema and various social events. The author also tries to find out what was the influence and cultural meaning of cinema on society.

The cinema as a new phenomenon in the Slovak society between two world wars assisted to the upheaval of cultural level of society. Cinema became a cultural centre that brought entertainment to people and people could see life on screen.

Mgr. Katarína Strapcová

Absolventka Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, odbor história. Pôsobila v Ústave pamäti národa, v súčasnosti je internou doktorandkou Historického ústavu SAV v Bratislave, oddelenie najnovších dejín. Zaoberá sa sociálnymi a spoločenskými dejinami 20. storočia.

Odvrátená stránka života mládeže v medzivojnovom období*

Anna Falisová

V Československej republike (ČSR) medzi priority ministerstva verejného zdravotníctva a telesnej výchovy patrila starostlivosť o deti a mládež, ktorú zabezpečovalo v spolupráci s ministerstvom sociálnej starostlivosti (MSS). V Národnom zhromaždení, ale aj z úst ministrov zdravotníctva veľmi často zaznievali slová o nutnosti zlepšiť starostlivosť o deti, ktoré predstavujú budúcnosť národa, ako aj konštatovania v tom zmysle, že pre ne treba len to najlepšie. Inou stranou života detí a mládeže a závažný problém v medzivojnovom období však predstavovala ich narastajúca kriminalita. Podiel tejto skupiny obyvateľstva na trestnej činnosti výrazne stúpal už za prvej svetovej vojny a tento trend pokračoval aj v nasledujúcich rokoch. Na ich vysokú kriminalitu poukazovali aj mnohé súdobé periodiká, ktoré uvádzali, že 8 – 14-ročné deti celý deň, ale aj v noci, túlili sa po uliciach, predávali noviny či kvety v hostincoch a kaviarňach. Deti a mládež predstavovali špecifickú skupinu v zločinnosti v medzivojnovom období, pritom však boli jednou z najohrozenejších a najrizikovejších skupín spoločnosti, lebo vojna z mnohých urobila siroty.¹

Zaujímavý materiál o deliktach mladistvých v medzivojnovom období poskytujú pramene MSS a hlásenia Policajného riaditeľstva (PR) v Bratislave. Ministerstvo v roku 1923 uskutočnilo rozsiahly prieskum, ktorého cieľom bolo zistiť rozsah trestnej činnosti detí a mládeže na Slovensku. Zástupcovia jednotlivých sedrií (krajských súdov) vypracovali štatistiku kriminality mladistvých a v mnohých prípadoch aj zdôvodnili, čo spôsobuje jej nárast na území daného regiónu.

Predsedníctvo sedrie v Rimavskej Sobotě vo formulári zaslanom MSS uviedlo 205 trestných činov spáchaných mladistvými osobami za rok 1923. V priloženej správe upozornilo, že v obvode tunajšieho súdu pripadal najväčší počet na krádeže: „*Když nehledíme k cikánům, na pastiry, bojáry, tedy na hochy škole odrostlé a mnohdy jež ztěžka jednu nebo více tříd vychodívší, kteří přicházejí z kruhu rodiny do cizích služeb, ke stádu ovcí, krav, zůstávají tam bez výchovy, bez dozoru, sami sobě ponechání*“. Predmet ich krádeží zodpovedal prostre-

* Táto štúdia pôvodne vznikla pre knihu *Kriminalita, bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku* (ed. Leon Sokolovský), Bratislava 2007 a je s ňou čiastočne identická.

¹ O siroty bol v medzivojnovom období v slovenských rodinách, na rozdiel od maďarských rodín, pomerne malý záujem. Rodiny žiadali najmä väčšie deti na výpomoc pri poľnohospodárskych prácach. Mnohé z nich pásli dobytok, o čo vidiecke rodiny prejavovali najväčší záujem. Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Inštruktor Ministerstva sociálnej starostlivosti (ďalej IMSS), kartón (ďalej k.) 8.

diu, v ktorom sa pohybovali – zvonce od kráv, dobytok a pod. Pomerne nestále zamestnanie a časté zmeny pracovného miesta pastierov spôsobovali súdom pre mladistvých nemalé problémy.² Obvinení v priebehu trestného pojednávania odišli zo služby a zamestnávateľ sa zvyčajne vyjadril, že nepozná miesto pobytu dotýčajnej osoby. Hromadila sa tak rozsiahla a zdĺhavá korešpondencia súdu s notariátmi, prípadne aj so žandárskymi stanicami, komplikovalo a predlžovalo sa aj samotné vyšetrowanie. K uláhčeniu a k skráteniu trestného konania pri deliktch mladistvých prispelo nariadenie, aby policajné stanice – ak posielali na súd oznámenie proti mladistvým – zabezpečili a k oznámeniu od príslušných úradov pripojili osobné výkazy mladistvých, „výskum ovzdušia a rodný list“.³ Do určitej miery sa tým odstránila aj ťažkopádnosť okolitých notariátov v uvedených kauzách a predišlo sa i zložitej korešpondencii medzi príslušnými politickými úradmi.

Tab. č. 1: Delikty mladistvých za rok 1923 uvedené sedriou v Rimavskej Sobotě

Charakter deliktu	Počet prípadov
Krádež	129
Ublíženie na tele	31
Ohrozenie verejnej bezpečnosti	10
Urážka na cti	7
Poškodenie cudzieho majetku	7
Lúpež	3
Rušenie domáceho pokoja	3
Poškodenie štátnych železníc a telegrafu	3
Poburovanie	2
Násilie proti vrchnosti	2
Previnenia proti morálke	2
Rušenie obecného pokoja	1
Ohrozenie zdravia pohlavnými chorobami	1
Bezprávné prisvojenie	1
Podpalačstvo	1
Predražovanie	1
Falšovanie listiny	1

Z uvedeného záznamu vyplýva, že najväčšiu časť predstavovali majetkové delikty. Sedria to vysvetlovala nepriaznivými hospodárskymi pomermi, nezamestnanosťou a skutočnosťou, že mnoho rodín sa ocitlo na hranici biedy. Očakávania mládeže v hmotnej oblasti neboli naplnené a niektorí si ich chceli zabezpečiť nekalými spôsobmi.

² SNA, f. IMSS, k. 11.

³ Tamže.

Aj v ostatných regiónoch Slovenska v kriminalite mladistvých najvyššie percento tvorili krádeže, napr. v Košiciach bolo v sledovanom období spáchaných mladistvými 190 krádeží, 36 ublížení na tele, v 16 prípadoch bol poškodený cudzí majetok, 8-krát úmyselne poškodili železnice a telegraf. Ostatné delikty ako podpaľačstvo, agresivita voči vrchnosti či rušenie pokoja sa vyskytovali zriedkavejšie. Podobné štatistiky uvádzali aj ďalšie súdy mladistvých. Za zmienku stojí okres Michalovce, kde okrem krádeží v 102 prípadoch sa 89-krát vyskytlo ublíženie na tele mladistvými a násilie proti vrchnosti v 24 prípadoch. V porovnaní s inými regiónmi bolo pomerne časté poškodenie cudzieho majetku a rušenie nočného pokoja.⁴

Na prevýchovu mravne narušenej mládeže slúžil pre Slovensko a Podkarpatskú Rus Komenského ústav v Košiciach. Vznikol v roku 1903 ako Košická kráľovská polepšovňa pre mladistvých, odsúdených justičnými orgánmi na trest odňatia slobody, ako aj pre výchovne zanedbaných a mravne narušených maloletých. Do nápravnej výchovy sa sem dostávala len mládež, u ktorej bola zanedbanosť preukázaná trestným činom alebo keď o prevýchovu požiadali organizácie činné v oblasti starostlivosti o mládež, prípadne samotní rodičia. Šlo skutočne o ťažko zvládnuteľných jedincov. Od roku 1919 patrili ústav do rezortu pravosúdia. Prijímali sa sem chovanci vo veku od 10 do 21 rokov, len vo výnimočných prípadoch tam boli umiestnení aj jedinci do 23. roku života. Ústav tvorilo 40 budov s kapacitou 720 chovancov, ktorí sa mohli vyučiť v 29 remeslách a absolventi robili tovarišské skúšky u civilných majstrov na území celej republiky. Pre poľnohospodárske aktivity slúžil ústavu 240-hektárový pozemok v Opátskom pri Košiciach.⁵

S umiestnením mravne narušených dievčat však boli problémy, lebo na Slovensku pre ne chýbalo zariadenie podobného typu. Jeden z konkrétnych prípadov sa stal v júni 1920, keď banskobystrická sedria ako súd pre mladistvých nariadila nápravnú výchovu Márie R. zo Zalužian. Mladistvá sa nachádzala pod policajným dozorom v banskobystrickej cele predbežného zadržania a sudca žiadal nadriadené orgány, aby mu bolo čo najskôr oznámené, do ktorej polepšovne má byť dotyčná pridelená. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (MPS) nariadilo jej umiestnenie v Komenského ústave, ale riaditeľ to odmietol s odôvodnením, že ústav podľa stanov nesmie prijímať dievčatá. Nakoniec ju umiestnili do polepšovne v Novom Jičíne. Krajinský výbor Markrabství Moravského však stanovil podmienku, aby všetky s tým súvisiace „ošetrovacie“ útraty hradila slovenská strana.⁶

Vo väčších mestách nemalé problémy policajtom spôsobovalo žobranie detí. Zriedkavosťou neboli ani prípady žobrania ťažko postihnutých detí, ktoré potrebovali intenzívnu zdravotnícku starostlivosť. Napr. v roku 1922 PR v Bratislave vyšetrovalo prípad maloletého slepeho žobráka. Chlapec chodil každý večer žobrať ku kaviarni Reduta. Pri vyšetrovaní a podľa výpovedí čašníkov vyšlo najavo, že chlapca nútil žobrať otec, notorický alkoholik. Na peniaze čakal neďaleko kaviarne a vždy ich utratil na alkohol. PR celú vec postúpilo župnej sirotskej stolici s návrhom, aby bol chlapec vyhlásený za opusteného a aby ho umiestnili v ústave pre nevidomých v Levoči, kde by sa mu poskytla odborná starostlivosť na náklady štátu.⁷

⁴Tamže.

⁵*Pedagogická encyklopédia Slovenska 1*. Bratislava 1984, VEDA, s. 424; *Masarykův slovník naučný* V. Praha 1931, s. 840.

⁶SNA, f. Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska (ďalej MPS), k. 327.

V prvej polovici 20. rokov aj inštruktor ministerstva sociálnej starostlivosti upozorňoval policajné orgány na čoraz väčší počet žobrajúcich detí. Vo svojej správe uvádzal: „*Žobrajúce deti ponúkajú občajne zvädnuté kvety, ktoré sú len ruškou k žobraníu. Počínajú si pritom veľmi drzo a otrlo, obchod chcú uskutočniť za každú cenu. Vždy sa totiž nájde niekto, kto buď z ľútosti alebo aby sa ich zbavil im dá almužnu. Žiadame policajné riaditeľstvo, aby láskavo upozornilo svoje výkonné orgány na tento nešvár, aby dozor nad žobrajúcimi deťmi bol zosťrený na mieru najvyššiu a rodičia, eventuálne príbuzní detí, aby boli prísne bráni k zodpovednosti. Deti opustené a siroty je nutné poukázať do starostlivosti rodinnej, alebo štátnej. Takto dorastá mládež pre väznice a prostitúciu.*“⁸

Medzi aktuálne a komplikované problémy patrilo zamedzenie prostitúcie mladistvých a šírenie venerických chorôb. Nárast týchto javov na Slovensku predstavoval zložitý problém najmä po skončení prvej svetovej vojny. Už v roku 1922 bol prijatý zákon o potláčaní pohlavných chorôb, pritom ČSR patrila medzi prvé krajiny v strednej Európe, ktoré prijali nový program boja proti pohlavným chorobám. Zákon vniesol aj nový prístup k ich riešeniu. V rámci preventívnych opatrení kládol veľký dôraz na osvetu, základné oboznámenie mládeže s pohlavným životom, s nebezpečenstvom pohlavných chorôb a s ochranou proti nim. Napriek prijatým opatreniam nárast prostitúcie, najmä tajnej, nekontrolovateľnej, pokračoval.

V novembri 1925 si polícia v Bratislave vo večerných hodinách všimala skupinky sotva 14-ročných dievčat na uliciach, ktoré sa správali veľmi podozrivo a vyzývavo. Pri ich sledovaní zistila, že sa venovali prostitúcii.⁹ Po predvedení na policajnú stanicu ich vyšetril policajný lekár. Prehliadka a odborné vyšetrenie ukázali, že väčšina z nich bola nakazená pohlavnými chorobami. Dve z nich hospitalizovali v štátnej nemocnici.

O nič lepšia situácia nebola ani v Prahe. *Národný denník* z 13. decembra 1925 uverejnil článok, v ktorom poukazoval na nárast nočných podnikov a na s tým súvisiace nebezpečenstvo pre mládež. Podľa správy zdravotného referenta mesta Prahy až 33 % zo žien zadržaných pri prehliadkach v pražských nočných lokáloch bolo postihnutých venerickými ochoreniami. Autor článku upozorňoval, že podobné nebezpečenstvo hrozí aj na Slovensku, kde po roku 1918 vzniklo množstvo barov i v celkom malých mestách. Tieto zariadenia lákali najmä „*nerozumnú mládež*“.¹⁰ Celkovo sa na vzostupe prostitúcie podieľali zlé hospodárske a sociálne pomery, nedostatočná výchova, predčasná strata rodičov a ďalšie faktory.

Mladistvé dievčatá sa však stávali aj obeťami obchodu so ženami za účelom vykonávania prostitúcie. Aktivity vládnych orgánov na Slovensku po vojne zrejme súviseli s potláčaním tohto fenoménu na medzinárodnej úrovni. Podobne ako desiatky krajín, aj ČSR ratifikovala medzinárodnú zmluvu o potieraní obchodu so ženami a s deťmi. Zmluvné strany sa dohodli zaviesť opatrenia s cieľom vypátrať a potrestať osoby, ktoré sa zaoberali touto kriminálnou činnosťou. Súčasťou zmlúv bolo vydanie nariadení na za-

⁷ SNA, f. IMSS, k. 8.

⁸ Tamže, k. 11.

⁹ Slovenská politika, 25. 11. 1925, č. 267.

¹⁰ SNA, f. IMSS, k. 13.

istenie ochrany žien a detí hľadajúcich prácu v inej krajine a ich ochrana na vystahovaleckých lodiach. V prístavoch a na železničných staniách, ako určovali dohody, mali byť umiestnené oznámenia s informáciami, kam sa môžu postihnuté osoby obrátiť s prosbou o pomoc. Uvedenej problematiky sa dotýkali aj niektoré ustanovenia zákona o vystahovalectve č. 71/1922 Zb. z. a n., ktorým sa malo zamedziť vykoisťovanie žien a dievčat a ich lákanie do cudziny na prostitúciu. Súčasť opatrení tvoril aj primeraný dozor a kontrola pracovných zmlúv robotníkov najímaných do cudziny a tresty vymierané medzinárodným kupliarom a ich agentom.¹¹

V súvislosti s kupliarstvom MPS už v roku 1920 žiadalo županov, slúžnovské úrady a mešťanostov, aby podali správy o tom, či sa v ich regiónoch neobjavilo obchodovanie s dievčatami. Väčšina doručených správ bola negatívna, len župan Zvolenskej župy ohlásil, že v jednom prípade sa objavil pokus o uskutočnenie daného obchodu, ale páchatela nakoniec vykázali z územia republiky. Z michalovského okresu hlásili, že v júli 1920 istý agent sa snažil získať osoby, najmä ženy, na prácu do Ameriky, pričom by cestovali zdarma. Jedinou podmienkou bolo po príchode na nový kontinent odpracovať tri mesiace bez mzdy. Keď sa informácie rozšírili po okrese, veľa žien zo sociálne slabších vrstiev okupovalo mestský úrad, aby získali bližšie informácie a mohli sa uchádzať o túto prácu. Napriek intenzívnemu vyšetrovaniu sa bezpečnostným orgánom nepodarilo vypátrať agenta, no podľa zistených informácií pravdepodobne išlo o obchod na účely prostitúcie, pretože táto pracovná ponuka bola aktuálna najmä medzi mladými dievčatami.¹²

Vzostup kriminality u mladistvých znepokojoval verejnosprávne inštitúcie, ktoré sa ho usilovali obmedziť. Oslovili aj orgány činné v trestnom konaní, aby podali vlastné návrhy na ich riešenie. Členovia sedrie v Trenčíne uviedli, že mladiství delikventi potrebujú na polepšenie veľa pomoci od širokej verejnosti, dobročinných spolkov a špeciálne od spolkov, ktoré by sa sústreďovali na dozor nad mravne narušenou mládežou a poskytovali by im aj hmotné prostriedky. Zdôrazňovali, že náprava mládeže úzko súvisí so zlepšením jej hmotných pomerov, pretože príčina väčšiny deliktov tkvela v biede, nedostatku a len v minimálnych prípadoch sa na vysokej kriminalite podieľali „*pouze mladistvý nerozum, nerozvážnosť a uličníctví*“. Poukazovali na nutnosť vypracovať novú koncepciu starostlivosti o mravne narušenú mládež.

Aj sudca mladistvých v Trenčíne Dr. Chvojka potvrdil absenciu spolkov v jednotlivých okresoch, ktoré by sa zaoberali starostlivosťou o mládež. Poukazoval na ťažkosti spojené s prevýchovou mladistvých delikventov, pretože osoby, ktorým bol zverený dozor, mali väčšinou vlastné rodinné a materiálne starosti a nemali čas ani chuť venovať sa dozoru nad mladistvým previnilcom, „*dieťaťom im cudzím a zanedbaným*“. Zastával názor, aby vláda, resp. verejnosť zriaďovala podobné spolky a podporovala ich morálne i hmotne.¹³ Podobne sa k danej problematike vyjadrili aj zástupcovia ďalších okresných súdov na Slovensku. Poukazovali najmä na nedostatočnú spoluprácu zo strany verejnosti. Sudca mladistvých v Zlatých Moravciach uviedol, že „*všemožne urobil preto, aby vzbudil záujem pre verejnosť o mládež, ale bez najmen-*

¹¹ *Deset let československé republiky*. Praha 1928, s. 18 – 19.

¹² SNA, f. MPS, k. 329.

¹³ Tamže, k. 11.

šieho výsledku, čoho príčina je nedostatok inteligencie“. V obvode súdu chýbali spolky, ktoré by sa zaujímali o ochranu detí a mladistvých. Podobne neexistoval azyl s týmto zameraním. Prakticky všetky odpovede sa zhodovali v tom, že nový systém starostlivosti o dieťa sa má vybudovať na nových základoch. Systém, ktorý fungoval za Rakúsko-Uhorska, sa považoval za nefunkčný. Dobrovoľnú starostlivosť o mladistvých mal zabezpečovať nitriansky spolok Patronáž. Jeho aktivity boli v skutočnosti minimálne, čo potvrdzuje aj jeden z mnohých príkladov. Jeho predsedníčkou bola manželka sudcu, členmi ďalší sudcovia a ich manželky a niekoľko osobností verejného života z daného regiónu. Činnosť spolku spočívala v tom, že niektorá z manželiek sudcov prišla na pojednávanie mladistvých, niekedy ich navštívila a na Vianoce im pripravila vianočný stromček a večeru. Tým bola činnosť spolku, ako aj plánované aktivity z hľadiska dobrovoľnej starostlivosti o mladistvých delikventov vyčerpané. Spolok počas vojny zanikol. V skutočnosti jeho existencia nemala hlbšie korene, chýbala mu zanietenosť pre správnu vec. Členovia spolku, v tomto prípade vyššia stredná vrstva, nemali žiadnu spojitosť so životom najširších vrstiev. Pritom spolok sídlil v mieste súdu mladistvých, ktorý sa vzťahoval na celú župu, ale na vidieku nemal žiadne pobočky. Jeho členovia v skutočnosti nemali ani predstavu o tom, s akými problémami mládež zápasí a ako žije v zložitých a ťažkých podmienkach vidieka. Preto sa jeho činnosť obmedzovala na spomenuté pseudohumánne aktivity. Podobná situácia v tejto oblasti bola aj v ďalších regiónoch na Slovensku.

Pri riešení problému kriminality mladistvých po vojne zástupcovia MSS zdôrazňovali, aby sa pri riešení tejto otázky upustilo od diletantizmu, almužníctva, príštipkárstva, osobnej zaujatosti či chvíľkovej zanietenosti. Samotná organizácia a činnosť dobrovoľných organizácií v období politicko-hospodárskych zmien s dôsledkami z dlhotrvajúcej vojny si vyžadovala veľkú zanietenosť a obetavosť. Navrhovali, aby v dôsledku stúpajúcej kriminality mládeže bola v obvode notariátu alebo väčšej obce zriadená inštitúcia pozostávajúca z niekoľkých osôb. Malo ísť o ľudí požívajúcich v danom obvode autoritu a vážnosť, ako napr. farár, učiteľ, notár a členom spolku mal byť aj sirotsky otec. Predpokladalo sa, že ich činnosť bude prínosom pri riešení tohto problému napriek tomu, že šlo o osoby v štátnej alebo verejnej službe, úradnými povinnosťami aj tak dost' zanepřazdnených. Ako ukázali neskoršie prieskumy, ich očakávania sa naplnili len do určitej miery.

Napomôcť znížiť kriminalitu mladistvých malo aj zriadenie sociálneho referátu pri policajných riaditeľstvách v Košiciach a v Bratislave. Ich členmi sa okrem úradníkov stali aj detektívi. Pracovný program sociálneho referátu sa delil na dve skupiny. Prvá sa zameriavala na starostlivosť o mladistvých, na dozor nad ich pobytom na verejných priestranstvách ako železničné stanice, trhy, kiná, kaviarne, ale aj na evidenciu týraných a opustených detí, spolupôsobenie pri ochrannom dozore nad deťmi a osobami mladistvými na žiadosť úradov alebo organizácií pre starostlivosť o dieťa. Druhá skupina sa zameriavala na starostlivosť o chudobných. Jej činnosť spočívala v evidencii žobrákov, v prehľade podpôr udelených jednotlivými organizáciami žobrákom, spolupráci s organizáciami sociálnej starostlivosti týkajúca sa riadneho ubytovania a stravovania žobrákov a osôb v núdzi, ale aj zamedzení pouličnému žobraniu. Správa Policajného riaditeľstva v Košiciach uviedla, že žobranie bolo v novembri 1921 takmer úplne odstránené, lebo žobráci

boli pochytení, osoby s košíckou domovskou príslušnosťou umiestnili v chudobincoch Československého Červeného kríža (ČSČK) a cudzí príslušníci boli postrkom poslaní do domovských obcí. Na túto akciu PR uskutočnilo zbierku u košíckých obchodníkov a získaných 23 000 korún odvieďlo na účet ČSČK na zapotrebenie žobrajúcich osôb. Sociálne oddelenie začalo budovať aj kartotéku osôb v núdzi, ktorá mala byť k dispozícii všetkým dobročinným organizáciám, aby podpory boli spravodlivo poskytované jedincami a rodinám, ktoré to najviac potrebovali. Medzi bežné záležitosti oddelenia sociálnej starostlivosti patrilo aj povolať verejných zbierok a ich prípadná kontrola, ďalej pátranie a prešetrovanie majetkových, sociálnych a morálnych pomerov na vyzvanie verejných úradov a pomerov nezamestnaných osôb.¹⁴

Súčasťou pracovnej náplne sociálnych referátov pri policajných riaditeľstvách bol aj výskum príčin zločinnosti. Hlavnú pozornosť mali venovať školskej mládeži, udržiavať so školami a sociálnymi inštitúciami živý kontakt a byť nápomocní pri riešení problémov s mládežou. V snahe uchrániť mládež pred negatívnym vplyvom rodičov – alkoholikov, ktorých jedinou pracovnou náplňou bolo žobranie, hľadali možnosti riešenia a uvedené osoby evidovali. Sociálne referáty boli v kontakte so Zemskou centrárou práce v Brne pri zabezpečovaní pracovných miest pre nezamestnaných.

Kroky podniknuté na zamedzenie žobrania detí a mládeže však neboli úspešné. Kým radikálne opatrenia, použité zo strany bezpečnostných orgánov proti dospelým osobám, ako väzenie či postrk, splnili svoj cieľ, proti mladistvým ich nebolo možné použiť. Deti žobrajúce napr. v Bratislave tu aj spolu s rodičmi žili a po ich zadržaní a vypočutí ich policajné orgány odovzdávali naspäť do starostlivosti rodičov. Deti sa pod vplyvom rodičov opäť vracali na ulice a pokračovali v žobraní. Polícia bola prakticky bezmocná. Uvedený model sa permanentne opakoval.

Väčšina žobrajúcich detí pochádzala z problematických rodín, kde jeden z rodičov, alebo aj obaja holdovali alkoholu, alebo nemali prácu, poprípade len príležitostnú, a zarobené peniaze nestačili na vyžitie viacčlennej rodiny. Policajné orgány v týchto prípadoch podávali trestné oznámenie proti rodičom za posielanie detí na žobranie. Ak obaja z rodičov boli notorickí alkoholici, alebo sa vyskytli ďalšie závažné problémy, upozornili na konkrétny prípad kompetentné sociálne inštitúcie alebo podali návrh poručenskému súdu na odobratie detí rodičom a ich umiestnenie v niektorom výchovnom zariadení. Súd mladistvých, ako tomu nasvedčovali mnohé skúsenosti, pokračoval proti rodičom žobrajúcich detí veľmi liberálne a len vo výnimočných prípadoch im uložil trest. Zvyčajne chýbal dôkaz o tom, že rodičia navádzali svoje deti na žobranie. Celý priebeh ich umiestnenia do ústavov bol veľmi zdĺhavý a deti medzitým mohli pokračovať v tejto činnosti. Napriek vynaloženému úsiliu zo strany PR podniknuté aktivity mali minimálny efekt. Deti sa opäť vracali do známeho prostredia a „*rodičia vidiac, že úrady sú proti nim bezmocné, posielali deti znova, ba ešte smelšie na ulicu žobrať*“.¹⁵

Jedným z navrhnutých riešení bolo zriadenie azylu na umiestnenie detí a mladistvých opätovne pristihnutých pri žobraní. Tu mali zotrvať až do ukončenia celej kauzy, čo by bránilo ich návratu na ulicu. Samotný problém so vznikom azylu v Bratislave spočíval v netransparentných vzťahoch kompetentných

¹⁴Tamže, k. 7.

¹⁵SNA, f. Policajné riaditeľstvo v Bratislave (ďalej PR), k. 522.

miestnych spolkov, ktoré sa nevedeli dohodnúť na mieste jeho umiestnenia. Konkrétne išlo o nezhody medzi Zemským zväzom sociálnych a sociálno-zdravotných spolkov pre Slovensko a Zemským ústredím starostlivosti o mládež. Pritom finančné prostriedky poskytnuté magistrátom mali už dlhšie k dispozícii. Mesto sa zaviazalo prispievať na každé dieťa určitou sumou.¹⁶ PR sa obrátilo na Krajský úrad s prosbou pomôcť vyriešiť nedorozumenia a spory, aby bolo umožnené Okresnej starostlivosti o mládež v Bratislave zriadiť prechodný azyl pre 10 – 16-ročné deti v priestoroch budovy Sociálneho domova na Panenskej ulici, ktorý susedil so spolkom Záchrana. Poukazovalo aj na ekonomickú výhodnosť – novozriadený útulok mohol bezplatne užívať kuchyňu tohto spolku.¹⁷ Otvorením a sprevádzkovaním prechodného azylu pre žobrajúcu mládež by bol „tomuto rozmáhajúcemu sa nešváru urobený koniec“.

Celosvetová kríza na prelome 20. a 30. rokov 20. storočia a jej dôsledky viedli k ďalšiemu vzostupu zločinnosti a k nárastu žobrania. Zhoršenie životných podmienok a vzrastajúca nezamestnanosť mali za následok nielen nárast chorobnosti a úmrtnosti, ale súčasne nastal vzostup alkoholizmu, počtu samovrážd, rozmohla sa prostitúcia, ale aj trestná činnosť mladistvých. Na pomocné akcie vynaložil štát v rokoch 1932 – 1934 od 250 do 300 miliónov a v ďalších dvoch rokoch 370 miliónov korún, roku 1937 už len 200 miliónov korún. Dopady krízy sa zvlášť viditeľne prejavili vo väčších mestách. Prezídium PR v Bratislave v správe Krajskému úradu uviedlo, že v roku 1932 policajné zložky zadržali 215 školopovinných detí a mladistvých pre nedovolené žobranie na verejných priestranstvách. V Bratislave sa najviac žobrajúcich detí sústreďovalo na Suchom mýte, pred pošťou, divadlom, na Michalskej ulici, teda v priestoroch s najväčšou frekvenciou osôb. „*Deti školopovinné i mali caparti sotva päťroční zastavujú chodcov a dojemnými slovami, často aj strojeným plačom sa domáhajú milosrdenstva. Je to úkaz veľmi smutný a tým trápnejší, že to nie sú často deti skutočne hladné, ale deti ktoré za vyžobraný peniaz si kupujú mlsky.*“¹⁸ Policajné riaditeľstvo naliehavo žiadalo vyšetriť rodinné pomery žobrajúcich detí a vyvolať z toho dôsledky, lebo „*v opačnom prípade deti mohli navyknúť na túlavý spôsob života, nenaučia sa práci, ktorú ani nehládajú a vyrastú z nich kriminálne živly. Je dôležité aby ich pohyb v uliciach mesta sledovali policajti v civile, pretože ak žobrajúca mládež uvidí uniformovanú stráž okamžite nepozorovane zmizne.*“¹⁹

Na žobrajúce deti sa sťažovali aj turisti ubytovaní v hoteloch v centre Bratislavy. Napr. Slovenský cudzinecký zväz žiadal políciu, aby zabránila žobraniam detí pri hoteli Carlton, kde deti obťažovali zahraničných turistov hneď, ako vystúpili z autobusu. Policajné orgány odpovedali, že napriek prijatým opatreniam sa im nepodarilo tento poľutovaniahodný jav z ulíc mesta úplne odstrániť. Zdôvodňovali to vysokou nezamestnanosťou, ktorá nastala v dôsledku hospodárskej krízy. Slovenskému cudzineckému zväzu navrhli, aby vopred a zavčasu informoval policajné orgány o každej chystanej hromadnej návšteve cudzincov

¹⁶ Šlo o predbežnú sumu 16 000 korún. SNA, f. PR, k. 522.

¹⁷ Ako druhú alternatívu PR uvádzalo, aby Zemský zväz sociálnych a sociálno-zdravotných spolkov ako majiteľ budovy Sociálneho domova na Panenskej ulici 7 prepustil šesť miestností Zemskému ústrediu starostlivosti o mládež. PR pritom nezabudlo upozorniť na ťažkosti, lebo požadované miestnosti boli k dispozícii iným spolkom.

¹⁸ SNA, f. PR, k. 522.

¹⁹ Tamže.

a o mieste ich pobytu v Bratislave, aby sa uvedeným lokalitám mohla z bezpečnostného hľadiska venovať náležitá pozornosť. V opačnom prípade nemôžu zaručiť ich dostatočnú ochranu.²⁰ Podľa štatistiky Policajného riaditeľstva v roku 1933 v Bratislave evidovali 67 žobrajúcich detí a mládeže, o rok neskôr sa tento počet zvýšil na 123.

PR v roku 1933 zaslalo 66 oznámení na súd pre mladistvých za posielanie detí na žobranie. V 24 prípadoch išlo o opätovne hlásených rodičov. Návrh na umiestnenie žobrajúcich detí do výchovnej starostlivosti bol sirotskému súdu podaný v 22 prípadoch. V nasledujúcom roku ohlásili na súde pre mladistvých 36 rodičov pre posielanie detí na žobranie a z tých bolo v 9 prípadoch hlásených opätovne.

Aktuálnym problémom detí a mládeže v medzivojnovom období bol aj alkoholizmus, pričom ochrana mladistvých pred závislosťou na alkohole bola veľmi náročná. Začiatkom roka 1933 zorganizoval Pedagogický ústav a Klinika pre choroby detské v Bratislave v jednotlivých okresoch na Slovensku rozsiahlu akciu s cieľom zistiť, či a v akej forme konzumujú alkohol školopovinné deti. Podľa výskumov takmer 30 % z nich odpovedalo kladne, pričom najviac sa u nás deťom podávalo víno a pivo, menej rum a pálenka, ktoré sa najčastejšie pridávali do čaju. Široké vrstvy obyvateľstva totiž verili, že konzumácia alkoholu v útlom veku posilňuje detský organizmus a dodáva mu určitú odolnosť voči chorobám. Roku 1922 bol vydaný tzv. Hollitscherov zákon, ktorý zakazoval podávanie piva a vína osobám do 16. roku a vôbec iný alkohol do 18. veku vo verejných miestnostiach a na verejných priestranstvách. Centrálné orgány vydávali letáky s protialkoholickou tematikou, uskutočňovali prednášky pre školskú mládež a dospelých, organizovali výstavy, ale ich efekt bol minimálny.

Jednou z hlavných príčin zanedbanosti mládeže bola skutočnosť, že starostlivosť o výchovu zanedbávali tí, ktorí ju boli povinní zabezpečovať zo zákona. Azda najlepšie to vystihuje jeden z príspevkov, ktorý odznel na zjazde zameranom na riešenie otázok sociálnej starostlivosti v Ostrave. Zdôrazňoval: *„že i tá najlepšia verejná starostlivosť nemôže nahradiť tých, ktorí sú na prvom mieste povolani starať sa o deti, a to sú rodičia! Žiadna starostlivosť nemôže nahradiť rodičovskú, ktorá je určená prírodou i zákonom. Nechceme zňať z bedier rodičov to, čo je ich prirodzenou povinnosťou. Všetky zariadenia pre starostlivosť o mládež, či už verejné, alebo súkromné musia zostať len doplnkami. Z tohto stanoviska sa musí vychádzať. Musíme nútiť nedbalých rodičov, aby si svoje povinnosti riadne plnili. Často i tá nútená starostlivosť rodičovská je lepšia ako verejná, ktorá je len doplnkom pochybenej starostlivosti rodičovskej.“*²¹

Problematikou kriminality mládeže sa v medzivojnovom období zaoberal novoprijatý zákon č. 48 z roku 1931, ktorý zvýšil hranicu trestnej zodpovednosti u mládeže na 14 rokov. Teda osoby, ktoré spáchali trestný čin pred dovŕšením 14. roku života, neboli zodpovedné za svoje činy. Túto zodpovednosť mali osoby mladistvé, teda mládež vo veku od 14 – 18 rokov, s výnimkou prípadov, ak pre zvláštnu zaostalosť v čase spáchaného činu nemohli rozoznať jeho bezprávnosť. Podľa tohto zákona sa trestné činy mladistvých, nech boli akéhokolvek druhu a spôsobu, nazývali proviniením.

²⁰ Tamže.

²¹ Národný archív České republiky Praha, f. Ministerstvo sociální péče, k. 462.

Ak sa mladiství dopustil previnenia, súd mohol nariadiť aj ochrannú výchovu v rodine, ktorá mohla trvať najdlhšie do 21. roku. Nad touto výchovu dohliadal poručenský súd, v ústave zase dozorná rada zložená z predsedu (bol to sudca menovaný ministerstvom pravosúdia), z dvoch osôb pôsobiach v ochranej starostlivosti o mládež a z dvoch prísediach. Dozorná rada rozhodovala aj o prepustení mladistvého z ochranej ústavnej výchovy. Pri výkone trestu sa dbalo o to, aby mladiství previnilci boli užitočne zamestnaní so zreteľom na ich budúce povolanie. Po prepustení z nápravnej výchovy niektoré zo združení starostlivosti o mládež malo dohliadnuť, aby bol chovanec na slobode umiestnený vo vhodnom prostredí, poprípade rozhodlo aj o jeho opätovnom vzatí pod ochranný dozor.²²

Ako dokumentujú archívne materiály, kriminalitu mládeže a odstrániť žobranie detí sa v medzivojnovom období nepodarilo znížiť. Podieľal sa na tom celý súbor príčin. Medzi ne patrilo najmä zlyhanie starostlivosti zo strany rodičov, nepriaznivé sociálno-ekonomické podmienky, ale i nedostatočne vybudovaná sieť dobrovoľných organizácií zameraných na starostlivosť o deti a dospievajúcu mládež.

ABSTRACT

The Dark Side of the Life of Youth in the Inter-war era

Anna Falisová

Among other goals, the state authorities in the inter-war Czechoslovakia declared their determination to improve the care for children and youth. However, the dark side of life of this part of population was the problem of its increasing criminal activity. Its share on crimes increased sharply during the World War I and this trend did not change after the war, either. On the other hand, children and youth belonged to the most endangered social groups. Efforts of state authorities to change this path did not bring prospective effect. Criminal activities of youth were caused by several reasons. Among the most significant were the failure of parental care, unsatisfactory social-economic conditions or the insufficient number of voluntary organizations that took care about children and youth.

(M. H.)

PhDr. Anna Falisová, PhD.,

pracuje v Historickom ústave SAV v Bratislave na oddelení dejín vedy a techniky. Zaoberá sa zdravotnou a sociálnou problematikou v medzivojnovom období. Je autorkou monografie *Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období* (1999) a mnohých odborných i popularizačných článkov.

²² SNA, fond PR, k. 522.

Futbal na medzivojnovom Slovensku*

Matej Hanula

V prvej polovici 20. storočia sa stal futbal rovnako ako celý organizovaný šport na Slovensku významným spoločenským fenoménom. Každú nedeľu lákal tisíce obyvateľov Slovenska do hľadísk po celej krajine, zapíňal športové stránky novín, vysielal sa v rozhlasovom éteri a aktívne sa mu venovali stovky hráčov. Krátko po parlamentných voľbách v roku 1946 sa uskutočnilo v Bratislave futbalové stretnutie medzi výbermi Slovenska a českých krajín. Do dejín sa zapísalo najmä pre národnostné vášne, ktoré sa v jeho priebehu rozpútali. Uprostred týždňa sledovalo zápas na štadióne na Tehelnom poli 12 000 divákov.¹ V tom čase však vôbec nešlo o mimoriadne vysokú návštevu. Dva týždne predtým totiž videlo na tom istom ihrisku hrať vtedajšieho čerstvého víťaza anglického pohára, celok Derby County, až 25 000 divákov. Túto masovú obľubu získal futbal na Slovensku v priebehu necelého polstoročia. Hrať sa tu totiž začal až na úplnom sklunku 19. storočia a prvé organizované súťaže sa pred prvou svetovou vojnou rozbiehali len veľmi pomaly. Ako prakticky celý slovenský spoločenský a kultúrny život, aj šport a samozrejme v jeho rámci predovšetkým futbal, zaznamenal prudký rozvoj v medzivojnovom období.

Dvadsať storočie sa okrem mnohých chmúrnejších prívlastkov často označuje aj ako storočie športu. V tomto období prestal byť šport definitívne výsadou privilegovaných vrstiev a stal sa ľudovou zábavou. Došlo k tomu paralelne v dvoch podobách – vo forme aktívneho športovania a zároveň v pasívnej forme, prostredníctvom dovtedy nevidaného fenoménu športového fanúšikovstva. K zrodu moderného organizovaného futbalu prišlo rovnako ako pri mnohých iných športových odvetviach v Anglicku v druhej polovici 19. storočia. Rozvíjať sa začal na prestížnych verejných školách, akými boli Eaton či Rugby. Zá-

* Štúdiá vznikla v rámci grantu VEGA č. 2/0122/09: Občianska spoločnosť na Slovensku počas 1. ČSR. (Vývoj na demokratickej báze a vonkajšie a vnútorné vplyvy demokratického, autoritatívneho a totalitného typu).

¹ Krátko pred koncom zápasu vtrhli na trávnik diváci a inzultovali českých futbalistov. Už v priebehu stretnutia sa z hľadiska ozvalo niekoľko protičeských pokrikov. Podrobnejšie pozri HANULA, Matej. Keď politika hrala futbal (Slovensko – Čechy a Morava, 1946). In Československá historická ročenka, 2008, s. 113 – 121.

sľuhou postupujúcej industrializácie a modernizácie sa však čoskoro rozšíril aj medzi proletariát. Súviselo to s pribúdajúcim voľným časom robotníctva, ktorého náplňou sa šport a futbal postupne v aktívnej či pasívnej podobe stával. Zároveň mal futbal nezanedbateľný význam aj pre utváranie skupinovej identity a solidarity robotníctva. So stratou buržoázneho charakteru futbalu súvisel aj fakt, že dôležitejšie ako *fair play* sa v ňom stali víťazstvá.²

Z Anglicka sa futbal vo svojej modernej podobe rýchlo šíril aj na európsky kontinent. Jeho prvými protagonistami sa stali Angličania pôsobiaci v európskych metropolách, či domáci navrátilci z pobytov za kanálom, ktorým nová hra vďaka svojej jednoduchosti a možnosti hrania prakticky na akomkoľvek väčšom priestranstve učarovala. Najprudší rozmach zaznamenal vo veľkých mestách, kde sa stal rýchlo obľúbeným medzi mládežou a získal tak masovú hráčsku základňu. Osobitá futbalová kultúra sa vytvorila aj v metropolách habsburskej monarchie. Vo Viedni,³ Prahe či Budapešti vzniklo v pomerne krátkom čase veľké množstvo klubov, ktorým mužstvá z ostatných častí krajiny nemohli konkurovať ešte prakticky celé medzivojnové obdobie.

Blízkosť Budapešti a Viedne zohrala významnú úlohu aj pri vzniku a šírení futbalu na Slovensku. Keďže krajina nepatrila k častým cieľom návštevníkov z Britských ostrovov, najvýraznejšími inšpirátormi sa stali práve vojaci či študenti vracajúci sa na Slovensko z oboch hlavných miest monarchie či z Prahy. Podľa dochovaných záznamov sa prvý futbalový zápas na Slovensku odohral v roku 1898. Divákovi v Prešove ho predviedli dve mužstvá z Budapešti. Už v tom istom roku sa tu začal futbal hrať v dvoch športových kluboch – v prešovskom ETVE (Eperjesi Torna és Vívó Egyesület) a bratislavskom PTE (Pozsonyi Torna Egyesület). O dva roky mala Bratislava aj prvé stabilné futbalové ihrisko na petržalskom brehu Dunaja, ktoré patrilo práve PTE. Futbal sa šíril aj na vidieku. Napr. v Ružomberku zapustil korene vďaka anglickým montérom, ktorí prišli nainštalovať nové stroje do tamojšej textilky. V roku 1901 vznikol v Uhorsku futbalový zväz (Magyar Labdarúgók Szövetsége), pričom v tom istom roku bola založená, paradoxne, obdobná organizácia aj v českých krajinách (Český Svaz footballový). Väčšina uhorských klubov sa síce koncentrovala v Budapešti, pomaly však pribúdali aj v ostatných častiach krajiny. Od roku 1907 pre nich začal zväz organizovať prvú majstrovskú súťaž – majstrovstvá uhorského vidieka. Spomedzi klubov z dnešnému územia Slovenska si v nej najúspešnejšie počínal košícký KAC (Kassai Atlétikai Club), ktorý sa stal dvakrát jej víťazom. Košícký rodák Sándor Bodnár reprezentoval Uhorsko na olympijských hrách v roku 1912 v Štokholme. V Bratislave vzniklo do vypuknutia prvej svetovej vojny 15 klubov, ktorých hráči sa stretávali nedeľu čo nedeľu odedi do rôznofarebných dresov na spomínanom ihrisku PTE. Ich hra však prilákala zväčša len niekoľko stoviek divákov. Keď však roku 1913 do mesta po prvý raz zavítalo anglické mužstvo, konkrétne išlo o dodnes populárny FC Sunderland, prišli na jeho zápas proti budapeštianskemu celku BAK podľa dobovej

² O premene športu a futbalu z voľhočasovej aktivity privilegovaných vrstiev na masový fenomén pozri napr. WHEELER, Robert. F. Organized Sport and Organized Labour: The Workers's Sports Movement. In *Journal of Contemporary History*, 1978, roč. 13, č. 2, s. 191 – 194.

³ O šírení popularity futbalu medzi proletariátom vo Viedni pozri napr. MARSCHIK, Matthias. Between Manipulation and Resistance: Viennese Football in the Nazi Era. In *Journal of Contemporary History*, 1999, roč. 34, č. 2, s. 216 – 218.

tlače tisíce divákov. Po vyplatení honoráru Angličanom sa tak organizátori stretnutia potešili aj zo slušného zisku. Rast popularity futbalu v meste i na celom Slovensku pribrzdila vojna. Zápas sa síce hrávali ďalej, viacero klubov však pre nedostatok finančných prostriedkov či odvedenie hráčov do armády zaniklo.⁴

Z týchto skromných základov vychádzal futbal na Slovensku po skončení vojny. Prvé roky jeho fungovania poznačil, tak ako celý priebeh začleňovania Slovenska do novovzniknutého štátu, chaos a neistota z budúceho vývoja. Až do roku 1921 sa postupne kryštalizovala organizačná štruktúra futbalu v Československu. Na Slovensku vznikol najskôr v októbri 1919 Szlovenskói Labdarúgok Szövetsége, ktorý združil 86 klubov s prevažne maďarskými funkcionármi. Jeho cieľom bolo zachovať si autonómne postavenie voči futbalovému hnutiu v českých krajinách. Do svojich radov úspešne lákal aj 26 novovzniknutých slovenských klubov.⁵ Keď však začalo byť zrejmé, že Slovensko sa stalo pevnou súčasťou nového štátu, pochopili aj maďarskí funkcionári, že musia hľadať cestu k svojim českým a slovenským kolegom. Každú krajinu mohol navyše na medzinárodnej scéne reprezentovať len jeden subjekt, a tak by im pri zotrúvaní pri samostatnej organizácii hrozila izolácia, ktorá by im znemožnila stretávať sa so súpermi z Budapešti či Viedne. V roku 1921 si preto maďarské kluby zo Slovenska založili Magyar Labdarúgok Szövetsége (MLSz), ktorý sa prihlásil do novozaloženej Československej asociácie futbalovej (ČSAF). Tá od roku 1922 ako vrcholný orgán futbalu v Československu združovala Československý zväz footballový (ČSZF) so sídlom v Prahe, nemecký Deutscher Fussball Verband so sídlom v Moste, spomínaný maďarský zväz s centrárou v Bratislave, židovský zväz so sídlom v Prahe a počtom hráčov dlhodobo najmenší poľský zväz, ktorý mal ústredie v Trinci.⁶ Pre Slovensko tak ostala až do konca prvej republiky príznačná dvojkoľajnosť. Slovenské (v dobovej terminológii československé kluby) sa združovali v ČSZF a maďarské v MLSz. Oba zväzy riadili vlastné majstrovské súťaže, ktorých víťazi sa od polovice 20. rokov stretávali v súboji o majstra Slovenska. Židovské kluby hrávali na Slovensku súťaže spolu s maďarskými.⁷ Vďaka tejto skutočnosti sa v dvoch najväčších mestách na Slovensku postupne vytvorila veľká rivalita medzi tamjšími slovenskými a maďarskými mužstvami, ktorá vo veľkej miere prispela k rastu popularity futbalu na Slovensku.

Založenie republiky prinieslo na Slovensko predovšetkým zakladanie klubov so slovenskými názvami, ktoré sa začali uchádzať o priazeň divákov popri už etablovaných predprevratových maďarských kluboch. O ich vznik sa zväčša zaslúžili funkcionári nadšenci pôvodom z českých krajín. Ako inšpiratívny príklad slúžil predovšetkým bratislavský I. Československý športový klub (ČSŠK), ktorý vznikol v apríli 1919. Jeho

⁴ O vzniku a šírení futbalu na Slovensku pred rokom 1918 podrobnejšie: MAŠLONKA, Štefan – KŠIŇAN, Jozef. *Zlatá kniha futbalu na Slovensku. Defilé generácií 1898 – 1987*. Bratislava 1988, Šport, s. 17 – 25.

⁵ Tamže, s. 26.

⁶ MRÁZ, Igor et al. *Svet deväťdesiatich minút. Z dejín československého futbalu. Diel prvý 1901 – 1945*. Bratislava 1976, Šport, s. 173

⁷ Najúspešnejším spomedzi slovenských židovských klubov bola bratislavská Makkabea. Klub s rovnakým názvom sídlil i v Prešove, celky Hakoah hrávali v Košiciach a v Bratislave, Hagibor v Prievidzi a Kežmarku, MRÁZ, ref. 6, s. 203.

českí zakladatelia preň hľadali prvých hráčov najmä v radoch bratislavskej vojenskej posádky. Na založení klubu sa významne podieľali predovšetkým jeho prvý predseda, policajný kapitán Richard Brunner, český Viedenčan Alois Sedláček a pražský rodák, predprevratový hráč PTE a neskôr dlhoročný funkcionár ČsŠK Bratislava Josef Beneš.⁸ Podobne vznikali kluby aj v ďalších slovenských mestách. V Košiciach sa z pôvodného ČsŠK po krátkom čase odštiepila Slávia a oba kluby sa stali veľkými rivalmi.⁹ Aj zásluhou ich vzájomného súperenia ostali najúspešnejšími klubmi v meste aj po prevrate maďarské mužstvá. V Bratislave panovala naopak veľká rivalita medzi maďarskými celkami a ČsŠK tu nemal vážnejšieho slovenského konkurenta. Vďaka tomu sa zrejme stal postupne nielen najúspešnejším klubom v meste, ale neskôr aj na celom Slovensku.

Tab. č. 1: Československá asociácia footballová k 1. novembru 1936

Zväz asociácie	Počet klubov	Počet hráčov celkovo	Hráčov amatérov	Hráčov profesionálov	Hráčov dorastencov
Československý svaz footballový	1 777	77 961	56 384	374	21 203
Deutscher Fußball-Verein	260	26 173	25 999	174	–
Magyar Labdarugók Szövetsége	132	5 771	5 753	18	–
Československá asociácia footballová spolu	2 169	109 905	88 136	566	21 203

Statistická ročenka republiky Československé 1938. Státní úřad statistický. Praha 1938, s. 214.

Od roku 1921 sa na Slovensku rozbíhali problémy majstrovské súťaže. Príznačnou pre nich bola nepravdivosť konania majstrovských zápasov a neschopnosť klubov dohodnúť sa na termínoch. O rok neskôr však futbal získal významný impulz od ministerstva železníc, ktoré poskytlo klubom 33 %-nú zľavu na dopravu hráčov na zápasy vlakmi.¹⁰ Hralo sa, ako som už konštatoval, oddelene v rámci ČSZF a MLSz a súťaže sa delili aj regionálne od západu po východ republiky. V rámci ČSZF fungovali na Slovensku tri župy – Západoslovenská, Stredoslovenská a Východoslovenská, z ktorej sa od roku 1932 osamostatnila Podkarpatskoruská župa. Prvým slovenským majstrom ČSZF sa stal v roku 1922 bratislavský ČsŠK.

Pre bratislavský celok, ktorý po začiatkoch na Kuchajde začal od septembra 1919 hrať zápasy pravidelne každú nedeľu v petržalskom Starom háji, mali veľmi prestížny náboj aj nesúťažné zápasy s ma-

⁸ KŠIŇAN, Jozef – MRÁZ, Igor. *80 belasých rokov*. Bratislava 1999, Slovan Športmedia, spol. s r. o., s. 7 – 9.

⁹ MAŠLONKA – KŠIŇAN, ref. 4, s. 74.

¹⁰ Tamže, s. 49.

ďarskými bratislavskými klubmi. Neskôr prišli na rad aj súper i z Viedne, Budapešti a spoza rieky Moravy, od februára 1921 začala do mesta takmer pravidelne každý rok prichádzať aj populárna pražská Slávia. Kluby, ktoré fungovali na spolkovom základe, mali väčšinu svojich príjmov okrem členských poplatkov zo vstupného a práve zápasy s atraktívnymi súpermi mali do hľadísk prilákať čo najviac divákov. Podľa sčítania futbalistov, ktoré si k 1. novembru 1923 urobil ČSZF, registrovala Západoslovenská župa 399 a Stredoslovenská 81 hráčov.¹¹ Údaje z východu Slovenska neboli známe. K týmto počtom treba ešte prirátat hráčov maďarskej a židovskej národnosti, ktorých na Slovensku evidovali ich zväzy.

Na stránky dobovej tlače futbal prenikal len pomaly. Útržkovité správy sa z hlavných tlačovín politických strán začali v roku 1919 ako v prvom objavovať v agrárnickom *Slovenskom denníku*. Išlo však len o krátku informáciu o výsledku zápasu, prípadne o strelcoch gólov.¹² Od roku 1920 začalo periodikum prinášať aj správy o programe ČSŠK na najbližšiu nedeľu. Referáty zo zápasov sa však napriek tomu v prvých rokoch zväčša ponosovali na slabé návštevy – v tom čase išlo spravidla o 500 až 1 000 ľudí, len výnimočne do 2 000. Situácia sa nezlepšila, ani keď bol výťažok zo vstupného na zápas s populárnym bratislavským maďarským celkom Ligeti SC venovaný Červenému krížu.¹³ V novinách nechýbali ani sťažnosti na príslušníkov československého vojska, že pred zápasmi slovenského klubu uprednostňovali návštevy maďarských ihrísk.¹⁴ Postupne do spravodajstva prenikali aj výsledky zápasov na slovenskom vidieku. Objavovali sa už aj kritické hodnotenia výkonu rozhodcov, ako aj ponosy na špičkové české kluby, že by do mesta mohli na exhibície zavítať častejšie. Českej tlači sa zase neraz vyčítalo, že ignoruje výsledky z Bratislavy.¹⁵ Popri futbale sa na stránky *Slovenského denníka* dostávali aj ďalšie športy, v prvých rokoch republiky sa veľkej pozornosti tešili napr. box či zápasenie.

Orgán Slovenskej ľudovej strany *Slovák* vychádzal v prvých rokoch po vzniku republiky v Ružomberku. Futbalu a športu sa okrem Orolskej rubriky na svojich stránkach nevenoval, zmenilo sa to až po prechode redakcie do Bratislavy v roku 1922. V tomto období futbal vytrvalo ignorovali aj sociálnodemokratické *Robotnícke noviny*. Príčinou bol zrejme aj fakt, že ho do svojho programu nezaradili Robotnícke telovýchovné jednoty (RTJ) a rovnako sa neskôr zachovala aj komunistická Federácia RTJ.¹⁶ Ojedinelá krátka správa o futbalovom zápase ČSŠK Bratislava sa na ich stránkach objavila v júli 1920.¹⁷ Išlo však zrejme len o počín nadšeného redaktora, ktorý vedenie redakcie nezaregistrovalo, pretože v ďalších dňoch futbal v novinách opäť absentoval. Tento postoj slovenských sociálnych demokratov vyznieva paradoxne vzhľadom na popularitu, akej sa futbal už vtedy tešil medzi robotníkmi v Prahe, Viedni či Budapešti. Svojimi proletárskymi koreňmi sa už od konca 19. storočia pýšili do konca aj viaceré anglické profesionálne

¹¹ MRÁZ, ref. 6, s. 183.

¹² Prvú futbalovú správu priniesol Slovenský denník v septembri 1919. Slovenský denník (ďalej SD), roč. 2, č. 201, 16. 9. 1919, s. 5.

¹³ SD, roč. 3, č. 120, 30. 5. 1920, s. 4.

¹⁴ SD, roč. 2, č. 227, 18. 10. 1919, s. 5.

¹⁵ SD, roč. 4, č. 127, 7. 6. 1921, s. 5.

¹⁶ MAŠLONKA – KŠIŇAN, ref. 4, s. 52 – 53.

¹⁷ Robotnícke noviny (ďalej RN), roč. 17, č. 119, 1. 7. 1920, s. 5.

kluby.¹⁸ Pre postoj socialistických strán tak robotnícke futbalové kluby vznikali na Slovensku živelne pod názvom Rudá hviezda. Do roku 1925 ich tu začalo pôsobiť celkovo desať. Často však narážali na ignoráciu meštianskych klubov, ktoré s nimi nielenže nechceli hrať, ale im neraz odmietali prenajať aj svoje ihriská a až na výnimky preto ostávali mimo zväzových súťaží.¹⁹

Významným medzníkom vo vývoji československého futbalu sa stal rok 1924, keď sa profesionálne stredočeské (najmä pražské) kluby oddelili od ostatných členov asociácie a začali hrať vlastnú profesionálnu ligu. Zvyšné kluby hrali v jednotlivých majstrovstvách svojich žúp. Na Slovensku zohrali župní víťazi duely o slovenského majstra ČSZF, ktorý následne vyzval najlepšie mužstvo maďarského zväzu. Víťaz duelu na záver bojoval so šampiónmi z českých futbalových žúp o titul amatérskeho majstra Československa. V rokoch 1927 a 1930 sa ním stal ako jediný zo slovenských klubov ČŠK Bratislava, ktorý získal aj najviac slovenských titulov. Od roku 1929 sa začali súboje o slovenského majstra hrať moderným dvojkolovým systémom. Dva razy sa v slovenských majstrovstvách podarilo triumfovať futbalistom ŠK Žilina. Do postupu ČŠK Bratislava do celoštátnej ligy v polovici 30. rokov vybojoval slovenský titul ako jediný z maďarských klubov v roku 1931 bratislavský Ligeti SC.²⁰

Okrem duelov so súpermi z Budapešti,²¹ Viedne a Čiech mali pre bratislavský slovenský klub ohromne prestížny náboj najmä zápasy s maďarskými súpermi z hlavného mesta Slovenska. Slovenská tlač pri nich často prízvukovala, že v nich okrem športového výsledku ide aj o národnú česť. Prípadné víťazstvo ČŠK v týchto súbojoch zvykla označovať za triumf slovenského športu.²² Ohromnej popularite sa tešili aj zápasy medzi výbermi Západoslovenskej župy ČSZF a bratislavského okresu MLSz. Mužstvá oboch zväzov sa pravidelne stretávali v obdobných súbojoch aj v Košiciach. V Bratislave sa zápasy hrali od roku 1922 až do roku 1936 pravidelne dvakrát do roka, vždy na jar a na jeseň. V roku 1930 sa dokonca hralo až trikrát, jeden duel sa totiž zohral pri príležitosti okrúhlych narodenín prezidenta Tomáša Garrigua Masaryka. Bratislavským klubom však slúži ku cti, že napriek vzájomnej národnostnej podfarbenej rivalite

¹⁸ Napr. v tom čase už čisto profesionálny londýnsky klub West Ham United vznikol pôvodne v roku 1895 ako mužstvo zamestnancov oceliárne Thames Ironworks. K jeho založeniu prišlo krátko po veľkom štrajku robotníkov a bolo súčasťou programu na zlepšenie spolupráce medzi zamestnancami a manažmentom podniku. WHEELER, ref. 2, s. 194. O vzniku klubu podrobne KORR, Charles. P. West Ham United Football Club and the Beginnings of Professional Football in East London, 1895 – 1914. In *Journal of Contemporary History*, 1978, roč. 13, č. 2, s. 211 – 232.

¹⁹ Stredoslovenská župa napríklad vo svojich súťažiach tolerovala Rudú hviezdu Vrútky, ktorá v roku 1923 župné majstrovstvá vyhrala. MAŠLONKA – KŠIŇAN, ref. 4, s. 53.

²⁰ Tamže, s. 72 – 98.

²¹ Počas každej návštevy maďarského mužstva v Bratislave bolo samozrejmosťou sledovanie jeho členov policajnými agentmi. Tí si všimli všetky osoby, s ktorými prišli do styku i to, či na sebe nemajú odznaky irendentickej propagandy. V máji 1929 sledovali napr. hráčov a funkcionárov mužstva Újpest Budapešť, ktoré zohralo zápas proti ČŠK. Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, fond (ďalej f.) Policajné riaditeľstvo, kartón (ďalej k.) 117.

²² Triumf slovenského športu, SD, roč. 11, č. 202a, 4. 9. 1928, s. 6. Reportáž zo zápasu I. ČŠK Bratislava – Hungaria Budapešť 2:0.

dokázali postaviť spoločný výber mesta, ktorý sa stretával v súbojoch s výbermi Budapešti či Viedne.²³ Slávne futbalové kluby však neobchádzali ani slovenský vidiek. V roku 1928 napríklad zavítal populárny budapeštiansky Ferencváros do Ružomberka,²⁴ na podobné výjazdy sa často podujali aj pražská Sparta či Slávia.

O náraste popularity futbalu koncom 20. rokov svedčia aj návštevy na bratislavských štadiónoch. Účasť aspoň 2 000 až 3 000 priaznivcov už bola pravidlom, na najsledovanejších zápasoch sa už často zišlo od 4 000 do 5 000 divákov. Bratislavský ČsŠK mal v roku 1926 vo svojich radoch 256 členov futbalového odboru. V klube už mysleli aj na mládež a výchovu talentov, ktorú mali zabezpečiť tri dorastenecké mužstvá. Na propagáciu svojich stretnutí využíval aj tzv. pohyblivú reklamu. Deň pred zápasom a v deň jeho konania upozorňoval na blížiace sa zápolenie slovenského klubu mládenec s klubovou zástavou v ruke, ktorý sa prechádzal po uliciach mesta. Na atraktívne zápasy mala divákov nalákať aj ponuka voľného lístka na propeler, ktorý premával medzi oboma brehmi Dunaja. Klub sa pokúšal na svoj štadión v Starom háji získať vlastnú hostinskú živnosť, úrady mu to však nepovolili, lebo v priestoroch športoviska ju už prevádzkoval iný živnostník. Od roku 1927 bola na zápasoch povinne prítomná aj zdravotná služba.²⁵ Dvaja strážnici, ktorí dozerali na poriadok počas zápasov v prvých rokoch po vzniku republiky, prestali koncom 20. rokov stať. Po skončení zápasov a odchode divákov zo štadióna sa totiž množili incidenty, často dochádzalo ku kolapsu dopravy na príľahlých komunikáciách. Policajné riaditeľstvo preto schválilo posilnenie strážnej služby pri zápasoch. Dôvodom na tento krok bol určite aj nový fenomén – množiace sa inzultácie rozhodcov. V Bratislave nespokojní diváci po prvý raz inzultovali rozhodcu v roku 1928 počas finálového zápasu o Pohár slobody s ŠK Žilina.²⁶ Žiaľ, podobné prípady sa stali na slovenských ihriskách tak ako inde vo svete častým javom.

V roku 1929 ČsŠK významne zmodernizoval svoj štadión. V areáli pribudla nová krytá tribúna, hodiny, ktoré odratúvali 45-minútový počas a po mnohých sťažnostiach Policajného riaditeľstva konečne aj prvá toaleta.²⁷

O stúpajúcej obľúbenosti futbalu na Slovensku v tomto období svedčí aj fakt, že koncom 20. rokov už tvoril hlavnú časť športového spravodajstva vo všetkých troch spomínaných denníkoch. Veľký priestor mu venovali najmä *Slovenský denník* a *Slovák*. Pre dobovú atmosféru je charakteristické, že kým agrárnické periodikum používalo najčastejšie český termín kopaná, *Slovák* sa striktnie pridrižoval medzinárodného názvu football. Okrem samozrejmych reportáží zo zápasov ČsŠK Bratislava či košických slovenských mužstiev už nechýbali ani správy o futbalových udalostiach na vidieku. Západoslovenská župa ČSZF navyše oba denníky využívala na publikovanie svojich úradných správ, ktoré v *Slovenskom denníku* zverejňovala

²³ V roku 1923 napríklad zvíťazil výber Bratislavy nad vybraným mužstvom Viedne 3:2. Za Bratislavu nastúpili hráči ČsŠK, maďarských klubov VAS a Ligeti i židovskej Makkabey. KŠIŇAN – MRÁZ, ref. 8, s. 15.

²⁴ SD, roč. 11, č. 158a, 16. 7. 1928, s. 7. Stretnutie, v ktorom domáci podľahli slávnemu súperovi 2:8, sledovalo na vtedajšie ružomberké pomery rekordných 2 000 divákov.

²⁵ SNA, f. Policajné riaditeľstvo, k. 117. inv. č. 131/5. Čsl. športový klub Bratislava.

²⁶ Tamže.

²⁷ Tamže.

aj Odbočka československých sudcov footballových. Pre rozhodcov organizovala školenia, viedla knižnicu s odbornou literatúrou a vydávala aj „výchovný“ mesačník *Dorastenec*.²⁸

V novinách už nechýbali ani výsledky československej profiligy, samozrejmosťou boli výsledky majstrovských zápasov v Maďarsku a Rakúsku, či správy z kolisky futbalu Anglicka. Reportáže zo zápasov profesionálnych mužstiev prinášali aj *Robotnícke noviny*. Nenechali si však ujsť príležitosť, keď mohli profesionálny futbal skritizovať. Po derby medzi pražskou Spartou a Sláviou, ktoré rozhodca pre nedisciplinovanosť hráčov v roku 1928 predčasne ukončil, konštatovali: „*Títo športovci ukázali, že majú zdravé telá, na ducha zabudli. Urobiac zo sportu remeslo chcú nesportsmanským spôsobom zakryť úpadok formy, lebo znamená zmenšenie zárobku. Čo im na tom záleží, že sport je tým ťažko poškodený. Tak sa zdá, že luxus profesionálnych klubov športových bol a je pre náš národ príliš veľký a zbytočný.*“²⁹

Veľkú popularitu si na stránkach slovenských novín získal aj Stredoeurópsky pohár, predchodca dnešných moderných európskych pohárových súťaží. Od roku 1927 ho začali hrať najlepšie kluby z Československa, Maďarska, Rakúska a Juhoslávie. O dva roky neskôr sa pridali aj Taliani, v roku 1936 Švajčiari a napokon v roku 1938 Rumuni. Slovenskému zástupcovi sa, žiaľ, až do konca prvej republiky do tejto prestížnej súťaže prebojovať nepodarilo.

Novinári v tomto čase v sebe ešte len ťažko zapierali športových fanúšikov. Prehry ČsŠK Bratislava a ďalších slovenských tímov s maďarskými mužstvami či v medzinárodných zápasoch často pripisovali gólom z ofsajdového postavenia, slabým výkonom rozhodcov alebo surovej hre súpera. Noviny však vedeli občas nelútostne skritizovať aj svojich obľúbencov. Pravidelná bola polemika o výkonoch rozhodcov s bratislavskými maďarskými a nemeckými novinami.³⁰ Slovenská tlač ťažko niesla aj to, keď bratislavskí Maďari počas zápasov so súpermi z Budapešti dávali okázalo najavo, že nie sú priaznivcami slovenského klubu.³¹ Atmosféru na zápase v Budapešti medzi reprezentáciami Maďarska a ČSR v roku 1928, ktorý čs. mužstvo prehralo 2:0, označili v čase vrcholicej rothermeriády³² za politickú manifestáciu proti republike. Novinárom prekážalo aj to, že viacerí maďarskí bratislavskí kaviarnici oznamovali maďarské víťazstvo svojim hosťom na veľkých tabuliach, na ktorých nechýbalo ani volanie na slávu strelcom gólov. Redaktori *Slovenského denníka* prehru čs. mužstva ľutovali aj z iného dôvodu. Podľa nich by pražskí profesionáli spravili víťazstvom v prospech republiky viac ako 50 000 protirothermerovských brožúr.³³

²⁸ Úradná zpráva odbočky č.-slov. sudcov footballových v Bratislave. Slovák, roč. 10, č. 39, 17. 2. 1928, s. 8.

²⁹ Športový skandal v Prahe. RN, roč. 25, č. 101, 1. 5. 1928, s. 7.

³⁰ Zápas, ktorý sklamal. SD, roč. 11, č. 116, 19. 5. 1928, s. 7.

³¹ SD, roč. 11, č. 260, 13. 11. 1928, s. 7.

³² Anglický tlačový magnát lord Rothermere rozpútal v júni 1927 v najčítanejšom britskom denníku *Daily Mail* kampaň za revíziu trianonských hraníc Maďarska. Jeho úsilie podnietilo vznik tzv. maďarskej revíznej ligy a rozpútal vehementnú propagandistickú kampaň proti štátom Malej dohody. V Československu sa naopak zrodila ostrá reakcia proti maďarským ašpiráciám. Následkom toho sa futbalový zápas z roku 1928 odohrával vo veľmi vyhrotenej atmosfére. K odozve Rothermerovej akcie na Slovensku pozri podrobnejšie MICHELA, Miroslav. Reakcie slovenských politických kruhov a tlače na Rothermerovu akciu (1927 – 1928). In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č. 3, s. 503 – 522.

³³ Zápas totiž sledovalo na štadióne 50 000 divákov. SD, roč. 11, č. 98a, 26. 4. 1928, s. 7.

Svoje domáce zápasy hrávalo v tomto období čs. reprezentačné mužstvo len v Prahe. Bratislava videla prvýkrát čs. mužstvo až po skončení druhej svetovej vojny.³⁴ Prvým futbalistom zo slovenského klubu, ktorý nastúpil za reprezentáciu, sa stal v roku 1929 v zápase proti Juhoslávii v Prahe bratislavský Pavol Šoral.

V druhej polovici 20. rokov sa naučili slovenskí futbaloví priaznivci cestovať na zápasy svojho mužstva aj na ihriská súperov. Svedčia o tom údaje o početných fanúšikoch Bratislavy na zápase v Trnave či o Žilincanoch na stretnutí v Bratislave.³⁵ Odbor futbalových sudcov Západoslovenskej župy ČSZF zasa napr. zorganizoval zájazd na spomínaný reprezentačný duel do Budapešti, ktorého sa zúčastnilo viac ako 100 priaznivcov.³⁶ Dobrým zvykom sa stalo aj víťanie úspešných mužstiev po návrate z víťazných zápasov na vlakovej stanici. V roku 1928 po zisku prvého slovenského titulu pripravili svojim futbalistom takéto ovácie v Žiline,³⁷ na konci toho istého roka čakali zasa bratislavskí priaznivci uprostred noci na návrat svojich obľúbencov z úspešného zájazdu do Grécka.³⁸

V roku 1926 začal vysielat' bratislavský rozhlas a už o rok neskôr pripravil aj prvý priamy futbalový prenos. Išlo o stretnutie medzi ČSŠK Bratislava a Austriou Viedeň.³⁹ Prenosy si získali v krátkom čase ohromnú popularitu, najmä po rozšírení prijímačov, o desaťročie neskôr už patrili k neodmysliteľnému koloritu slovenských domácností. Samotné futbalové kluby ich však spočiatku veľmi rady nemali a bránili sa im. Obávali sa, že im vďaka nim ubudnú diváci a prídu tak o nezanedbateľnú časť finančných zdrojov na svoju činnosť.

V roku 1929 došlo k udalosti, vďaka ktorej sa futbal dostal po prvýkrát na prvé strany slovenských novín. Bolo ňou víťazstvo ČSŠK Bratislava nad anglickým profesionálnym mužstvom Newcastle United, pričom išlo zároveň o prvú návštevu celku z Britských ostrovov na medzivojnovom Slovensku.⁴⁰ Anglické mužstvá mali v čase, keď sa ešte nehrávali celoeurópske pohárové súťaže, po skončení svojich ligových zápasení vo zvyku vyraziť na zájazd na európsky kontinent. Okrem šírenia dobrého mena anglického futbalu sa im zápasy vyplácali aj ekonomicky, za ich zohratie totiž inkasovali nemalé štartovné. Newcastle prichádzal do Bratislavy s vizitkou štvornásobného majstra svojej krajiny, pričom posledný titul získal len dva roky predtým. Dvakrát navyše triumfoval aj v najstaršej futbalovej súťaži na svete – Anglickom pohári. Pred návštevou Slovenska zohral zápasy v Taliansku a Rakúsku, z Bratislavy sa ešte vydal do Prahy a Budapešti. V Miláne najskôr dva razy zvíťazil nad miestnou Ambrosianou (dnešný Inter), následne síce prehral vo Viedni s WAC 2:0, ale v zápase s bratislavskými amatérmi bol, samozrejme, veľkým favoritom. V Petržalke však pred 4 000 platiacimi divákmi utril zahanbujúcu prehru 8:1, hoci nastúpil v plnej sile aj so škótskym

³⁴ V Bratislave však hrávalo v rokoch 1939 – 1944 svoje zápasy reprezentačné mužstvo prvej Slovenskej republiky.

³⁵ SD, roč. 11, č. 187, 17. 8. 1928, s. 5.

³⁶ Slovák, roč. 10, č. 69, 23. 3. 1928, s. 7.

³⁷ Uvítanie majstra Slovenska v Žiline. Slovák, roč. 10, č. 207, 14. 9. 1928, s. 7.

³⁸ KŠIŇAN – MRÁZ, ref. 8, s. 23.

³⁹ MAŠLONKA – KŠIŇAN, ref. 4, s. 141.

⁴⁰ O zápase detailnejšie HANULA, Matej. Futbalový šok z Petržalky. Víťazstvo I. ČSŠK Bratislava nad Newcastle United roku 1929. In História – revue o dejinách spoločnosti, 2006, roč. 6, č. 4, s. 44 – 45.

reprezentantom Hughiem Gallacherom, o ktorom noviny písali ako o najlepšom futbalistovi sveta. Výsledok bol pre celú vtedajšiu futbalovú Európu šokom. Ešte viac vynikol potom, ako uhral Newcastle v Prahe s majstrom profesionálnej ligy Sláviou remízu 1:1. Slovenské noviny nazvali zápas triumfálnym víťazstvom. *Slovenský denník* zasadil tento skvelý úspech v komentári na prvej strane do širších súvislostí: „*Tých jedenást chlapcov, čo prekvapilo nielen domáce obecnstvo, ale i celé zahraničie, vykonalo čin, ktorý možno hodnotiť nepriamo ako veľmi kladný moment prosievajúci tomu, čo zahrňujeme pod široký pojem slova politika... Barvy Československa vyleteli na vysoký stožiar a tisíce medzinárodného sveta sú upozornené, že v strednej Európe žije národ, ktorý má životaschopnosť národov dávno samostatných, ktorý má kvality, s nimiž treba rátať.*“⁴¹

Významným prelomom vo vývoji československého i slovenského futbalu sa stala sezóna 1934 – 1935. Štruktúra súťaží sa pred jej štartom zmodernizovala do podoby, ktorá zodpovedala celoeurópskemu trendu. Vznikli na seba nadväzujúce ligové súťaže otvorené všetkým klubom, ktoré boli členmi ČSAF. Pražské kluby konečne súhlasili s vytvorením celoštátnej ligy. Na Slovensku vznikla ako druhý článok tzv. Slovensko-podkarpatskoruská divízia. Jej najväčším pozitívom bolo, že ju hrali mužstvá ČSZF aj MLSz spoločne, rozdelené na západnú a východnú skupinu. Ich víťazi sa stretli v súboji o neoficiálneho majstra Slovenska, pričom úspešnejší postúpil do kvalifikačného turnaja o celoštátnu ligu, ktorého sa spolu s ním zúčastnili víťazi divízií z českých krajín. Pod divíziou boli majstrovské súťaže jednotlivých žúp ČSZF a okresov MLSz, ktoré boli rozdelené na viaceré kvalitatívnych úrovni.⁴² Ako prvý a zároveň jediný klub zo Slovenska si vybojoval od sezóny 1935 – 1936 účasť v najvyššej súťaži bratislavský ČsŠK. O rok po ňom sa to podarilo ďalšiemu celku zo Slovensko-podkarpatskoruskej divízie, išlo však o SK Rus’ Užhorod. Podkarpatskoruskí futbalisti sa zapísali do dejín aj tým, že ako prví využívali pre veľké vzdialenosti na dopravu na zápasy do Čiech lietadlo.⁴³ V sezóne 1936 – 1937 si robil nádeje na postup aj FTC Filakovo patriaci do MLSz. V kvalifikačnom turnaji však napokon neuspel. Medzi slovenskú elitu sa dostal najmä vďaka riaditeľovi miestnej továrne na výrobu smaltovaného kuchynského riadu Sfinx Hulitovi, ktorý vynakladal veľké prostriedky na nákup kvalitných futbalistov. Robotníci z fabriky však už z jeho krokov takí nadšení neboli. V auguste 1936 totiž na futbalovom ihrisku zorganizovali niekoľkotýždňový štrajk za zvýšenie miezd a mužstvu znemožnili odohrať viaceré stretnutia.⁴⁴

Postup ČsŠK Bratislava do celoštátnej ligy v lete 1935 bol pre Slovensko veľkou udalosťou. Klub sa mal stať v najvyššej súťaži reprezentantom celej krajiny, ktorá pozorne sledovala jeho púť kvalifikačným turnajom. *Slovenský denník* vypísal medzi čitateľmi dokonca zbierku na prémie pre hráčov, ktorá ich mala

⁴¹ S. K. Bratislava. SD, roč. 12, č. 122a, 28. 5. 1929, s. 1.

⁴² MAŠLONKA – KŠIŇAN, ref. 4, s. 107 – 109.

⁴³ MRÁZ, ref. 6, s. 295.

⁴⁴ MAŠLONKA – KŠIŇAN, ref. 4, s. 116.

v zápasoch motivovať.⁴⁵ Počas stretnutí na ihriskách českých súperov, ktoré nevysielal rozhlas, obliehali desiatky netrepezlivých fanúšikov redakcie hlavných bratislavských denníkov. Priebeh zápasov im tu „naživo“ sprostredkúvali redaktori, ktorí im z okien oznamovali zmeny skóre hlásené vyslanými spravodajcami.⁴⁶

V roku 1937 bolo na Slovensku len v rámci ČSZF registrovaných celkovo 219 klubov, v ktorých bolo organizovaných 6 122 seniorských a dorasteneckých hráčov. Na celom Slovensku pôsobilo len 16 futbalových profesionálov. Aj v najúspešnejšom bratislavskom klube išlo len o niekoľkých jednotlivcov a čisto profesionálne mužstvo tu na rozdiel od českých krajín nevzniklo. V celej republike bolo pritom v rámci ČSZF registrovaných 2 060 klubov, ktoré mali registrovaných 107 196 seniorských a dorasteneckých futbalistov.⁴⁷

Okrem futbalu organizovaného v rámci ČSAF sa však na Slovensku v období predmníchovskej republiky na dedinách rozvíjal aj neorganizovaný futbal. Pôsobili tam malé kluby bez možnosti získavať výraznejšie príjmy zo vstupného, ktoré si turnaje väčšinou organizovali samy. Ich finančnú a organizačnú podporu zastrešila redakcia ľudáckej *Slovenskej pravdy*. Išlo o tzv. Slovenské maloklubové hnutie, ktoré združovalo približne stovku dedinských klubov. V roku 1938 pre nich ľudová strana dokonca zorganizovala turnaj o maloklubového majstra Slovenska. Vo finále sa stretli ŠK Rapid Hrnčiarovce a ŠK Litavská Lúčka, o zápase publikoval Slovák rozsiahlu reportáž.⁴⁸

Celoštátna liga lákala do hľadiska v Bratislave davy ľudí zo všetkých spoločenských skupín. Návštevy 8 000 divákov sa stali pravidlom, na zápasy s pražskými klubmi chodilo pravidelne 12 000, medzivojnovým rekordom sa stalo 13 000 fanúšikov na zápase s pražskou Spartou v roku 1937.⁴⁹

Bratislavský klub zotrval v najvyššej čs. súťaži až do zániku republiky v marci 1939. Na jeseň 1938 prerušila po odohraní 3. kola ligu na šesť týždňov septembrová mobilizácia. Mníchovský diktát prisúdil Petržalku Nemecku a ČŠK tak prišiel o svoj štadión. Riešenie problému sa našlo na ihrisku klubov Patronka a ŠK Železničari na mieste dnešného cyklistického štadióna na Tehelnom poli.⁵⁰ V nasledujúcom roku vznikol v jeho susedstve štadión, ktorý klub používa dodnes.

Až do konca prvej republiky ostávalo veľkým paradoxom a brzdou rozvoja futbalu na Slovensku nariadenie o národnostnom katastri. Podľa neho mohli hrať hráči len za klub, ktorý reprezentoval ich národnosť, za iný, len ak sa v mieste ich trvalého bydliska nenachádzal. A tak rodáci zo Slovenska, ktorých ako žiakov zaregistrovali ako Maďarov, mohli do slovenských klubov prestupovať len po zdfhavom prerregistrovaní národnosti, ktoré niekedy trvalo aj roky.⁵¹ Najlepší maďarskí hráči sa tak zároveň nemohli stávať oporami klubov patriacich pod ČSZF. Bez problému však vďaka tomuto pravidlu mohli prestupovať do českých krajín, kde maďarské kluby, pochopiteľne, nepôsobili.

⁴⁵ Tamže, s. 113.

⁴⁶ Jasot u Slovenského denníka. SD, roč. 18, č. 154, 6. 7. 1935, s. 6.

⁴⁷ SD, roč. 21, č. 18, 22. 1. 1938.

⁴⁸ Slovák, roč. 20, 9. 8. 1938, č. 178, s. 8.

⁴⁹ MAŠLONKA – KŠIŇAN, ref. 4, s. 126.

⁵⁰ Tamže, s. 146.

⁵¹ Tamže, s. 123 – 125.

Popularita, ktorú si futbal v krajine do konca 30. rokov získal, sa odzrkadľovala aj na stránkach troch sledovaných denníkov. Všetky bez rozdielu už prinášali podrobné reportáže zo všetkých ligových aj divíznych zápasov, nechýbali ani výsledky majstrovstiev žúp. Pred každým kolom sa v nedeľu hodnotili šance súperov, ktorí na seba v danom kole narazili. Pred štartom ligy bola súčasťou športového spravodajstva analýza predpokladanej výkonnosti jednotlivých mužstiev. Reportáže zo zápasov reprezentácie vrátane jej účinkovania na majstrovstvách sveta v rokoch 1934 a 1938 boli samozrejmosťou. Chýbať nemohli ani informácie zo zahraničných líg, pričom dominovala anglická, maďarská, talianska a rakúska. Veľkej popularite sa tešili zápasy Stredoeurópskeho pohára. Púť pražských klubov jeho kolami sledovali s oduševnením aj redaktori a čitatelia autonomistického *Slováka*. Redakcia dokonca organizovala zájazdy na pohárové zápasy Sparty a Slávie v blízkej Viedni či Budapešti.⁵² Futbalové spravodajstvo tak do konca 30. rokov získalo podobu, ktorú si udržalo dlhé desaťročia a jeho základné rysy sa od vtedajšej formy v mnohom neodlišujú ani dnes.

Slovenská otázka, ktorá bola súčasťou politických zápasov v republike, si koncom 30. rokov našla svoje miesto aj vo futbale. *Slovák* a rovnako *Slovenský denník* v tomto období ostro kritizovali lanárenie najlepších bratislavských hráčov pražskými klubmi. Označovali ho často za útok proti slovenskému futbalu. Nezabúdali pritom poznamenať, že kým pre reprezentáciu nie sú Slováci zvyčajne dostatočne dobrí, Sparta a Slávia sa o nich bijú.⁵³

O vážnosti, ktorú futbal na Slovensku získal, svedčí aj viacero žalôb pred bratislavským krajským súdom pre konštatovania súvisiace s futbalom na stránkach tlače. Rozhodcovia sa v nich ohradzovali voči výrokom klubových funkcionárov, funkcionári žalovali svojich kolegov z iných celkov či redaktorov, ktorých tvrdeniami publikovanými v tlači sa cítili poškodení. Príznačnou bola žaloba ŠK Trnava na redakciu *Slováka* z roku 1934, ktorá naznačuje mnoho o možnom mútnom zákulisí vtedajšieho slovenského futbalu. Funkcionárom klubu sa nepáčili tvrdenia publikované v denníku, podľa ktorých pred derby s mestským rivalom Rapidom podplatili dvoch jeho hráčov. Redakciu zastupovanú zodpovedným redaktorom Karolom Sidorom preto zažalovali za urážku na cti. Súd však ich žalobu zamietol a skonštatoval, že podľa svedeckej výpovede sa tvrdenia inkriminovaného článku zakladali na pravde.⁵⁴

Slovenským klubom mali počas medzivojnového obdobia dodať lesk funkcionári z radov politikov. Agrárnický starosta Bratislavy Ľudovít Okánik bol napríklad čestným predsedom miestneho klubu ŠK Štefánik, jeho stranícky kolega, košický župan Juraj Slávik zasa tú istú funkciu zastával v tamojšej Slávii. Vo vedení ČSŠK Bratislava pôsobil dlhé roky národný demokrat Gejza Reháč a v trnavskom ŠK zasa národniar Juraj Janoška ml. Milan Hodža bol v čase svojho pôsobenia vo funkcii predsedu čs. vlády protektorom pražskej Slávie.

Do histórie slovenského futbalu sa v medzivojnovom období zapísalo viacero osobností z radov hráčov. Za všetkých spomeniem aspoň troch najvýraznejších. Prvou veľkou medzivojnovou hviezdou slovenských

⁵² Výlet na tohtoročný zápas o „Stredoeurópsky pohár“. *Slovák*, roč. 16, č. 125, 5. 6. 1934, s. 1.

⁵³ Napr.: Kto to búcha do l. ČSŠK Bratislava. *SD*, roč. 21, č. 7, 9. 1. 1938, s. 10; Slavia si vraj na Daučíka počká. *SD*, roč. 21, č. 13, 16. 1. 1938, s. 10.

⁵⁴ Štátny archív Bratislava, f. Krajský súd v Bratislave, TL, sig. 171/34.

trávníkov bol nepochybne Štefan Príboj. Narodil sa v roku 1894 slovenským rodičom v Budapešti. V mieste klube UTE vyrástol na veľmi kvalitného futbalistu a v rokoch 1919 – 1922 odohral 6 zápasov za maďarské reprezentačné mužstvo, ktoré už vtedy patrilo k najlepším na kontinente. Počas jedného zápasu UTE v Bratislave ho skontaktovali funkcionári ČSŠK a dohodli sa na jeho angažovaní. S prestávkou v rokoch 1924 – 1925 pôsobil v bratislavskom klube až do roku 1931, v poslednom období dokonca ako hrajúci tréner. Bratislavský rodák Štefan Čambal bol dlhé roky oporou ČSŠK. Gól strelil aj v spomínanom stretnutí proti Newcastle United. V roku 1929 prestúpil do Teplic, odkiaľ sa presunul do pražskej Slávie. V roku 1934 odohral už ako jej hráč všetky štyri zápasy čs. mužstva na majstrovstvách sveta v Taliansku, kde našlo premožiteľa až vo finálovom stretnutí proti domácejmu tímu. Rodák zo Šiah Ferdinand Daučík prešiel do Slávie Praha cez KFC Komárno a ČSŠK Bratislava. Pražské mužstvo priviedol ako kapitán k triumfu v Stredoeurópskom pohári v roku 1938. V tomto roku si zahral aj na majstrovstvách sveta vo Francúzsku.

V medzivojnovom období sa stal futbal na Slovensku masovým fenoménom. Šport, ktorý tu začiatkom storočia len nesmel zapúšťať korene medzi skupinami nadšencov v mestách a mestečkách, sa zmenil na odvetvie so stovkami hráčov a tisíckami priaznivcov. Nezanedbateľnú úlohu zohral určite aj pri vytváraní skupinovej a národnej identity. Práve na multietnickom Slovensku mal šport na rozvoj tejto svojej funkcie priaznivé podmienky, o čom svedčí napr. atmosféra či novinové referáty o zápasoch medzi československými (slovenskými) a maďarskými mužstvami v Bratislave. V 30. rokoch sa už dali isto aj na nedelu v hlavnom meste Slovenska aplikovať spomienky obyvateľky Viedne na trávenie voľného času v medzivojnovom období, podľa ktorej „otec mal svoje pivo, matka kino a brat svoj futbal.“⁵⁵ U veľkej časti dovtedy národne prinajmenšom chladného slovenského obyvateľstva podporil futbal v novom štáte proces ich identifikácie s národným celkom. Práve v medzivojnovom období získal slovenský futbal základy, vďaka ktorým sa neskôr v 50. a 60. rokoch 20. storočia úspechmi vyrovnal futbalu v českých krajinách.

ABSTRACT

Football in the period of Inter-war Slovakia

Matej Hanula

The article analyses the expansion of organized football in the period of the 1st Czechoslovak Republic. Author focuses on changes in the structure of its competitions. Till the end of the first republic in 1938 football clubs in Slovakia remained divided between Czechoslovak and Hungarian football union which were

⁵⁵ MARSCHIK, ref. 3, s. 217.

both part of the Prague's statewide Czechoslovak football association. But there was a positive side of this division, too. It had a significant impact on building of the Slovak national identity. The author outlines the increase of football's popularity among the inhabitants of Slovakia and the enlarging place of this sport on the pages of Slovak newspapers. He tries to describe new phenomenon related to the growing number of football fans in Slovakia, too.

Mgr. Matej Hanula, PhD.

Pôsobí ako vedecký pracovník Historického ústavu SAV na oddelení novších dejín. Zaoberá sa dejinami politického agrárneho hnutia na Slovensku a jeho osobnosťami. Je autorom mnohých popularizačných článkov, pracuje ako redaktor v časopise *História. Revue o dejinách spoločnosti*.

Záver

Slovenskí historici a odborníci z iných spoločenských vied sa v pätnástich kapitolách tejto kolektívnej monografie pokúsili priblížiť život medzivojnovnej spoločnosti na Slovensku prostredníctvom sond do politiky, ekonomiky, ale predovšetkým do sociálnej a kultúrnej oblasti. Sústredili sa na základnú otázku, ako sa dvadsať medzivojnovných rokov od vzniku Československa v roku 1918 do zavedenia autonómie Slovenska na jeseň 1938 pod vplyvom demokratizačných, nacionálnych, kultúrnych, inštitucionálnych, modernizačných, technických, hospodárskych a iných zmien prejavilo v každodennom živote bežných ľudí. Na tomto podklade autori priniesli mnoho zaujímavých, nových a podnetných výsledkov svojich výskumov. Kniha ako celok preto predstavuje originálny a mimoriadne pestrý obraz dejín Slovenska v Československu. Jej ambíciou bolo zacieliť pozornosť odborníkov i záujem čitateľskej verejnosti na témy našich dejín, ktorým sa v slovenskej historiografickej spisbe dosiaľ venovalo málo priestoru.

Aj keď časové ohraničenie knihy bolo vymedzené medzivojnovnými rokmi, viaceré sledované fenomény, ktoré boli do veľkej miery podnietené udalosťami po roku 1918 a rozvíjali sa v Československej republike, presahujú horný sledovaný rámec, ich kontinuitu možno sledovať v nasledujúcich rokoch i desaťročiach a aj dnes sú stále aktuálne. Prínosom publikácie preto je, že umožňuje sledovať a posudzovať aj mnohé súčasné spoločenské javy z hľadiska ich historického vývoja. Tieto skutočnosti potvrdzujú, že obsahový záber a prístup zvolený v knihe má dnes vo výskume našich dejín dôležité a neoceniteľné miesto. Ak v nej nielen odborná, ale aj širšia čitateľská verejnosť nájde zaujímavé informácie a podnetné postrehy o premenách Slovenska za jeho existencie v medzivojnovnej Československej republike, autori publikácie splnili svoj cieľ.

Jaroslava Rogulová

Summary

This collective monograph consists from 15 chapters written by Slovak historians and other social scientists who tried to sketch the life in inter-war Slovakia. The chapters are focusing on politics and economy but mostly on social and cultural aspects of the life of society. The authors tried to answer the basic question: how was the period of 20 years, from the emergence of Czechoslovakia in 1918 till the introduction of the Slovak autonomy in 1938, with its democratic, national, cultural, institutional, technical and economical changes reflected in everyday life of common people. From this prospective, the authors came with lot of new, interesting and challenging outcomes of their research. As a result of that, this book creates an original and colorful image of the history of Slovakia in Czechoslovakia. One of its goals was to turn over the attention of experts and broader audience to the topics from the Slovak history that have not been favored by the Slovak historiography before.

Although the book is limited to the period of inter-war years, lot of phenomenon sparked by the events of 1918 exceeded the year 1938. For some of them there is continuity in the next decades or are relevant even today. The publication enables the reader to follow and evaluate different present-day social phenomenon from the perspective of their historical evolution. Those facts demonstrate that the methodology and the approach of the book are very important for the research of Slovak history today. If experts and broader audience find in it interesting information and challenging observation about the changes of Slovakia during the period of inter-war Czechoslovakia, the goal of the authors was fulfilled.

(M. H.)

Jaroslava Rogulová

Obrazová příloha

Kuchyňa a obývačka v mestskom bratislavskom byte

Domy pre štátnych zamestnancov na Vajnorskej ceste v Bratislave

Obytný dom v Bratislave

Hoferské domy z medzivojnového obdobia v Číferi, okres Trnava. Predstavujú stavebný typ redukovaného obydľia, kde prevažujú indiferentné architektonické znaky, ale ešte v nadväznosti na miestnu formu roľníckeho domu s odkvapovou orientáciou. V tomto období to bolo obydľie najnižšej sociálnej vrstvy sociálne stratifikovanej bohatej poľnohospodárskej obce.

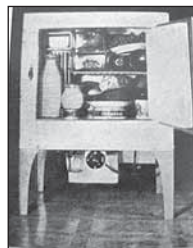
Budova bývalej jatky z druhého desaťročia 20. storočia v Lip-tovských Sliach. Stavba reprezentuje obydľie najbohatšej sociálnej vrstvy svojou veľkosťou aj koncentráciou náročnej rezbárskej dekorácie na štíte.

Fén na vlasy

Práčka

Chladnička

„Elektric“,
 inštalačné podniky
Turčiansky Sv. Martin,
 Kuzmányho ulica 459.

SIEMENS
 úč. spol. pre dorábanie
 elektrických zariadení.
**ZÁVODY V BRATISLAVE
 A V MOHELNICIACH.**
 Odbočka v Prahe II.

Technické kancelárie:
 Bratislava, Brno, Karlove Vary,
 Košice, Liberec, Moravská Ostrava,
 Plzeň, Praha, Rumunsk a Teplice.

ELEKTROTECHNICKÉ VÝROBKY KAŽDÉHO DRUHU.

ELEKTRICKÉ TEPLOMETRY
 a žiarová kamna

„APEX“
 vydajú viac tepla než
 uhlí, dříví a plyn.
 Nejlevnější a nejide-
 álnější topné aparáty.

Praktické! Žádejte prospekty! Moderní!
„APEX“ spojené elektrotechnické továrny, spol. s r. o.,
 DOLNÍ HANYCHOV U LIBERCE.

HODNOTNÝ SUPER
 s výkonom 100 W
 a výkonom 100 W
 s výkonom 100 W
 s výkonom 100 W

RÁDIO REKTRA

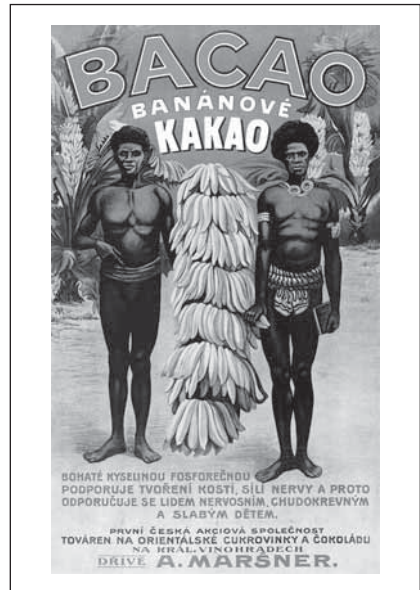
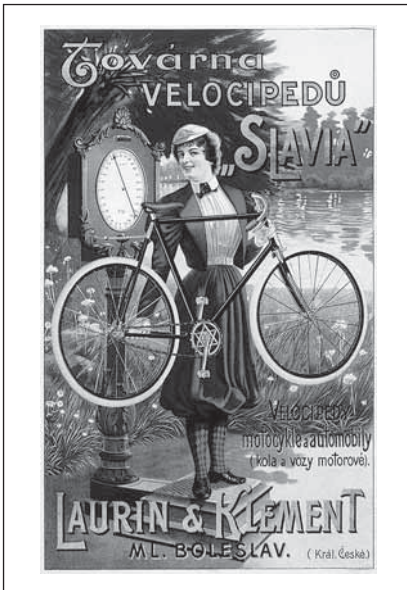
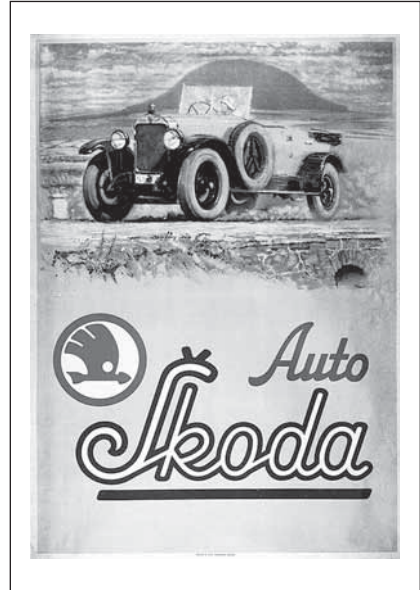
Minister Černák k akademikom!

Prohlédněte si to

zač platíte. Kupte-li žárovku,
 chcete mít světlo. Vezměte proto
 dokonalý hospodárny výrobek,
 který při nepatrné spotřebě
 proudu dává největší světlo.

TUNGSRAM

Dobové reklamy

Reklamné plagáty

Hotel Carlton roku 1931

Prezidentský apartmán v hoteli Európa v Košiciach

Stočnik II. Zilina, 15. februára 1923. Číslo 4.

SLOVENSKÝ HOSTINSKÝ

Dobrotý vepre Zeman! Jednary sivo, hostinských a kaviarskych pre Slovensku a Podkarpatsku Duk, vstavov: skajšom prvom hostinských a kaviarskych!

Redakcia: **EMMA, Hanyy VIL E. T.** ...
 Zastupujúci redaktor: **STANISLAV TROJAN.** ...
 Vychádza týždeň 1.15. každého mesiaca. — Prispievajú na rok: KJ 45. — Odberateľom predsa sa, pre zjednotenie vpravení: čo možná veľká úcta sa odovzdáva. — Dobrotary a doctary vpravení byť doprosení ríš' dšer pred vyhlásením dšer om. — Prispievajú a vstavov: skajšom prvom hostinských a kaviarskych.

Nozdravé javy.
 Pravidelné vstava na vstavov: skajšom prvom hostinských a kaviarskych. — Pravidelné vstava na vstavov: skajšom prvom hostinských a kaviarskych. — Pravidelné vstava na vstavov: skajšom prvom hostinských a kaviarskych.

Titulná strana periodika *Slovenský hostinský*

„TATRAVAR“

16 stupňové špeciálne svetlé i čierne pivo, nedostížnej jakosti, ponúka pánom hostinským za najvýhodnejších podmienok -

Prvý spišský parný pivovar a sladovnía akc. spol. v Poprade.

Založený r. 1812.

Reštaurácia „PRAHA“

Bratislava, Humlova 23.
 Prvotriedna kuchyňa, budejovické svetlé i čierne pivo, vzorná obsluha.
 Klavír v miestnosti.

Restaurácia Meštiansky Pivovar.

Lávne a výborné stravovanie po dobu sjazdu.
 O hojnou návštevu prosí
ANTON VOBEJDA
 reštaurátor.

SLOVENSKÝ LIEHOVÝ PRIEMYSEL

ÚČAST. SPOL.

Závod v Malackách a v Levoči.

Liehovar, rafinérie a svobodné skladište liehu, denaturovanie a výroba „DYNALKOLU“.

TOVÁRNE NA LIKÉRY.

leonné likéry všetkých druhov, výroba a hlavný sklad pre Č. S. R. likérov

„J. A. BACZEWSKI, LWÓW“.

Dobové reklamy

Slovenská hotelová úč. spol., Bratislava

Bratislava, **Carlton**

Trenčín, **Tatra**

Košice, **Europa**

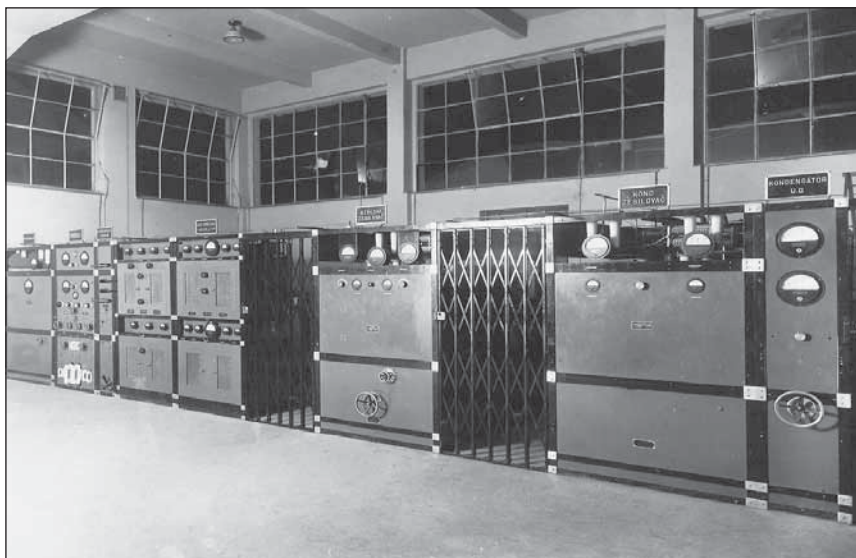
↓

odporúčame

(112)

Sídlo bratislavského rozhlasu na Jakubovom námestí

Rozhlasový vysielač v Bratislave – Prievoze (1929)

Ferenc Ungváry reportuje pre maďarské vysielanie priebeh protipovodňového cvičenia na Dunaji. (1935)

Folkloristická relácia maďarského vysielania, prenos z obce Nesvady (1937)

Bratislavský rozhlasový orchester (1937)

Vysielanie rozhlasovej hry z košického štúdia (1938)

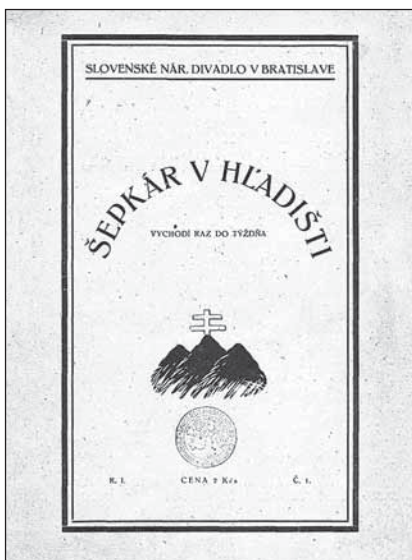
Reportáž Dobroslava Chrobáka zo Slovenského národného múzea v Martine z roku 1937. Pred mikrofónom je múzejník Ján Geryk.

Rozhlasový reportéri Julius Randyssek (pred mikrofónom) a Ľudo Zúbek (vpravo)

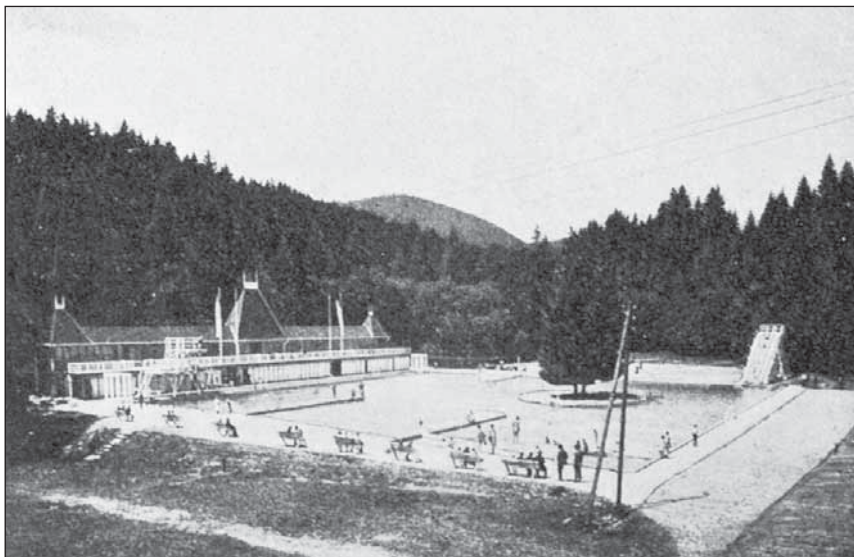
Vidiecka činoherná spoločnosť SND, tzv. Marška 1921/1922

Titulná strana časopisu *Šepkár v hladišti*

Hana Meličková ako Eva v hre Imre Madácha *Tragédia človeka* v SND (1926, réžia Václav Jiříkovský)

Kúpalisko v Ružbachoch

Kúpele v Trenčianskych Tepliciach

Reklama na golf v Piešťanoch

I. ČsŠK Bratislava - amatérsky majster ČSR roku 1927

Spoločná fotografia mužstiev pred pamätným zápasom I. ČsŠK Bratislava – Newcastle United 8:1 roku 1929

Zdroje obrazového materiálu

Zbierky inštitúcií:

Archív Divadelného ústavu Bratislava

Archív Slovenského rozhlasu

Múzeum mesta Bratislava

Slovenský národný archív Bratislava

Umělecko průmyslové muzeum Praha

Univerzitná knižnica Bratislava

Inštitúciám ďakujeme za bezplatné poskytnutie obrazového materiálu.

Súkromné zbierky autorov:

Vladimír Draxler, Ľudovít Hallon, Juraj Podoba, Jaroslava Roguľová, Miroslav Sabol, Katarína Strapcová

Publikácie:

MAŠLONKA, Štefan – KŠIŇAN, Jozef: Zlatá kniha futbalu na Slovensku. Defilé generácií 1898 – 1987. Bratislava 1988.

Ročenka československého rozhlasu 1938.

Slovenský priemysel 1931. Martin 1932.

Zlatá kniha mesta Bratislavy. Bratislava 1928.

Výberová literatúra

Bibliografie

Bibliografia k dejinám Slovenska. (Literatúra vydaná do roku 1965.) Jankovič, V. – Škorupová, A. (eds.). Bratislava 1997.

Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov za roky 1918 – 1945. Martin 1986.

Historiografia na Slovensku 1990 – 1994. Výberová bibliografia. Sedliaková, A. (ed.). Bratislava 1995.

Slovenská historiografia 1995 – 1999. Výberová bibliografia. Sedliaková, A. (ed.). Bratislava 2000.

Bibliografia príspevkov k slovenským dejinám uverejnených v rokoch 1918 – 1939. Jankovič, V. (ed.). Martin 1963.

Kultúrna a osvetová práca na Slovensku v rokoch 1901 – 1918. Zv. I – IV. Potemra, M. (ed.). Košice 1983.

Školstvo na Slovensku v rokoch 1901 – 1918. Potemra, M. (ed.). Martin 1993.

Pramene

DAV. Reedícia. Zv. I. – III. Bratislava 1965.

Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Zv. I. – II Bratislava 1998.

Pramene k dejinám slovenského vystaňovalectva do Francúzska a Belgicka v rokoch 1920 – 1945. Baláž, C. (ed.). Martin 1990.

Slovenské vystaňovalectvo. Dokumenty. Korešpondencia. Zv. I – IV. Bielik, F. – Rákoš, R. (eds.). Bratislava 1969 – 1985. Zv. V.

Kolektívne práce

Armáda v dejinách Slovenska. Zv. I. – II. Bratislava 1993.

Česi na Slovensku. Zelinová, H. (ed.). Martin 2000.

Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě 1. Praha 1999.

Dejiny filozofie na Slovensku v 20. storočí. Kollár, K. – Kopčok, A. – Pichler, T. (eds.). Bratislava 1998.

Dejiny Slovenska. Zv. V. (1918 – 1945). Kropilák, M. (ed.). Bratislava 1985.

Kolejáci. Slovenskí študenti v Štefánikovej koleji v Prahe. Kováč, D. (ed.). Bratislava 1990.

Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny. Csáky, M. – Mannová, E. (eds.). Bratislava 1999.

Mýty naše slovenské. Krekovič, E. – Mannová, E. – Krekovičová, E. (eds.). Bratislava 2005.

Kronika Slovenska. Zv. I. – II. Kováč, D. (ed.). Bratislava 1998 – 1999.

Lexikón slovenských dejín. Škvarna, D. a kol. Bratislava 1997.

Matica slovenská v našich dejinách. Mésároš, J. – Kropilák, M. (eds). Bratislava. 1963.

Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989. Mannová, E. (ed.). Bratislava 1998.

Muži Deklarácie. Kováč, D. (ed.). Martin 1991.

- Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. Lipták, L. (ed.). Bratislava 1992.
- Slovenská otázka v 20. storočí. Chmel, R. (ed.). Bratislava 1997.
- Slovensko na začiatku 20. storočia. Podrimavský, M. – Kováč, D. (eds.). Bratislava 1999.
- Slovenské divadlo v 20. storočí. Mistrík, M. a kol. Bratislava 1999.
- Slovensko kedysi a teraz. Seton-Watson, R. W. (ed.). Praha 1931.
- Slovensko v politickom systéme Československa. Bystrický, V. (ed.). Bratislava 1992.
- Slovensko v Československu. Bystrický V. – Zemko, M. (eds.). Bratislava 2004.
- Slovenský biografický slovník. Zv. I. – VI. Martin 1986 – 1994.
- Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry. Holec, R. (ed.) Bratislava 1995.
- Storočie propagandy. Bystrický V. – Rogulová, J. (eds.). Bratislava 2005.
- Storočie škandálov. Bystrický V. – Rogulová, J. (eds.). Bratislava 2008.

Monografie

- ABELOVSKÝ, J. – BAJCUROVÁ, K.: Výtvarná moderna Slovenska. Maliarstvo a sochárstvo 1890 – 1949. Bratislava 1997.
- BANÁRY, B.: Slovenské národné obrodienie v hudbe. Martin 1990.
- BYSTRICKÝ, V.: Od autonómie k vzniku Slovenského štátu. Bratislava 2008.
- ČAPEK, K.: Hovory s T. G. Masarykem. Souborné vydání. Praha 1990.
- ČAPLOVIČ, M.: Branné organizácie v Československu 1918 – 1939 (so zreteľom na Slovensko). Bratislava 2001.
- ČARNOGURSKÝ, P.: Šiesty október 1938. Bratislava 1993.
- ČAVOJSKÝ, L. – ŠTEFKO, V.: Slovenské ochotnícke divadlo 1830 – 1980. Bratislava 1983.
- ČULEN, K.: Slováci a Česi v štátnych službách ČSR. Trenčín 1994.
- DRUG, Š.: Od robotníckej poézie k DAVu. Bratislava 1976.
- FABIAN, J.: Svätoštetfanské tiene. Bratislava 1966.
- FALISOVÁ, A.: Zdravotníctvo na Slovensku v medzivojnovom období. Bratislava 1999.
- FALŤAN, S.: Slovenská otázka v Československu. Bratislava 1968.
- FALTUS, J. – PRŮCHA, V.: Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. Bratislava 1969.
- GAŠPAR, T.: Pamäti. Zv. I. Bratislava 1998.
- GAŠPAR, T.: Zlatá fantázia. Bratislava 1969.
- GAŠPARÍKOVÁ-HORÁKOVÁ, A.: U Masarykovcov. Bratislava 1995.
- HALLON, L.: Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. (Rozvoj alebo úpadok?) Bratislava 1995.
- HARNA, J. – KAMENEC, I.: Na spoločné cesty. Česká a slovenská kultúra medzi dvoma vojkami. Praha 1988.
- HOLEC, R.: Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť. Martin 1997.
- HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: Peňažníctvo na Slovensku 1918 – 1945. Bratislava 1978.

- HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dejiny Slovenska (1914 – 1939) IV. Bratislava 1996.
- JAKEŠOVÁ, E.: Vystahovalectvo Slovákov do Kanady. Bratislava 1981.
- KAMENEC, I.: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava 2000.
- KRAJČOVIČOVÁ, N.: Slovensko na ceste k demokracii. Bratislava 2009.
- LAJČIAK, J.: Slovensko a kultúra. Bratislava 1994.
- LETZ, R.: Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920 – 1948). Martin 2000.
- LIPTÁK, Ľ.: Slovensko v 20. storočí. Bratislava 1998.
- LIPTÁK, Ľ.: Storočie dlhšie ako sto rokov. O dejinách a historiografii. Bratislava 1999.
- MACEK, V. – PAŠTÉKOVÁ, J.: Dejiny slovenskej kinematografie. Bratislava 1997.
- MINAR, I.: Americkí Slováci a Slovensko 1880 – 1980. Bratislava 1994.
- MLYNÁRIK, J.: Českí profesori na Slovensku. Diel I. Českí profesori a ich slovenskí žiaci na Univerzite Komenského v rokoch 1919 – 1949. Praha 1994.
- ZATKO, P.: Národohospodár Peter Zátka spomína. Zátka, Š. (ed.). Liptovský Mikuláš 1994.
- PEROUTKA, F.: Budovanie štátu Zv. I. – IV. Praha 1933 – 1936.
- PLEVA, J. – TICHÝ, M.: Kresťanské odbory na Slovensku. Bratislava 1967.
- PLEVZA, V. – PLEVZOVÁ, V.: Slovenská inteligencia v komunistickom hnutí (1921 – 1938). Bratislava 1979.
- RUPPELDT, F.: Koncentračné snahy slovenské do roku 1928. Turčiansky Sv. Martin 1928.
- SETON-WATSON, R. W.: Nové Slovensko. Praha 1924.
- SMREK, J.: Poézia moja láska. Bratislava 1968.
- SMREK, J.: Poézia moja láska 2. Bratislava 1989.
- STODOLA, E.: Prelom. Spomienky, úvahy, štúdie. Praha 1933.
- STODOLA, I.: Bolo, ako bolo. Bratislava 1965.
- ŠPETKO, J.: Slovenská politická emigrácia v 20. storočí, jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom. Praha 1994.
- ŠROBÁR, V.: Osvobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918 – 1920, zväzok I. Praha 1928.
- ŠROBÁR, V.: Z môjho života. Praha 1946.
- WINKLER, T.: Matica slovenská v rokoch 1919 – 1945. Martin : 1971.
- ZEMKO, M.: Slovensko – krajina v medzičase. Bratislava 2002.

Štúdie

- BYSTRICKÝ, V.: Politické rozvrstvenie spoločnosti na Slovensku vo svetle obecných volieb roku 1938. Historický časopis 40, 1992, č. 4, s. 438 – 456.
- HALLON, Ľ.: Podnikateľské aktivity slovenského finančného kapitálu v priemysle v rokoch 1918 – 1938. Historické štúdie 41, 2000, s. 199 – 211.
- HOLZER, G.: Zjazd mladej agrárnej generácie roku 1933. Historický časopis 40, 1992, č. 5, s. 556 – 564.

- KRAJČOVIČOVÁ, N.: K otázke personálneho obsadzovania orgánov štátnej a verejnej správy na Slovensku v prvých rokoch po vzniku ČSR. *Historický časopis* 44, 1996, č. 4, s. 612 – 631.
- LIPTÁK, Ľ.: Armáda a mestská spoločnosť na Slovensku v medzivojnovom období (náčrt problematiky). *Vojenská história* 3, 1999, č. 3, s. 3 – 18.
- MAGDOLENOVÁ, A.: Československý kontext v slovenskom hudobnom umení v medzivojnovom B období (1918 – 1939). *Historický časopis* 37, 1989, č. 4, s. 540 – 557.
- MAGDOLENOVÁ, A.: Kultúrna politika československého štátu v oblasti školstva v medzivojnovom období (1918 – 1938). *Historický časopis* 36, 1988, č. 3, s. 494 – 498.
- MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenské divadelné umenie v podmienkach kultúrnej politiky československého štátu (1918 – 1938). *Historický časopis* 34, 1986, č. 3, s. 362 – 384.
- MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenské školstvo v predmníchovskom Československu, *Historický časopis* 30, 1982, č. 2, s. 272 – 311.
- MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenské školstvo v prvých poprevratových rokoch. *Historický časopis* 29, 1981, č. 4, s. 482 – 505.
- MAGDOLENOVÁ, A.: Výtvarné umenie na Slovensku v medzivojnovom období (1918 – 1939). *Historický časopis* 33, 1985, č. 3, s. 397 – 422.
- ŠUCHOVÁ, X.: Hranice ČSR a československé štátne občianstvo. *Historické štúdie* 43, 2003.

Menný register

a

Abraham Paul 159
Alžbeta Bavorská, cisárovná 37
Ambróz Karol 60
Andaházy Pál 37, 38
Andrássy Gyula ml. 40
Apollinair Guillaume 96
Apponyi Albert 101
Arbét Gašpar 156
Árvey Juraj 106

b

Bagar Andrej 156, 157, 159, 161
Ballo Ivan 158
Baník Anton Augustín 112
Barč-Ivan Július 159
Bartek Henrich 111, 112, 114, 115
Bartošová Helena 158
Bazovský Ľudovít 33
Beethoven Ludwig van 169, 171
Bella Ján Levoslav 158
Beneš Edvard 8
Beneš Josef 188
Beniak Valentín 96
Beniczký Aladár 41
Beniczký Lajos 41
Benka Martin 93, 98
Bernolák Anton 111
Bethlen István 34
Billot Nándor (Ferdinand) 39
Bláha Arnošt 23
Blaha Marián 93
Blaho Janko 158
Bodnár Sándor 186
Bohúň Emo 20
Borodáč Janko 157, 158, 159, 161
Bosak Michael 154
Brahms Johannes 171
Breton André 96
Březinová-Jamnická Vilma 161
Budský Jozef 161

c

Cincík Jozef 98
Cirbusová Jolana 35, 42, 43
Claudel Paul 96
Coburg Cyril 44, 45, 46
Coburg Ferdinand, excár 43, 44
Coburg Josiáš 44, 45
Coburgovci, rod 43, 44, 45
Csákyovci, rod 41
Cvengroš Belo 106
Czambel Samuel 109, 115
Čambal Štefan 197
Čapek Karel 94
Čechov Anton Pavlovič 96, 133, 155,
Černý Jan 47
Česányiová Margita 158

d

Damborský Ján 110
Danglová Oľga 51, 52
Daučík Ferdinand 197
Deák Ferenc 47,
Delibes Léo 154
Dérer Ivan 159
Dibarbora František 161
Drašar Antonín 158, 159
Dumas Alexandre 126
Dvořák Antonín 157
Dyk František 150

e

Eluard Paul 96
Esterházy János 39

f

Fabry Rudolf 96
Fiala Karol 165, 166
Figuš-Bystrý Viliam 158
Florek Pavel 106, 107
František Ferdinand D'Este 45, 47
František Jozef I., cisár 47
Frýdová-Želenská Milana 161
Fulla Ľudovít 98, 158

g

Gacek Mikuláš 96
 Gajda Radola 14, 15
 Galanda Mikuláš 98, 158
 Gallacher Hughie 194
 Gansel Leopold 132
 Gašpar Tido Jozef 118, 134, 157
 Geryk Ján 209
 Goethe Johann Wolfganag 133, 156
 Gogol' Nikolaj Vasilievič 96
 Gorkij Maxim 155

h

Habsburgovci, rod 45, 46
 Hancko Anton 103
 Hellmuth Karel 86
 Heřmanský František 92
 Hlinka Andrej 13, 103, 111, 134, 168
 Hodža Milan 15, 44, 159, 196
 Hoffmann Ferdinand 161
 Holéczy Ervín 39
 Holeček Bedřich 147
 Horecký Ján 114
 Horňák Mikuláš 106
 Hoza Štefan 158
 Hrabovský Jozef 106
 Hradský Ľudovít 157, 159
 Hronec Jur 104, 105
 Hronský Jozef Ciger 29, 45, 89, 90, 111
 Hrušovský Ján 95, 158
 Huba Mikuláš 161
 Hudec J. 106
 Hugo Victor 126
 Hviezdoslav Pavol Orságh 124, 131
 Hvozdič Ján 103

ch

Chaloupecký Václav 92
 Chalupka Ján 158
 Chrobák Dobroslav 118, 119, 121, 127, 130, 131,
 132, 133, 134, 147, 150, 209
 Chvojka, dr. 179

j

James Francis 96

Jamnický Ján 160, 161
 Janoška Juraj ml. 196
 Janšák Štefan 60, 61
 Jégé Ladislav Nádaši 45, 97, 132
 Jeřábek Bedřich 153, 154, 155, 156, 161
 Jesenský Ján 41
 Jirásek Alois 126, 156
 Jiříkovský Václav 157, 158, 211
 Joób Miklós 37, 38
 Joštiak Jozef 143
 Juriga Ferdiš 14
 Jurkovič Dušan 93, 154

k

Kačalov Vasilij Ivanovič 155
 Kadancová-Sýkorová Oľga 161
 Kállay Jozef 78, 82
 Karol I. Habsburský, cisár 32, 34, 47
 Karvaš Imrich 61
 Kello Jozef 156
 Kišonová Mária 158
 Knipperová-Čechovová Oľga 155
 Knittl Zdenko 149
 Komiš Peter 34, 35
 Kossuth Lajos 47
 Koza Ján 74, 82
 Krčméry Štefan 92, 94, 154
 Kubinyi Đurko (Gyurka) 37
 Kubiš Rudolf 86
 Kukučín Martin 125
 Kvačala Ján 104
 Kvapil Jaroslav 153, 154, 157

l

Ladvenica Ján 159
 Landau Izidor 120
 Langer Jiří 51, 52
 Laufer Josef 143
 Lenčo Viliam 106
 Lermontov Michail Jurievič 133
 Letz Belo 106
 Letz Štefan 134
 Lexmann Juraj 172
 Lipták Ľubomír 49, 89, 107

Lobkovic Ferdinand 32
 Lónyay Elemér 38, 39
 Lukáč Emil Boleslav 95, 96, 131

m

Malypetr Jan 15
 Mann Heinrich 126
 Mária Terézia, cisárovná 82
 Markovič Ivan 159
 Maršík Emanuel 154
 Martinka Jozef 106
 Masaryk Tomáš Garrigue 8, 15, 16, 21, 25, 32, 47,
 82, 126, 148, 190
 Mathesius Bohumil 154
 Maurois André 133
 Mazáč Leopold 96, 97, 120, 126, 135
 Medvecký Ľudovít 41
 Mejerchoľd Vsevolod Emiljevič 160
 Meličková Hana 157, 158, 161, 211
 Mikszáth Kálmán 36, 42, 43
 Mišík Anton 106
 Moissi Alexander 155, 156
 Moyš Ladislav 142, 147
 Moyzes Alexander 150, 151
 Mráz Andrej 112, 115
 Mrštíkovi Alois a Vilém 154
 Müller Jacques 129
 Murgaš Karol 103
 Myrbach Emil 39

n

Nedbal Oskar 142, 157, 158, 159
 Nižnánsky Jožo 95, 127, 131, 134
 Nor A. C. 149
 Novacký Ján Martin 106
 Novák Ladislav 82
 Novák Ľudovít 112, 113, 114, 115
 Nováková-Rosenkranzová Mária 159
 Novomeský Ladislav 95, 100, 134, 140
 Novotný E. 158
 Nurmi Ismo 46
 Nušič Branislav 159

o

Odescalchi Artúr 42

Odescalchi Livius 40, 41, 42
 Okánik Ľudovít 41, 196
 Ondreička Karol 98
 Orlovský Jozef 114
 Országhová-Borodáčová Olga 157, 161
 Ostrolúcky Mikuláš 41
 Ostrovskij Alexander Nikolajevič 155

p

Palárik Ján 157
 Pálffy János 39
 Palugyay Móric 43
 Pauliny Eugen 114
 Peciar Štefan 114
 Péguy Charles 96
 Piskáček Rudolf 158
 Plathy, šlachtic z Liptova 37
 Plávka Andrej 38
 Pongrácz Rudolf 41
 Poničan Ján Rob 134
 Poničanová Beta 161
 Prášek Karel 15
 Pražák Albert 92
 Prchalové, bratrance 66
 Priboj Štefan 197
 Prídavok Anton 35, 37, 42, 45, 143
 Prüger Henry 76
 Puškin Alexander Sergejevič 126, 133

r

Rakovszky István 34
 Randysek Julius 209
 Rapant Daniel 112, 115, 158
 Rázus Martin 93, 111, 120, 124, 134, 135
 Reháč Gejza 196
 Reinhardt Max 155, 156
 Reisel Vladimír 96
 Révay István 39
 Révay Ladislav 41
 Ripka Bruno 106
 Roth Joseph 34
 Rothermere Harold Harmsworth, lord 145
 Roy Vladmír 96
 Royová Kristína 125

Rudolf Habsburský, korunný princ 38

Ruppeldt Miloš 142, 149, 154

Rusko Emil 143

s

Sedláček Alois 188

Seton-Watson Robert Wiliam 42

Shakespeare William 96, 159

Schimpl Kornel 150

Schnitzler Arthur 156

Schulpe Georg 39

Schwarzenberg Fridrich 32

Sidor Karol 108, 196

Sivák Jozef 112

Slávik Juraj 196

Smetana Bedřich 154, 157

Smrek Ján 94, 95, 96, 97, 118, 131, 134, 135

Stanislav Ján 112, 115

Starý Emilián 154

Steed Henry Wickham 42

Stodola Ivan 37, 158, 159

Stodola Kornel 61

Stránský Jaroslav 144

Strnad Josef 68

Stríbrný Jiří 14, 15

Suchanský Peter 125

Svätojánsky Ferdiš H. 133

Szentiványi Marco 37

Šalda František Xaver 98

Šándor Elo 120

Šimončič Klement 96

Škultéty Jozef 38, 40, 41, 90, 92, 104, 111, 112

Šoral Pavol 193

Šourek Ladislav 138

Šrobár Vavro 28, 77, 78, 80, 81, 82, 101, 102, 154, 157

Štefánek Anton 101, 102, 159,

Štefánia, belgická princezná, neskôr Štefánia

Lónyayová 38, 39

Štefánik Milan Rastislav 160

Štech Václav 161

Štúr Svetozár 158

Šulc Viktor 158, 159

t

Tairov Alexander Jakovlevič 160

Tajovský Jozef Gregor 155, 158

Tatár Juraj 106

Thimig Helene 156

Tiso Jozef 47, 169

Tolstoj Lev Nikolajevič 156

Tuka Vojtech 14, 103

u

Ungváry Ferenc 209

Úradníček Dušan 161

Urban Milo 95, 97, 131, 134

Ursíny Dezider 106

Ursíny Michal 104

v

Vachtangov Jevgenij Bagrationovič 160

Vajanský Svetozár Hurban 31, 45, 125

Valentino Rudolf 133

Valéry Paul 96

Vámoš Gejza 95

Vážný Václav 92, 111

Verdi Giuseppe 159

Veselý František Krištof 158

Viscusi Achille 157

Vlček Jaroslav 92, 102

Vojtaššák Ján 45

Wagnerová Emília 160

Weber Max 38, 39

Wenckheimová, grófka 42

z

Zita, cisárovna 47

Zmeškal Zdenko 40, 41

Zoch Samuel 154

Zúbek Ľudo 147, 150, 209

Zuna Milan 155, 157

OD OSMIČKY K OSMIČKE

Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938

Jaroslava Roguľová a kol.

Kniha vyšla s finančnou podporou Centra excelentnosti výskumu kľúčových otázok moderných dejín Slovenska pri Historickom ústave SAV a Literárneho fondu.

Recenzenti:

PhDr. Valerián Bystrický, DrSc.

PhDr. Ivan Kamenec, CSc.

© Juraj Benko, Vladimír Draxler, Anna Falisová, Ľudovít Hallon, Matej Hanula, Roman Holec, Vlasta Jaksicsová, Ľubica Kázmerová, Dagmar Podmaková, Juraj Podoba, Jaroslava Roguľová, Miroslav Sabol, Katarína Strapcová, Milan Zemko, Pavol Žigo

© V spoločnosti Garamond, spol. s r. o. vydal Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Grafický návrh, typografia a tlač: Garamond, spol. s r. o., Trnava

Jazyková redaktorka: Gabriela Písecká

ISBN: 978-80-970060-4-4

Autorský kolektív má sympatickú ambíciu zachytiť problematiku Slovenska v prvej Československej republike zväčša z netradičných nových pohľadov, ktoré vhodne dokresľujú naše doterajšie poznanie o tomto všestranne plodnom dvadsaťročnom období moderných slovenských dejín. Zhodne konštatujú pozitívny prínos prvej Československej republiky pre Slovensko, no jej jednotlivé stránky neidealizujú, nepreceňujú ani nedémonizujú. Poctivo sa snažia podať jej objektívny obraz. Pravdaže, nie všetky oblasti vtedajšieho spoločenského vývoja sa podarilo v publikácii zaregistrovať, čo ani nebolo možné. Podľa môjho názoru však autori a zostavovatelia ukázali, akým smerom by sa mal pohybovať historiografický výskum (drobnými, no o to zaujímavejšími a podnetnejšími krokmi) pri poznávaní moderných slovenských dejín. Pri analýze a interpretácii by sa tu mali stierať tradičné hranice medzi politickými, hospodárskymi a kultúrnymi dejinami – aj prostredníctvom rekonštrukcie jednotlivých celospoločenských príbehov, udalostí a osobností.

Ivan Kamenec

ISBN 978-80-970060-4-4

9 788097 100604 4